

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АБДУҲАМИД НУРМОНОВ

СТРУКТУР ТИЛШУНОСЛИК:
ИЛДИЗЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

5A220102 - “Лингвистика” (ўзбек тилшунослиги)
магистрантлар учун ўқув қўлланма

Тошкент - 2008

Аннотация

Ўқув қўлланмада анъанавий ва структур тилшунослик ҳамда улар ўртасидаги муносабат, структур тилшуносликнинг келиб чиқиши, унинг турли хил йўналишлари, бу йўналишлар ўртасидаги умумий ва ўзига хос белгилар, ўзбек тилшунослигига структур тилшуносликнинг таъсири ҳақида фикр юритилади.

Аннотация

В этом учебном пособии рассматриваются вопросы взаимоотношения традиционной и структурной лингвистики, возникновения структурной лингвистики и его разные направления, общие и специфические признаки этих направлений, а также влияние структурной лингвистики на узбекской лингвистики.

Annotation

In this book the relations between traditional and structural linguistics, the formation of structural linguistics, its different directions and branches, general and specific features between them, Uzbek linguistics have been described.

Масъул муҳаррир:

А.Собиров

филология фанлар доктори

Такризчилар:

С.Аширбоев

филология фанлар доктори, профессор

Ш.Шаҳобиддинова

филология фанлар доктори

СЎЗ БОШИ

Ҳар қандай фан тараққиёти муайян босқичлардан иборат бўлиб, кейинги босқич олдинги босқич бағрида унинг вориси сифатида дунёга келади. Олдинги босқич йўл қўйган камчиликларга танқидий баҳо берган ҳолда, бундай камчиликларни бартараф қилишга ёрдам берадиган тадқиқот методологияси ва методларини қидиришга ҳаракат қилади.

XX асрнинг охириги чораги ва XXI аср бошларидаги ўзбек тилшунослиги ҳам ана шундай жараёни ўз бошидан кечириб бошлади, Айюб Ғулом асос солган ўзбек илмий тилшунослиги ютуқларини эътироф этган ва унга таянган ҳолда, ўзбек тилининг ички структур белгиларини ёритишга ёрдам берадиган янги тадқиқот методларини қўллашга интилиш кучайди. Бунга шу даврда рўй берган социолингвистик жараён қулай имконият яратди. Собиқ совет империясининг кучсизланиши ва бу империя таркибига зўрлик билан бирлаштирилган миллий республикаларда миллий ўз-ўзини англаш ҳиссининг кучайиши ҳар бир республикада давлат тили учун курашиш ҳаракатининг бошланишига, айти пайтда, тилшунослик фанида ҳам шу кунгача амалда бўлган тадқиқот методларига шубҳа билан қараш қайфиятининг туғилишига сабабчи бўлди.

Хусусан, шўролар даврининг 50-60-йилларида дунё тилларининг ўзаро яқинлашиб, охир оқибат ягона бир тилга айланиши ҳақидаги сталинча тил сиёсатининг ҳукм суриши, бундай сиёсатнинг Сталиндан кейин ҳам давом эттирилиши, шунинг учун СССР таркибидаги барча тилларда умумий лексик фондни кенгайтириб бориш тилларнинг асосий тараққиёт қонуни бўлиши кераклиги ҳақидаги қарашлар ҳукм сурди. Ўтиш даврида миллий ўзликни англаган зиёлилар ўртасида ана шундай тил сиёсатига катта эътироз уйғонди.

Иккинчи томондан, юқоридаги тил фалсафаси тамойилларига сизмаган лингвистик йўналишларнинг барчасини 60-йилларга қадар буржуа лингвистикаси деб эълон қилинди ва дунё тилшунослиги қўлга киритган ютуқларининг, янги-янги текшириш методларининг кириб келишига йўл қўйилмади.

Машҳур тилшунос А.Мартине 1953 йил ёзган мақоласида шу давр тилшунослари ва тилшунослиги ҳақида фикр юритар экан, “кўпчилик буюк тилшуносларнинг эътиқодли ва фаол структуралистлар” эканлигини баён қилади. М.Коен эса тилшуносликда структурализм эраси бошланганлигини таъкидлайди.¹

1953 йилда дунё тилшунослигида тобора обрў-эътибор қозонаётган структур тилшуносликнинг шўролар тилшунослигига таъсир этишининг олдини олиш мақсадида бу йўналишга танқидий баҳо берувчи қатор мақолалар эълон қилинди.²

О.Лешка томонидан структур тилшунослик буржуа тилшунослиги деб баҳоланди. Прага лингвистик мактабининг майдонга келиши идеаллаштирилган ҳолда, ишчилар синфи устидан буржуазиянинг ғалаба қилиш даври билан боғланди ва у буржуазиянинг ғоявий қуроли эканлиги таъкидланди.

Унинг фикрича, “тил ҳақидаги янги таълим” марксистик тилшуносликнинг шаклланишига тўсқинлик қилибгина қолмасдан, тилшуносликдаги реакцион буржуа йўналишни танқид қилишга ҳам ҳалақит берди³. Натижада шўролар даврида фақат марксистик фалсафагина фан методологиясига айланди. Бу методологиядан ташқаридаги барча фан йўналишлари буржуазия фан йўналишлари деб баҳоланди.

Миллий республикалардаги миллий тилларни ўрганувчи хусусий тилшунослик учун ҳам ана шу йўналиш методологик асос қилиб олинди.

80-йиллардан бошлаб миллий ўз-ўзини англаш ҳиссининг кучайиши эса янги тадқиқот методологияси ва методларининг кириб келишига имконият туғдирди. Хусусан, ўзбек тилшунослигига системавий (структур) тадқиқот методлари кириб кела бошлади. Бу

¹ Коэн М. Современная лингвистика и идеализм.-ВЯ. 1958. №. с.574

² Ахманова О.С. Глоссематика Луи Ельмслева как проявление упадка современного буржуазного языкознания.- ВЯ, 1953, №3: О.Лешка. К вопросу о структурализме.-ВЯ 1953; №5

³ Лешка О. Ўша асар, с.88.

эса системавий (структур) тилшуносликка оид терминологик аппаратнинг кириб келишига олиб келди. Натижада ўзбек лингвистик атамалари системаси янги атамалар қатлами билан бойиди.

Гарчи ҳозирги ўзбек тилшунослигида системавий тилшуносликка оид бир қатор атамалар фаол қўлланаётган бўлса ҳам, лекин бу атамаларнинг қиймати турлича талқин қилинмоқда. Сабаби системавий тилшуносликнинг турли тармоқлари ўртасида бу атамалар турлича маъноларда ишлатилади. Шунинг учун системавий тилшуносликнинг келиб чиқиши, унинг тармоқлари, тармоқлар ўртасидаги умумий ва ўзига хос томонларни, ҳар қайси тармоққа хос терминологик аппаратни ёритиш зарурияти сезилмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда, қуйида ана шу масалалар юзасидан баҳс юритилади.

Асар қўлёзмасининг нашрга тайёрланишида яқиндан ёрдам берган Андижон давлат университети тилшунослик кафедрасининг кабинет мудир Умаров Адҳамжонга муаллиф самимий миннатдорлигини билдиради ва китоб юзасидан билдирилган ҳар қандай фикр-мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қилади.

АНЪАНАВИЙ ВА СТРУКТУР ТИЛШУНОСЛИК МУНОСАБАТЛАРИ МАСАЛАСИ

Тилшунослик тарихида системавий-структур тилшуносликка қадар бўлган давр кўпинча *анъанавий* тилшунослик деб юритилади.¹ Анъанавий тилшуносликнинг муҳим жиҳати ўрганилаётган объектни сезги аъзолари берган маълумотга асосланган ҳолда тавсифлаб ўрганишдир.

Айрим олимлар “анъанавий тилшунослик”ни “замонавий тилшунослик”нинг зидди сифатида тушунадилар. Жумладан, худди шундай фикр бундан роса 20 йил аввал Р.А.Будагов томонидан баён этилган эди. У “анъанавий тилшунослик” ва “замонавий тилшунослик” атамалари гўё “эски, қолоқ тилшунослик” ва “янги, илғор тилшунослик” маъноларида қўлланилиши марксистик таълимотга мутлақо ёт эканлигини таъкидлаган эди.²

Аслида “анъанавий тилшунослик” “ҳозирги тилшунослик” ёки “замонавий тилшунослик”ка зидланмайди. Бу ўринда “анъанавий тилшунослик” соф хронологик маънони, яъни “ҳозиргача бўлган тилшунослик” маъносинигина билдирмайди, балки гносеологик маънода билишнинг икки босқичига асосланувчи ва онтологик нуқтаи назардан тил табиати ва моҳиятига икки хил ёндашувчи фан сифатида баҳоланади ва системавий тилшунослик деб юритилувчи тилшуносликка қарама-қарши қўйилади. Улар тил онтологиясига ёндашув нуқтаи назаридан ҳам, уни текшириш методологияси ва методи нуқтаи назаридан ҳам бир-биридан фарқ қиладиган тилшуносликнинг тенг ҳуқуқли икки йўналиши саналади. Тилшуносликнинг бу икки йўналиши бир-бирини рад этмайди, балки бири иккинчисининг натижаларига асосланади. Шунинг учун ҳам ҳар икки тилшунослик ҳозирги кунда баб-баравар қадам ташламоқда.

Э.Бенвенист тилшунослик тарихини уч даврга бўлар экан, XX асрнинг биринчи чорагидан тилшуносликнинг янги даври, тилга системавий-структур ёндашув даври бошланганини баён қилади. Бу даврдан лингвистиканинг эътибори тил фалсафасига ҳам, тил эволюциясига ҳам эмас, балки тилнинг имманент реаллигига қаратилди. Натижада лингвистика формал, ихчам, систематик фанга айланишга интила бошлади.¹ Лекин бу билан анъанавий тилшунослик фаолиятини тўхтатиб, структур тилшуносликка ўз ўрнини тўла бўшатиб берди, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Ана шу даврдан бошлаб структур тилшунослик илдиз ота бошлади.

¹ Бархударов А.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. –Проблемы порождающей грамматики. типлам, -М., 1976, с.5.

² Будагов Р.А. Сходства и несходства между родственными языками. –М., 1985, с.7.

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. –М., 1974, с.23

² Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. –М., 1971, с.6-7.

Дарҳақиқат, XX аср бошқа фанлар тараққиётида бўлгани каби лингвистика тарихида ҳам асосий эътиборнинг объектга субстанционал нуқтаи назардан ёндашувдан структур-функционал нуқтаи назардан ёндашувга ўтиши билан характерланади.² Бунга Ф.де Соссюрнинг “Умумий лингвистика курси”да баён қилинган “тил субстанция эмас, балки шаклдир” деган бош ғояси сабабчи бўлди. Бу ғояга мувофиқ, структуранинг субстанциядан ажратилиши ва унинг нисбий мустақиллигининг эътироф этилиши тилшуносликнинг кейинги даврида буюк кашфиётларнинг қилинишига тўртки бўлиш билан бирга, бир қатор янглиш қарашларнинг туғилишига ҳам замин яратди.

Ф.де Соссюр *субстанция* ва *шакл* атамалари остида сезги аъзоларимизга таъсир қилувчи моддий воситалар ва бу моддий воситалар замирида ётган муносабатларни тушунади, *тил шаклдир* деганда тилнинг муносабатлар системаси эканлигига урғу беради. Тилнинг моддий томони, яъни товуш томони субстанция сифатида иккинчи планга сурилади.

Ана шунинг натижасида у тил ва нутқни ажратди. А.Гардинер Ф.де Соссюрнинг бу дихотомиясидан таъсирланиб, тилшуносликнинг бундан кейинги барча ютуқлари ана шу зидланишга асосланади, деб башорат қилган эди.¹

Нутқий фаолият тил ва нутқнинг диалектик муносабатидан ташкил топишининг эътироф этилиши системавий тилшуносликнинг вужудга келишига дадил қадам бўлди. Системавий тилшуносликка зидланувчи анъанавий тилшунослик тил ва нутқни фарқламаган ҳолда, тилни, Ф.де Соссюр таъбири билан айтганда, субстанция деб тушунади ва асосий эътиборни бевосита сезги аъзоларимиз таъсирига бериладиган моддий воситаларни ўрганишга қаратади. Бу тилнинг онтологик табиати юзасидан анъанавий ва системавий тилшунослик ўртасидаги биринчи фарқ саналади.

Тилнинг онтологик муаммоси бўйича юқоридаги тилшунослик йўналишларининг иккинчи фарқи тилнинг ички тузилишига ёндашув масаласидир.

Анъанавий тилшунослик субстанциянинг (субстанция маъноси Ф.де Соссюр талқини бўйича қўлланилмоқда, кейинчалик бу атама моҳият маъносида қўлланила бошланди) муайян таркибий қисмлардан ташкил топганлигига асосий эътиборни қаратса, системавий тилшунослик субстанцияни ташкил этган қисмларнинг ўзаро муносабатини, ана шу муносабатлар орқали намоён бўлаётган фарқловчи (марказий, дифференциал, дистинктив) ва фарқламайдиган (чегара, нодифференциал, нодистинктив) белгиларини аниқлаш ва ана шу йўл билан *шакл* (моҳият)ни, лингвистик бирликларнинг моделини белгилашни бош мақсад қилиб қўяди. Чунки, уларнинг фикрича, ҳар қандай ўрганилаётган объект абстракт конструкт даражасига олиб чиқилгандагина ўзининг ҳақиқий илмий талқинини топади.² Шунинг учун системавий тилшуносликда жиддий эътибор моддий томонга эмас, балки муносабатга қаратилади. Бошқача айтганда, ҳақиқий лингвистик реаллик сифатида муайян бир тилнинг алоҳида факти эмас, балки система сифатидаги тил эътироф этилади. Система эса элементлар мажмуаси сифатида қаралмайди. Ҳар бир элементнинг бутунлик доирасида бошқа элемент билан муносабати туфайли мавжуд бўлиши система тузилишини замондан ташқаридаги муносабатлар ташкил этиши тан олинади.

Системавий тилшуносликнинг анъанавий тилшуносликдан учинчи фарқи шундаки, тилга белгилар системаси сифатида қарайди ва тилшуносликни белги назарияси билан шуғулланувчи семиотиканинг таркибий қисми деб баҳолайди. “Субстанция” ва “шакл”ни бир-биридан ажратиш фонологик сатҳда шу даражага етдики, товушларнинг артикуляцион-акустик белгилари тилшунослик доирасидан чиқарилди, табиий фанлар объектига айлантирилди.

¹ Гардинер А. Различие между «речью» и «языком». –Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.II. –М., 1960, с.19.

² Киров Е.Ф. Теоретические проблемы моделирования языкаю КазГУ, 1989, с.17.

Анъанавий тилшунослик субстанцияни ўрганишга эътибор қаратганлиги учун тилнинг акустик-артикуляцион воситалар ёрдамида бевосита юзага чиқиш жараёнини ўрганишни асосий мақсад қилиб қўяди.

Системавий тилшунослик анъанавий тилшуносликдан гносеологик нуқтаи назардан ҳам фарқ қилади. Анъанавий тилшунослик сезги аъзоларимизга таъсир қилувчи, бевосита кузатишда берилган моддий воситаларни ўрганиш билан шуғулланиб, билишнинг индуктив усулига асосланса, системавий тилшунослик моддий воситалар ёрдамида воқеланувчи, уларнинг ҳар бирида барқарор белги, константа сифатида такрорланувчи моҳиятларни, имманент бирликларни ўрганиш билан шуғулланади.¹ Шунинг учун Л.Ельмслев “структура поғонавийлик билан характерланиши ва бу поғонавийликни дедуктив йўл билангина ёритиш мумкинлиги”ни баён қилади ва объектни индуктив усул орқали ўрганишга асосланган анъанавий тилшуносликдан фарқланишини таъкидлайди².

Кўринадики, анъанавий ва системавий тилшунослик тилнинг ички тузилишига ёндашув, бу ички тузилиш бирликларини ўрганишда қўлланиладиган тадқиқот усуллари нуқтаи назаридан ўзаро фарқ қиладиган икки хил йўналишдир.

Айрим муаллифлар ўзбек тилининг фонетикасидан тортиб синтаксисига қадар ишларга эътибор берилса, уларнинг ҳар бири система сифатида ўрганилганини инкор қилиб бўлмайди, дейдилар.

Тўғри, 70-80-йилларга қадар бўлган ўзбек тилшунослигида ҳам системавийлик аломатларини инкор қилиб бўлмайди. Чунки ҳар бир янги фан йўналиши эскиси бағрида шаклланади ва ундан ўсиб чиқади. Ф.Микушнинг таъкидлашича, ҳар қандай лингвистик йўналиш маълум маънода структурализм элементини ўзида намоён қилади. Лекин тилнинг типик структурасини аниқламаган ва унга суянмаган бирон бир йўналишни структур йўналиш сифатида баҳолаб бўлмайди.¹

Ўзбек тилшунослигида ҳам системавий тилшуносликнинг методологияси ва текшириш методи 70-йиллардан бошлаб оммалашган экан, бундан олдинги тадқиқотлардан системавийлик тамойилларини қидириш ортиқча.

Л.С.Бархударов ҳам анъанавий тилшунослик структур тилшуносликда бўлгани каби *дистрибуция, трансформация, БИ бўйича таҳлил, бинар оппозиция* сингари қатъий илмий тадқиқот методларига эга эмаслигини таъкидлаган эди².

Анъанавий тилшуносликка зид қўйилаётган системавий тилшуносликни “илғор тилшунослик” сифатида талқин қилиш ҳам ноўрин. Аввало, системавий тилшунослик вакилларининг қарашлари бир хил эмас, ҳатто кўп ҳолларда бир-бирига зид келади. Хусусан, Ф.де Соссюрнинг ўзи тилшуносликни ички ва ташқи лингвистикага ажратган ҳолда, фақат ички лингвистика юзасидан фикр юритади. Ташқи лингвистика унинг назаридан четда қолади. Ф.де Соссюрнинг тил субстанция эмас, шаклдир, деган қараш структур тилшуносликнинг глоссематика йўналишининг бош ғояси бўлиб қолди ва улар тилни моддийликдан узилган соф муносабатлар системаси сифатида талқин қилди. Тилнинг тузилиш бирликлари ўртасидаги муносабатларни ўрганиш тилшуносликнинг асосий вазифаси ҳисобланди. Лекин тил ва жамият, тил ва сўзловчи шахс, тил эволюцияси, адабий тил ва халқ шевалари ўртасидаги муносабат, тил ва тафаккур, матн лингвистикаси, тил эстетикаси сингари қатор масалалар унинг назаридан четда қолади. Функционал лингвистика йўналиши эса Ф.де Соссюрнинг нутқий фаолият тил ва нутқнинг ўзаро муносабатидан иборат деган қарашини ривожлантирган ҳолда, тилнинг нутқ орқали воқеаланишига ва тилнинг барча сатҳларида тил-нутқ дихотомиясининг амал қилишига эътибор қаратди. Шунинг учун нутқий фаолиятга ҳам субстанция, ҳам шакл нуқтаи назардан ёндашилди, шу

¹ Бархударов Л.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. – «Проблемы порождающей грамматики» китоби, -М., 1976, с.5.

² Ельмслев Л. Понятие упорядочения. -Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях Ч.II. –М., 1960, с.47.

¹ Микуш Ф. Обсуждение вопросов структурализма и синтагматическая теория. –ВЯ, 1957, №1, с.31.

² Бархударов Л.С. Ўша мақола, ўша тўплам, 8-бет.

билан биргаликда глоссематиклар томонидан назардан четда қолган юқоридаги қатор масалалар ҳам функционал лингвистиканинг диққатини тортди. Бу билан функционал лингвистика анъанавий тилшунослик билан боғланди. Америка генератив лингвистикаси эса анъанавий тилшуносликка яна ҳам яқинлашди.

А.Ф.Лосев бундан салкам қирқ йил олдин структур ва анъанавий тилшунослик ўртасидаги фарқ ҳақида фикр юритар экан, бу фарқ шакл ва мазмунни абстракт-метафизик ажратишга асосланганини, анъанавий (классик) лингвистика асосий эътиборни мазмунга қаратса, структур (системавий) лингвистика тил шаклига асосланганини, ана шу жиҳат ҳар иккисининг ҳам чекланган томони эканлигини баён қилган эди¹. Унинг таъкидлашича, структуралистлар (кўпроқ глоссематиклар - *таъкид бизники*) тилнинг муносабатлар системаси эканлигини биринчи планга олиб чиқиши тўғри бўлса ҳам, лекин бу ғояга ўта берилиб кетган ҳолда, лингвистик муносабатларни тилнинг ўзидан узиб қўйдилар, тил ҳақида мазмундан ташқаридаги фанни яратишни орзу қилдилар. Айни пайтда, анъанавий метод ҳам тилнинг муносабатлардан ташқарида мавжуд бўлмаслигини эътиборга олмади¹. Лекин шаклнинг мазмунсиз ёки мазмуннинг шаклсиз бўлмаслиги дунё диалектикаси томонидан аллақачон тасдиқланибгина қолмай, умуминсоний соғлом фикрнинг таянч нуқтасига айланган.

Шундай экан, анъанавий тилшуносликни гўё “эски, қолоқ”, системавий тилшуносликни эса “янги, илғор” тилшунослик сифатида баҳолаб бўлмайди. Л.С.Бархударов анъанавий тилшуносликка беписанд-лик билан қараган структур тилшуносликка баҳо берар экан, структур тилшунослик бағридан ўсиб чиққан генератив (туғдирувчи) лингвистика анъанавий тилшуносликни оқлашга, унинг тушунча ва хулосаларига таянишга ҳаракат қилганини маъқуллайди². В.А.Звегинцев таъкидла-ганидек, “Тилни эмпирик ва формал ўрганиш ўртасида жарлик йўқ. Улар ўртасидаги жарликка модел воситасида кўприк солинган. Бу модел билишнинг юқоридаги икки босқичини ягона занжирга боғлаб туради”³. Дарҳақиқат, бу икки тилшунослик текширишнинг икки усулига асосланган, бир-биридан озиқланадиган ва ҳар иккиси ўзининг ютуқ ва чекланган томонларига эга бўлган тенг ҳуқуқли тилшунослик йўналишларидир.

Ҳозирги кунда ҳар икки йўналишнинг ожиз томонларини бартараф қилиш учун уларнинг афзал томонларини уйғунлаштириш, тадқиқот жараёнида уларнинг кучли томонларидан ҳеч иккиланмай фойдаланиш давр талабидир. А.Ф.Лосев ҳам анъанавий ва структур тилшунослик ўзаро яқинлашиши мумкингина эмас, балки ҳозирги кунда генератив лингвистика орқали бу жараён амалда бошланганини таъкидлаган эди⁴.

Структур тилшуносликнинг пойдевори

Тилшунослик тарихида структурализм тасодифий пайдо бўлгани йўқ. Структурализм XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб ҳукм сурган ёш грамматикачиларнинг позитивистик қарашларига қарши майдонга чиқа бошлади.²

Уларнинг ёш грамматикачиларга қарши чиқишига француз “социологик мактаби” ва Фосслернинг “немис неофилологик мактаби” қарашлари маълум даражада замин яратди.

Гарчи бу мактаблар ёш грамматикачилар қарашларидан тамоман узилмаган бўлса ҳам, лекин тилни, бир томондан “социал факт”, иккинчи томондан, психологизм деб тушуниш структурализмнинг майдонга келишига туртки бўлди. Шунингдек, бир қатор

¹ Лосев А.Ф. О возможности сближения лингвистики классической и лингвистики структуральной. -ВЯ, 1968, № 1, с.50.

¹ Лосев А.Ф. Ўша ерда.

² Бархударов Л.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. (Введение).-«Проблемы порождающей грамматики и семантики». -М., 1976, с.24.

³ Звегинцев В.А. Структурализм в лингвистике. -Системный анализ и научное знание. -М., 1978, с.183.

⁴ Хансен К. Пути и цели структурализма. -ВЯ. 1959. № 4, с. 93.

мамлакатлардаги олимларнинг ёш грамматикачиларнинг “фонетик қонун” ва “аналогия амали” сингари асосий тушунчаларига шубҳа билан қарашлари, ёш грамматикачилар олға ташлаган “атомизм” дан

фарқли равишда тилни бир бутун сифатида тушуниш, тарихийлик ва генетик масалаларга кизиқишларининг кучсизланиши янги йўналишнинг туғилиши учун доя ролини ўйнади.

Ҳар қандай илмий оқим каби структурализм ҳам ўз ғоявий асосларига эга. Структур тилшуносликнинг пайдо бўлишига И.А.Бодуэн де Куртенэ ва Ф.де Соссюр қарашлари асос бўлиб хизмат қилди.

Шунингдек, И.А.Бодуэн де Куртенэ ва унинг ўқувчиси Н.В.Крушевский фонема ҳақидаги қарашлари билан ҳозирги структур тилшуносликдаги фонологик назарияга асос солди. И.А.Бодуэн де Куртенэ тилшуносликка функционаллик тамойилини олиб кирди. Унинг маъноси шуки, лингвистик воситалар нутқ жараёнида бажарадиган вазифасига қараб белгиланади. Бундай тамойил фонетика соҳасида фонема тушунчасининг туғилишига олиб келди.

У нутқий жараёндаги физиологик тавсифи билан тенг бўлмаган товуш ҳақида фикр юритди. Натижада фонема тушунчасига асос солди. Лекин В.Матезиуснинг таъкидлашича, ўзининг новаторлик концепциясидан лингвистик метод ва лингвистик система учун хулосалар қила олмади. Чунки психологиянинг ўзгарувчан нурлари кўзини қамаштирди ва тилдаги доимий ўзгаришлар факти асосий эътиборини тортди.¹

Унинг таъкидлашига кўра, Бодуэн пайқаманган нарсани Фердинанд де Соссюр аниқ белгилаб берди.

Швецария тилшуноси Ф.де Соссюрнинг тилшунослик олдидаги буюк хизмати шундаки, у синхрония билан диахронияни аниқ фарқлади. Шунингдек, синхрон нуктаи назар маълум бир тилнинг муайян бир даврида мавжуд бўлган элементларнинг ўзаро узвий боғлиқ бўлган системани ҳосил қилади, деган фикрга келишига имкон туғдирди. Унинг фикрича, тил қисмлари синхрон муносабатда ўрганилиши мумкин бўлган системадир.

К.Хансеннинг таъкидлашича, агар Ф.де Соссюр диахрон ҳодисаларнинг системавий характерини эътироф этмас экан, бу устозлари - ёш грамматикачиларнинг таъсири эканлигини кўрсатади. «Умумий лингвистика курси» китобининг диахронияга бағишланган ўринлари эса ҳали ўз устозлари-ёш грамматикачилар позициясида турганлигини кўрсатади.²

Гарчи синхрония ва диахрония ўртасидаги муносабат, тилнинг синхрон ҳолатига ҳос системавийлик дастлаб Бодуэн томонидан олға ташланган бўлса ҳам, лекин Соссюр томонидан аниқ ифодасини топди ва унинг бу икки бош ғояси, яъни тилнинг синхрон таҳлили, тил системаси ҳамда тил структураси ва тил функцияси ҳақидаги ғоялар янги тилшуносликнинг шаклланишида таянч нукта бўлиб хизмат қилди.

В.Матезиус фикрига кўра, Бодуэн, Соссюр ғояларига асосланган фуқционал ва структурал нуктаи назар ҳозирги кунда тилшунослик истиқболи учун пухта замин яратувчи ягона назариядир.¹

Ф.де Соссюрнинг тилга элементлар муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида ёндашуви, нутқий фаолиятнинг тил ва нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатдан ташкил топган бутунлик деб эътироф этиши, тилнинг синхрон ва диахрон ҳолатини аниқлаб бериши ва унинг белгили табиатини ёритиши структур тилшуносликнинг туғилишига замин яратади. Шунинг учун А.А.Холодович Ф.де Соссюр китобининг тилшунослик тарихидаги аҳамияти ҳақида фикр юритар экан, унинг дунёга келиши тилшунослик тарихида янги даврнинг бошланишига олиб келди, дейди.²

¹ Матезиус В. Куда мы пришли в языкознании. С.90.

² Хансен К. Пути и цели структурализма.-ВЯ, 1959. №4. с.94.

¹ Матезиус В. Ўша асар. 91-бет.

² Холодович А.А. О “Курс общей лингвистики “Ф.де Соссюра. Ф.де Соссюр. “Труды по языкознанию” –I., 1977. с.94.

Бундан ташқари структур тилшуносликнинг пайдо бўлишига XX асрда табиий фанлар қўлга киритган ютуқлар ҳам сабаб бўлди. Хусусан, XX асрнинг биринчи чорагида физика фанида энг кичик заррачалар кашф этилди. Бунинг натижасида бевосита сезги аъзоларимиз таъсирига бериладиган ҳар қандай ҳодисалар ўз ичида ички таркибий қисмлардан ташкил топиши ва бу таркибий қисмларнинг ўзаро муносабати структурани ҳосил қилиши ҳақида фикр юритилди. Шундай қилиб, структура атамаси остида муайян бутунлик таркибида иштирок этган элементлар ўртасидаги муносабатлар усули, характери, қонуни тушунилади бошланди.

Агар XIX асрдаги илмий тадқиқотлар бевосита тажриба асосида фактларни кузатиш ва уларни рўйхатга олиш билан чекланган бўлса, XX асрга келиб бу фактлар остида яшириниб ётган моҳиятни очишга, уларнинг ички узвлари ўртасидаги муносабатларни, ўзаро таъсирини ёритишга қаратилди.

Барча фанлар структура ва уни ташкил этган элементларнинг ўзаро муносабатини ўрганишга асосий эътибор бера бошлади. Натижада физикада нафақат кристалл ва атомнинг структурага эга эканлиги, балки нур ҳам муайян структурадан ташкил топганлиги маълум бўлди. Физиологияда И.П.Павловнинг олий асаб системаси ҳақидаги таълимотининг вужудга келиши, математикада 30-йилларда математик структура назариясининг, психологияда структур психологиянинг майдонга келиши объектга структура сифатида ёндашувнинг натижаси бўлди.

Бу даврда структура тушунчаси барча фанлар учун оммавий тушунчага айланди. Бундан тилшунослик ҳам истисно эмас. Ана шундай умумий тенденция таъсирида системавий-структур тилшунослик майдонга келди.

Барча фанларда структура атамаси кенг қўлланаётган бўлса ҳам, лекин бу атама талқинида хилма-хиллик вужудга келди. Ана шундай хилма-хиллик тилшуносликка ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Тилшуносликда структура атамаси турли маънода талқин қилинади. Улардан кенг тарқалгани икки хилдир.

Б и р и н ч и с и д а структура деб ўзаро боғланган ва шартланган муносабатда бўлган элементлардан ташкил топувчи бутунлик тушунилади. Структурага бундай ёндашув ўрганилаётган объектни уни ташкил этган элементлар ўртасидаги ички алоқа ва боғлиқликни ёритишни талаб этади.

И к к и н ч и й ў н а л и ш д а эса структура соф шакллар ва соф муносабатлар сифатида тушунилади. Шакл эса конкрет қўлланилишдан узилган ҳолда талқин қилинади.

Ана шундан келиб чиққан ҳолда структур тилшуносликнинг турли тармоқлари дунёга келди. Улар *функционал лингвистика*, *глоссематика* ва *дескриптив лингвистика* йўналишларидир.

Юқорида таъкидланганидек, структур тилшунослик ёш грамматикачилар бағрида, унга танқидий баҳо бериш натижасида майдонга келди. Шундай экан, энг аввало, структур тилшуносликка доя ролини ўйнаган ёш грамматикачиларнинг лингвистик ғояси билан танишиш лозим бўлади.

ЁШ ГРАММАТИКАЧИЛАР МАКТАБИ

XIX аср қиёсий-тарихий тилшунослик доирасидаги эмпирик тадқиқот ишлари ва тил фалсафаси тараққиётини айрим муаллифлар уч даврга бўладилар:

1. Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг бошланғич даври. Бу даврга Ф.Бопп, Я.Гримм, Р.Раск сингари олимларнинг тадқиқотлари мансубдир. В.Гумбольдтнинг тил фалсафаси қисман ана шу даврга мувофиқ келади.

2. Иккинчи давр қиёсий-тарихий тилшуносликнинг тўлиқ қарор топган даври саналади. А.Шлейхер бу даврнинг йирик фигурасидир. А.Шлейхер қарашларининг фалсафий асоси натурализм ҳисобланади.

3. Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг учинчи даври ёш грамматикачилар йўналишидир. Бу йўналишнинг фалсафий асоси психологизм саналади.

Тилшунослик тарихида ёш грамматикачиларнинг майдонга келиши лингвистика фани тараққиётининг ички эҳтиёжи, XIX асрнинг 60-йилларида компаративистика кириб қолган боши берк кўчадан чиқиш йўллари ахтариш зарурияти туфайли майдонга келди.

XIX асрнинг 70-80-йилларида Германияда қиёсий-тарихий тилшуносликнинг Ф.Бопп, Я.Гримм, А.Шлейхер сингари вакиллари қарашларини кескин танқид қилган ҳолда янги йўналиш куртак ота бошлади.

Эски авлоднинг илмий меросига кескин танқидий муносабатда бўлганлигини эътиборга олиб, тилшуносликнинг янги босқичи вакиллари кекса авлод вакиллари масҳараомуз “ёш грамматикачи”лар деб номладилар. Ёш авлод эса буни ўзларининг йўналишига асосий ном қилиб олдилар.

Ёш грамматикачилар йўналишининг шаклланиши К.Бругман (1849-1919), Г.Остхаф (1847-1909), Г.Пауль (1846-1921), Б.Дельбрюк (1842-1922), А.Лескин (1840-1916) сингари Лейпциг университети олимлари номи билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам бу йўналиш тилшуносликнинг Лейпциг мактаби деб ҳам номланади.

Германиядаги барча тилшунослар ҳам бу йўналиш қарашларига бир хил муносабатда бўлган эмас. Бу даврда Германияда ёш грамматикачилар йўналишларидан ташқари бир қанча лингвистик йўналишлар фаолият кўрсатишди. Шунинг учун ҳам Германияда ҳукм сурган бу давр тилшунослик йўналишларини эътиборга олган ҳолда акад. И.В.Ягич бу мамлакатда нечта университет бўлса, шунча лингвистик мактаблар мавжуд эканлигини ёзган эди.

Лекин кейинчалик Германиядаги бошқа лингвистик мактаб вакиллари ҳам ёш грамматикачилар мактаби томонига ўтдилар. Шу билан бирга бу мактаб қарашлари бир қатор Оврўпа тилшуносларига ҳам таъсир қилди.

Ёш грамматикачиларнинг ўзига хос хусусиятлари нима эди? деган қонуний савол туғилиши, табиий.

Ёш грамматикачилар қарашларининг назарий умумлашмаларини Г. Паулнинг “Тил тарихи тамойиллари” асарида баён қилинган.

Ёш грамматикачилар қарашларининг асосий нуқталари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг энг катта камчилиги шундан иборатки, улар тилларни қиёслаб ўрганишга, бобо тил шакллари ҳаёлан тиклашга асосий эътиборни қаратдилар, лекин сўзловчи шахснинг ўзи назардан четда қолди. Сўзловчи шахснинг нутқий фаолият механизми, психологияси, тилнинг ички тараққиёти сингари масалаларга эътибор қаратилмади.

Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг ана шу йўл қўйган камчиликларини эътиборга олган ҳолда Бругман ва Остхафлар, энг аввало, лингвистиканинг тадқиқот объектини ўзгартиришни маслаҳат берадилар. Уларнинг фикрича, тилларни қиёсий ўрганаётган олим уларнинг бобо тил ҳолатини тиклашга эмас, балки ҳозирги ҳолатини тадқиқ этишга асосий эътиборни қаратиши керак.

2. Натижада ёш грамматикачилар тилни организмнинг психофизиологик фаолияти сифати талқин этдилар. Бундай талқин тилшунослик методологиясининг ўзгаришига олиб

келди. яъни тилни ўрганишнинг янги тамойили эски ёзма ёдгорликлар тилини эмас, балки сўзлашаётган кишилар нутқини ўрганиш ва тил тарихи таҳлили давомида фонетик қонуниятлар ва аналогияларни эътиборга олиш лозим, деб ҳисобладилар.

3. Тилшуносликда тадқиқот объектининг ўзгариши назарий асоснинг ўзгаришига олиб келди. Уларнинг методологик тамойилида тил фақат ўзи учун яшайдиган инсондан ташқаридаги, унинг устида турувчи нарса эмас, балки фақат индивидда мавжуддир деган ғоя бош ғояга айланди. Шунинг учун тилдаги ҳар қандай ўзгариш фақат сўзловчи шахс билан боғлиқ деб ҳисобладилар.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб алоҳида лингвистик оқим сифатида эътироф этилган ва 50-йиллар атрофида катта илмий куч сифатида фаолият кўрсатган ёш грамматикачилар тилшунослик тарихида илмий махсулотларининг кўплиги, илмий текшириш методининг етуклиги ва тил амалиётига таъсирининг кучлилиги жиҳатидан XIX аср ва XX аср бошларида мавжуд бўлган лингвистик оқимлар ичида тенги йўқ оқим саналади.¹

4. Ёш грамматикачилар бир қанча тиллар мисолида жуда катта фактик материалларни тўплаб, системалаштириб бердилар. Бу билан тилшуносликнинг амалий томонини ривожлантиришга, янги-янги лингвистик йўналишларнинг майдонга келишига замин ҳозирлади. Натижада тилшуносликда диалектология, лингвистик география йўналишлари вужудга келди. Уларнинг фаолияти туфайли фонетика соҳасида, хусусан, экспериментал фонетика соҳасида ва фонетик қонуниятлар юзасидан катта муваффақиятларга эришилди.

5. Ёш грамматикачилар тилшуносликнинг бевосита ўрганиш объекти нутқий жараён, индивидуал нутқ эканлигини эътироф этганликлари туфайли, у билан боғлиқ бўлган қатор масалаларни, хусусан, нутқий жараёнда индивидуаллик-социаллик муносабатини, индивидуал нутқ, меъёр ва тил тузилиши масалаларини кўтариб чиқдилар.

Шундай бўлишига қарамасдан, уларнинг қарашларидаги бир қатор масалалар баҳсалаб ва етарли илмий асосини топмаган эди.

Улар моддий томондан фақат алоҳида индивидлар тилигина мавжуддир, деган ғояни ўзларига методологик тамойил қилиб олиш билан индивидуал психологияни тилшуносликнинг назарий асоси сифатида эътироф этдилар. Натижада илмий абстракцияга, тил онтологиясининг илмий талқинига эътибор берилмади.

Тил бирликларининг ўзаро муносабати, тилнинг функционаллашувида экстралингвистик омилларнинг аҳамияти: тилларнинг ўзаро таъсири, диалектларнинг ўзаро муносабати, ёзув аъёнасининг таъсири каби масалалар ёш грамматикачилар назаридан четда қолди.

Ёш грамматикачилар ўз назариясининг индуктив характерини доимо таъкидлаганлари ҳолда, тил назарияси билан боғлиқ бўлган қатор муаммоларни муҳокама қилишни, тилнинг фалсафий масалалари билан шуғулланишни ортиқча деб билдилар.

XIX асрнинг ўрталарида табиий фанларда қўлга киритилган ютуқлар барча фанларнинг тадқиқот методологиясига катта таъсир қилди. Турли фан тармоқларида математик амаллардан кенг фойдаланишга ўтилди. Бевосита кузатишда берилган ходисаларни фақат рўйхатга олиш билангина чекланмасдан, уларни умумлаштиришга, улар замирида ётган моҳиятларни аниқлашга ўтиш ҳаракати туфайли дедуктив тамойил ўрин ола бошлади.

Тилни ўрганишнинг бундай янги тамойилининг асосий белгилари Бодуэн де Куртенэ асарларида намоён бўлди.

Натижада соф эмпирик, индуктив тамойил билан иш кўрувчи ёш грамматикачилар қарашлари бир қатор олимлар томонидан танқидий баҳолана бошлади. Ана шундай ёшларнинг энг кўзга кўринган вакилларида бири Иван Александрович Бодуэн де Куртенэдир.

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. –М., 1975. с.416.

Ёш грамматикачиларга хос бўлган тил ҳодисаларини автоном ҳолда аналитик ўрганиш ўрнига улар ўртасидаги муносабатни ўрганишга кўпроқ эътибор қаратила бошланди.

Назорат саволлари

1. Нима учун ёш грамматикачилар деб юритилади?
2. Ёш грамматикачиларнинг йирик вакиллари кимлар?
3. Ёш грамматикачилар лингвистик қарашларининг қандай асосий нуқталари мавжуд?
4. Ёш грамматикачиларнинг ютуқ ва чекланган томонлари нималарда кўринади?

И.А.БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ ЛИНГВИСТИК КОНЦЕПЦИЯСИ

Бодуэн де Куртенэ (1845-1929) илмий концепциясининг бир қатор ҳолатлари тилшуносликда янги даврнинг бошланишига олиб келди.

Ф.де Соссюр номи билан боғланган системавий тилшуносликнинг кўпгина ғоялари аслида Соссюрга қадар Бодуэн де Куртенэ томонидан баён қилинган эди.

Бодуэнда ёшлик йиллариданоқ математика ва тилшуносликка қизиқиш уйғонди. Ана шу қизиқиш туфайли у бир қатор тилларни: латин, санскрит сингари классик тилларни, рус, поляк, француз, немис, инглиз, итальян, литва, чех, славян сингари ўнлаб ҳозирги тилларни ўрганди. Кейинчалик уларнинг кўпида, хусусан, рус, поляк, немис, француз тилларида илмий асарларини ёзди. XIX асрнинг 70-80-йилларида Бодуэн Оврупада машҳур тилшуносга айланди.

И.А.Бодуэн де Куртенэнинг фалсафий қарашлари

Бодуэн де Куртенэ лингвистик концепцияси негизида материалистик монизм ётади. У табиат ва рух, тил ва тарих, тарих ва ҳаёт, тарих ва тараққиёт сингари турли хил ҳодисаларни қориштирган А.Шлейхернинг ва ўз шогирди Н.В.Крушевскийнинг дуалистик қарашларига танқидий муносабатини баён қилар экан, материалистик монизм ғояларини тарғиб қилади. Материалистик монизм модданинг бирламчилигини, унинг объектив мавжудлигини эътироф қилади.

Тилга монистик қараш уни ижтимоий-индивидуал ҳолатда амал қилувчи психосоциал моҳият сифатида талқин қилишга олиб келади.

Бодуэн де Куртенэ фикрича, тил муайян бир жамиятни ташкил этган индивидлар онгида, индивидлар психикасида, индивидлар тили сифатида яшайди. Шунинг учун Бодуэн де Куртенэ ўз тадқиқотларида индивидлар нутқида асосий эътиборни қаратди. Унинг таъкидлашича, индивидлар психикаси, тилнинг индивидуал ташувчиларигина реал мавжуддир.

Миллий тил бир бутун сифатида илмий умумлашма саналиб, фақат ғояда яшайди. Бу эса унинг коммуникациянинг алоҳида актига эътиборини тортишга сабабчи бўлади. Худди шунинг учун кишилардан узиб олинган мавҳумлаштирилган тил эмас, балки тил тафаккурининг эгаси бўлган инсон тилшуносликнинг реал ўрганиш объекти бўлмоғи лозимлигини таъкидлайди.

Шу билан биргаликда у тилда индивидуаллик билан умумийликнинг ажралмаслигини, индивидуал хусусиятда бир вақтнинг ўзида умумийлик, умуминсонийлик мавжуд эканлигини баён қилади. У инсоният олами социал гуруҳлар мажмуаси эканлигини эътироф этади. Бодуэннинг таъкидлашича, инсонда психик хусусиятлар ўхшашлиги мавжуд

бўлади. Ана шу хусусиятда умуман, тил ўзгаришлари, қисман шу қабила ёки халқ тилида ўзгаришлар содир бўлиш шарт-шароити яратилгандир.

И.А.Бодуэн де Куртенэнинг тилшуносликка қўшган хизматлари

Гарчи тилшунослик тарихида тил ва нутқни фарқлаш Ф.де Соссюр номи билан боғлиқ бўлса ҳам, аслида унга қадар бу фарқланиш Бодуэн асарларида баён қилинганининг гувоҳи бўламиз.

Машҳур тилшунос В.Гумбольдт *тил* ва *нутқ*, *эргон* ва *энергия* ўртасидаги антиномияларни ажратган эди. Бодуэн де Куртенэ В.Гумбольдтнинг ана шу ғояларини ривожлантирди.

Аввало, у ўша давр тилшунослиги, хусусан, қиёсий-тарихий тилшунослик учун хукмрон бўлган қиёсий-тарихий таҳлил усулига статик таҳлил усулини қарама-қарши қўйиш билан биргаликда, унинг қиёсий-тарихий таҳлил усулидан устун бўлиши лозимлигини таъкидлади. Бу билан XIX аср лингвистик таълимотида бурилиш ясади.

Бодуэн де Куртенэ фикрига кўра, тил механизмини ёритишда, тил системасини таҳлил қилишда тарихий қиёслашдан кўра статик метод қулай имкониятга эга. Чунки тил системаси тилнинг турғун ҳолатини тақозо этади.

Бодуэннинг бу фикри тилшунослик учун жуда муҳим бўлиши билан биргаликда, Ф.де Соссюрнинг синхрония билан диахронияни фарқлаш зарурлиги ҳақидаги қарашлари билан ҳамоҳанг эди.

Бодуэн тилнинг статик ва динамик ҳолатини фарқлар экан, тил статикаси унинг динамикасидаги муайян бир ҳолат, динамиканинг элементи эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, тил узлуксиз ҳаракатдадир. Тил статикаси унинг динамикасининг хусусий ҳолати саналади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Бодуэн, бир томондан, тилдаги тенглик, тинч ҳолатлик қонунини, иккинчи томондан, тилнинг тарихий ҳаракатланиши қонунини ажратган ҳолда, тилнинг биринчи ҳолатини ўрганиш статик таҳлил вазифаси, иккинчи ҳолатни ўрганиш эса тилни тарихий тадқиқ этишнинг вазифаси эканлигини таъкидлайди.

Тил системаси унинг барқарор турғун ҳолати билан боғлиқ эканлигини баён қилиш билан бирга, диахрон таҳлил жараёнида ҳам тилнинг системавий табиатини эътиборга олиш лозимлигини кўрсатади.

Бодуэннинг статика ва динамика ҳақидаги қарашлари **тил** ва **нутқ** ўртасидаги зидланишнинг ажратилишига замин яратди. У нутқий фаолият тил ва нутқ ўртасидаги муносабат бирлигидан ташкил топишини ҳис қилган ҳолда, тил ва нутқни ўзаро фарқлашга ҳаракат қилади. Олимнинг таъкидлашича, тил системаси унинг модел сифатида тасаввур қилинишидир. Модел эса унинг бевосита нутқий жараёнда намоён бўлишига қарама-қарши қўйилади. Нутқий намоён бўлиш психолингвистик таҳлил асосида изоҳланади.

Бодуэн де Куртенэ лингвистик қарашларидаги иккинчи муҳим жиҳат тилни **белгилар системаси** сифатида тушунишдир. У лингвистик белгининг характерли томони шартлилик ва эркинлик эканлигини таъкидлайди. Бодуэннинг фикрича, тил “ўзаро хилма-хил муносабатда бўлган бир қанча тасодифий символлар”дан ташкил топади. Бу символларга табиатан “зарурийлик, бевоситалик ва ўзгармаслик” хос эмас. Улар тил системасида “зидланиш ва фарқланиш” асосида гуруҳланади. Унинг таъкидлашига кўра, тилдаги сўзларнинг асосий қисми тасодифий пайдо бўлган символлардир. Ана шу тасодифийлик тилнинг муҳим белгиси ҳисобланади. Бундай тасодифийлик остида Бодуэн лингвистик белгининг ифодаланмиш ва ифодаловчиси ўртасидаги муносабатнинг эркинлигини тушунади.

Бодуэн де Куртенэнинг тилшунослик олдидagi яна бир хизмати шуки, у тилшуносликка **фонема** назариясини олиб кирди. Бодуэн биринчилардан бўлиб товушдан фарқ қиладиган фонетик бирликни ажратиш зарурлигини англади.

Унинг илмий фаолияти давомида фонема ҳақидаги қарашлари ўзгариб борди. Шунинг учун Бодуэн асарларида фонеманинг хилма-хил талқини кўзга ташланади.

1881 йилда “Словян тиллари қиёсий грамматикасининг айрим бўлимлари” номли асаридаёқ фонеманинг икки хил талқини намоён бўлади. Бир ўринда фонема сўзнинг товуш томони антропофоник хусусиятлар умумлашмаси деб қаралса, бошқа бир ўринда “антропофоник белгилар умумлашмаси”, “товуш типи”, бевосита сезги аъзоларимизга таъсир қилувчи реал товушларнинг “қўшимча белгиларидан тозаланган умумлашмаси” сифатида баҳоланади.

Бодуэн де Куртенэнинг фонема ҳақидаги қарашларида унинг қуйидаги муҳим белгиларига эътибор қаратганлиги маълум бўлади: 1) фонеманинг мураккаб бирлик эканлиги; 2) унинг энг кичик бирликлардан (хусусиятлардан) ташкил топиши; 3) энг кичик бирликлардан ташкил топган бутунлик сифатида тилда яхлит ҳолда функциялашиши; 4) энг кичик бирликлардан ташкил топган фонеманинг тил системасида муносабатлар (корреляция) аъзоси сифатида яшаши; 5) фонеманинг бевосита кузатишда берилган товушларнинг лингвистик умумлашмаси, абстракцияси эканлиги; 6) фонеманинг реал кўриниши унинг антропофоник (артикуляцион-физиологик) табиатининг намоён бўлиши эканлиги.

Шундай қилиб, Бодуэн де Куртенэ илмий фаолиятининг Қозон даврида фонема реал талаффуз қилинувчи товушларнинг абстракцияси, модели, инварианти, қурилма (конструкт) сифатида баҳоланади.

XIX асрнинг 90-йилларида у фонеманинг бевосита кузатишда товушлар орқали намоён бўлувчи, лекин ўзи кузатишда берилмаган мавҳум бирлик эканлигини яна ҳам аниқроқ баён қилади. “Фонема” деб номланган мақоласида унинг “товушнинг психик эквиваленти” эканлигини таъкидлайди. 1917 йилда нашр этилган “Тилшуносликка кириш” асарида фонема *инсон психикасида барқарор мавжуд бўлган товуш тасаввури, сўзловчи онгида яшовчи модел сифатида изоҳланади.*¹

Шуниси характерилик, Бодуэн асарларида фонема гоҳ сўзловчи онгида товушларни умумлаштириш натижасида ҳосил бўлган идеал моҳият сифатида, гоҳ илмий мавҳумлаштириш (абстракция), лингвистик моделлаштириш натижаси сифатида изоҳланади.

Бодуэн фонологик назариясининг яна бир муҳим жиҳати фонеманинг морфологизацияси ва семасиологизациясидир. Яъни фонемани морфологик қурилишдаги ва маъно фарқлашдаги вазифаси нуктаи назардан ўрганишдир.

Бодуэн де Куртенэ тил бирлиги сифатида фонемани ажратиш билан бирга, уни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими бўлган фонологиянинг ажратилиши лозимлигини баён қилди. Унинг фикрича, фонология фонемаларнинг маъноли бирликлар ҳосил қилишдаги вазифаларини ўрганади.

Бодуэн де Куртенэ фонемаларнинг морфемаларни моддий томондан шакллантириш функциясига эътибор берар экан, фонетик қуршовда уларнинг ўзаро таъсири масаласи диққатини жалб этди. Натижада ёндош товушлар ўртасида сабабий боғланиш мавжудлиги, шунинг учун улар ўзаро тобеланиш ва фарқланиш муносабатида бўлишини таъкидлайди. Натижада у, бир томондан, *когерент* ва *дивергент*, иккинчи томондан *коррелятив* ва *корреспондент* атамалари билан номланувчи ҳодисаларни ажратади.

Олимнинг таъкидлашича, товушларнинг ўзаро ёки бирининг иккинчисига комбинацион тобелиги **когеренция** ҳисобланади. Хусусан, туркий тилларда товушларнинг қаттиқ-юмшоқлигига кўра бирининг иккинчисига тобеланиши *когерент муносабат* саналади. Масалан: *илик, қылық* сўзларидаги *и* ва *ы* муносабати.

Комбинацион тобелик муносабати натижасида ҳосил бўлган комбинацион ўзгаришга **дивергенция**, дивергенция ҳодисаси асосида ҳосил бўлган товушлар эса **дивергентлар** ҳисобланади.

Унинг фикрига кўра, дивергентлар комбинацион ўзгаришга учраган, келиб чиқишига кўра бир хил (гомоген) бўлган товушлардир. Масалан, рус тилида *лодка-лодочка, год-*

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I, -М., 1963. с. 253.

годовой, ўзбек тилида ёд-ёди, зид-зидла сўзларидаги т-д, шунингдек, год-года сўзларидаги о-а товушлари **дивергентлар**, яъни ўзаро дивергенция муносабатидаги товушлар саналади.

Коррелятивлар дивергентлардан тарихан бир манбадан келиб чиқса ҳам, ҳозирги кунда бир-биридан фарқ қилувчи турли товушлар эканлиги билан ажралиб туради. Масалан: рус тилида *бегу-бежат, леч-лежать* сўзларидаги *г-ж, ч-ж* товушлари коррелятивлардир.

Коррелятив ва *дивергентлар* **корреспондентларга** қарама-қарши қўйилади. Тарихан бир манбадан келиб чиқиб, ҳозирги қардош тилларда фарқли талаффуз қилинувчи товушлар ўзаро корреспондент муносабатидаги товушлар ёки **корреспондентлар** саналади. Масалан, юнонча *pater, root*, ингл. *father, foot* сўзларидаги *р* ва *f* товушлари ўзаро корреспондент муносабатидаги товушлар ҳисобланади.

Коррелятив ва *корреспондент* сингари товушларга ўхшатиб бўлмайдиган фонетик бирликни Бодуэн ф о н е м а ҳисоблайди. Кўринадики, бу ўринда у фонемани сўзнинг маълум фонетик қисмининг антропофоник хусусиятларининг умумлашган йиғиндиси сифатида баҳолайди.

Хуллас, Бодуэн жаҳон тилшунослиги тарихида статика-динамика, тил-нутқ зидланиши тўғрисидаги тушунчанинг пайдо бўлишида, тилнинг система эканлиги, унинг белгилари табиати тўғрисидаги қарашларининг шаклланишида ҳамда фонема назариясининг вужудга келишида хизмати каттадир.

Назорат саволлари

1. Бодуэн де Куртенэ лингвистик концепцияси қандай фалсафий асосга суянади?
2. Бодуэн лингвистик таълимотининг муҳим жиҳатлари нималардан иборат?
3. Бодуэннинг фонема ҳақидаги қарашлари қандай?
4. Бодуэннинг морфема ҳақидаги қарашлари қандай?
5. Бодуэн когерент, дивергент, коррелятив, корреспондент атамалари орқали қандай тушунчаларни ифодалайди?
6. Бодуэн де Куртенэнинг тилшунослик тарихида тутган ўрни қандай?

Ф. де СОССЮР- СТРУКТУР ТИЛШУНОСЛИКНИНГ АСОСЧИСИ

Дунёда ажойиб воқеалар кўп. “Умумий лингвистика курси” китоби ҳам ана шундай ажойиботлардан биридир. Унинг ажойиблиги шундаки, китоб Ф.де Соссюр номи билан нашр қилинган бўлса ҳам, лекин бундай китобни ёзиш, нашр қилишни у ҳаёлига ҳам келтирган эмас. Бу китобни Ф.де Соссюр номи билан чиқарган ва унга дунё миқёсида мислсиз шуҳрат олиб берган кишилар шогирдлари Ш.Балли ва А.Сешелардир.

Бу икки зот ўз устозининг номини дунё тилшунослиги тарихида юқори чўққига олиб чиқишга мушарраф бўлишлари билан бирга, устозларга садоқат намунасини кўрсатдилар ва шу садоқатлари билан жаҳон илмий жамоатчилигини лол қолдирдилар.

Аслида Ф.де Соссюр 1907-1911 йилларда Женева университетида “Умумий лингвистика курси” бўйича ўқитиш курсига маърузалар ўқийди.

Ф.де Соссюрнинг маърузалари шу қадар мазмунан бой ва мундарижаси янги эдики, тингловчилар унга лол қолардилар. Ф.де Соссюр вафотидан бир йил сўнг, шогирдлари Ш.Балли ва А.Сешелар 1907-1911 йиллар давомида Ф.де Соссюр маърузаларини тинглаган талабаларнинг конспектлари асосида унинг маърузаларини китоб ҳолида нашр қилишни ҳаёлларига келтирдилар. Натижада тўққиз кишининг конспектини топдилар ва ана шу конспектлар асосида Ф.де Соссюр маърузаларини тиклашга ҳаракат қилдилар. Ана шундай ҳаракат туфайли 1916 йилда Ф.де Соссюр номи билан бу асар дунёга келди.

Машҳур тилшунос Э.Бенвенист тилшунослик тараккиётини фалсафий, қиёсий-тарихий даврларга бўлар экан, Ф.де Соссюрнинг ушбу китобининг нашр этилиши натижасида лингвистика тарихида янги давр бошланганини таъкидлайди. Бу давр

лингвистикасининг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг ўрганиш объекти тил фалсафаси ҳам, грамматик шаклларнинг тарихий тараққиёти ҳам эмас, балки тилнинг имманент реаллиги ҳисобланди. Натижада лингвистика формал, қатъий, систематик фанга айланишга интилди.¹

Фердинанд де Соссюр тилшунослик тарихининг уч тараққиёт босқичини кўрсатади.²

Тилшунослик тарихининг илк даврини “грамматика” даври деб номлайди. Бу давр тилшунослиги юнонларда шаклланиб, Францияда гуллаб-яшнаганлигини таъкидлайди. Бу тилшунослик асосан мантикқа таянган бўлиб, тилнинг ўзига хос хуссиятларини илмий асосда объектив равишда ёритиб беришдан узоқда эди. Унинг мақсади нотўғри шакллардан тўғри шаклларни фарқлаш билан чекланган эди.

Иккинчи даври «филология» даври саналади. Гарчи “Филология” мактаби Александрияда ҳам мавжуд бўлган бўлса-да, лекин бу атама кўпроқ 1777 йилда Фридрих Август Вольф томонидан асос солинган ва шу кунгача давом этаётган илмий йўналишга нисбатан қўлланилади. Бу йўналишда тил ягона ўрганиш объекти ҳисобланмайди. У ўз олдига матнларни изоҳлашни асосий мақсад қилиб қўяди. Бу асосий вазифани ҳал этиш адабиёт тарихи, халқнинг маиший ҳаёти ва социал масалалар билан ҳам шуғулланишга олиб келади. Филология йўналиши ҳамма жойда ўзининг текшириш методини-манбани танқидий ўрганиш методини қўллайди. Фақат турли даврларга оид матнларни ўзаро қиёсий ўрганганда, эски ёзма манбаларда мавжуд бўлган тушунилиши қийин сўзлар изоҳида ёки маълум муаллифнинг индивидуал услубини ёритиш лозим бўлгандагина лингвистика масалаларига мурожаат қилинган.

Соссюрнинг таъкидлашича, бундай йўналиш тарихий лингвистика учун йўлни тозалаб берган бўлса ҳам, лекин унинг бир муҳим камчилиги мавжуд эди. У ҳам бўлса, ёзма нутққа қўлларча сажда қилган ҳолда, жонли тилни унутиб қўйди. Бунинг устига улар асосан юнон ва латин обидаларига қизиқиш билдирдилар.

Франц Боппнинг 1816 йилда “Санскрит тилида тусланиш системаси ҳақида” асарининг дунёга келиши билан тилшуносликнинг учинчи даври бошланди. Ф.Бопп бу асарида санскрит тилини юнон, латин ва бошқа Оврўпа тиллари билан боғлаб турувчи муносабатларни очиб берди. Лекин Ф.Боппга қадар ҳам бу тиллар ўртасидаги ўхшашлик инглиз шарқшуноси Джонс томонидан баён қилинган эди. Лекин унинг фикрлари айрим фактлар билан чекланган бўлиб, чуқур илмий ҳулосалардан йироқ эди.

Ф.Боппнинг хизмати санскрит тилининг Оврўпа ва Осиёдаги бир қатор тиллар билан қариндошлигини очиш билан белгиланмайди. Унинг лингвистика тарихи олдидаги хизмати шундаки, қариндош тилларнинг ўзаро муносабатини ўрганувчи алоҳида фанни шакллантириш мумкинлигини англади.

Соссюрнинг эътироф этишича, Ф.Боппнинг катта хизмати бир тилни унга ўхшаш бошқа бир тил асосида таҳлил этиш, бир тилга хос бўлган шаклни бошқа бир тил шакли воситасида изоҳлашдир.

Ф.Боппнинг бундай катта ютукқа эришувига санскритнинг очилиши муҳим рол ўйнади. Латин ва юнон манбаларидан ташқари, учинчи манба-санскрит тили материалларини ҳам қиёслаб ўрганиш имкониятига эга бўлди.

Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг шаклланишида Ф.Бопп билан бир вақтда германистиканинг асосчиси Яков Гриммнинг ҳам хизмати каттадир. Макс Мюллер, Август Шлейхерлар тилшуносликнинг бу йўналишини янги материаллар билан бойитдилар.

Шуни таъкидлаш керакки, бу мактаб ҳосилдор кўрикни очган бўлсалар-да, лекин уларга ҳам ҳақиқий илмий лингвистикани яратиш бахти насиб этмади. Ўрганилаётган объектнинг табиатини очиш масаласи уларнинг назаридан четда қолди.

Уларнинг хатоси шундан иборатки, ўз тадқиқотларида чегараланган тиллар, яъни ҳинд-оврўпа тиллари доираси билангина чекландилар ва ўз олдиларига қиёслаш натижаси

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М. 1974, с. 23.

² Ф.де Соссюр. Курс общей лингвистики. -Труды по общему языкознанию. -М., “Прогресс”, 1977.с.39

нимага мос келади, кашф қилинаётган муносабат нимани билдиради? каби саволларни қўймайдилар. Уларнинг тадқиқотлари тарихийлик ўрнига, асосан қиёсий бўлиб қолди.

Соссюрнинг фикрича, қиёслаш тарихий ҳақиқатни ёритишда зарурий шарт-шароит туғдиради. Лекин фақат қиёслашнинг ўзи билан чекланиш ўрганилаётган объект ҳақида туғри хулоса чиқаришга олиб келмайди.

Фақат XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб тилларнинг яшаш шароити қандайлиги масаласи эътиборни торта бошлади. Натижада тилшуносликнинг янги даври бошланди. Бу давр ёш грамматикачилар даври ҳисобланади. Уларнинг хизмати шунда бўлдики, қиёслаш натижаларини тарихий истикболга қўшдилар ва фактларни табиий тартибда жойладилар. Натижада тил ўзи ривожланаётган организм сифатида эмас, балки тил гуруҳлари жамоасининг руҳий ҳосиласи сифатида қарала бошланди. Лекин бу мактабнинг тилшунослик олдидаги хизматлари қанчалик катта бўлишига қарамасдан, ҳамма масалаларга ойдинлик киритди, деб бўлмайди. Умумий лингвистиканинг асосий масалаларини ҳал қилиш яна очик қолди.¹

Соссюрнинг “Умумий лингвистика курси” бўйича маърузалари ана шу масалаларни ёритишга бағишланди. Бу асарнинг майдонга келиши тилшунослик тарихида системавий-структур тилшуносликнинг шаклланишига олиб келди.

Ф.де Соссюрнинг дунё тилшунослигида бунчалар катта шон-шухратга олиб келишига сабабчи бўлган омиллар нима эди?

Соссюр ёш грамматикачиларнинг индивидуал тил ҳақидаги ғоясини давом эттирган ҳолда, тилда индивидуаллик ва социаллик ўртасидаги муносабатга асосий эътиборни қаратди.

Шунингдек, В.Гумбольдтнинг тил “эргон” эмас, балки “энергия” эканлиги ҳақидаги ғоясидан фойдаланган ҳолда тилшуносликнинг ўрганиш объекти *нутқий фаолият* бўлиши лозим, деган хулосага келади.

Нутқий фаолият (Longuege) социаллик билан индивидуалликни ўзида бирлаштирган мураккаб жараён эканлигини эътироф этади. У ўзаро диалектик алоқада бўлган **тил** (La langue) ва **нутқ** (parole) нинг муносабатидан ташкил топган бутунлик эканлигини изчил равишда илмий асослаб берди.

Ф.де Соссюр учун ҳар бир хусусий факт бутун таркибида қатъий ўрнини олишини ифодалаб берадиган универсал, фундаментал тамойилларни белгилаш муҳим эди. Ана шу тамойиллар нима эди?

А.А.Холодовичнинг кўрсатишича, Соссюрнинг асосий таянч нуктаси семиология деб номланувчи алоҳида ижтимоий фаннинг бўлиши, унинг ўрганиш объекти жамият томонидан фойдаланилаётган белгиларнинг умумий назарияси бўлиши лозимлигини кўрсатишдир. Соссюр лингвистикани “алоҳида турдаги белгилар ҳақидаги фан” деб ҳисоблайди ва уни семиологиянинг муҳим тармоғи сифатида эътироф этади. Тил энг мураккаб ва энг кенг тарқалган семиологик система эканлигини таъкидлайди.

Тил ҳар қандай семиологик система каби маълум бир шароитда ривожланади ва баъзан ҳалок бўлади. Шунинг учун уни шароитдан узиб олиб бўлмайди. Шу билан бирга у ўзининг ички тузилиш хусусиятига эга бўлади. Бу эса, Соссюрнинг эътироф этишича, лингвистикани икки турга-ташқи ва ички лингвистикага бўлишни тақозо этади.

Ташқи лингвистика тилнинг яшаши учун зарур бўлган ташқи шарт-шароитларни ўрганади.

Ички лингвистика эса ўзи ўрганаётган объектнинг ички тузилиши ва хусусиятини ўрганади.

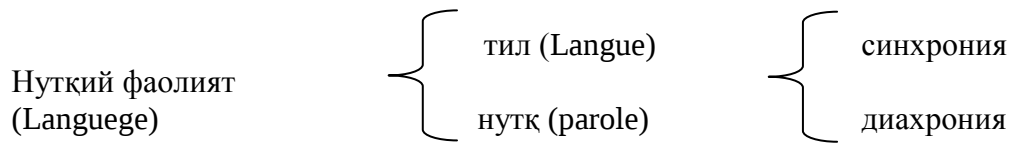
Ф.де Соссюрнинг ўқиган маърузалари ана шу тартибга асосланади.

Ички лингвистиканинг ўрганиш объекти нутқий фаолиятдир.

¹ Соссюр Ф.де. Ўша асар, с.43

Нутқий фаолият

Ф.де Соссюр нутқий фаолият (Languege) нинг индивидуаллик ва социаллик белгиларини ўзида мужассам этган бутунлик эканлиги ва унинг тил (Langue) - нутқ (parole) муносабати бирлигидан ташкил топишини таъкидлайди. У нутқий фаолиятни қуйидагича ифодалайди:

Нутқий фаолият доирасида икки асосий тушунчани-**тил** (langua) ва **нутқ** (parole) ни ажратди. Шу асосда лингвистикани ҳам икки турга-*тил лингвистикаси* ва *нутқ лингвистикаси*га бўлди. Лекин амалда асосан тил лингвистикасига эътиборини қаратди.

Гарчи тил-нутқ дихотомияси Ф.де Соссюргача В.Гумбольдт, ёш грамматикачилар мактаби ва Бодуэн томонидан баён қилинган бўлса ҳам, лекин Ф.де Соссюр уни лингвистик системасининг марказига айлантирди.

Холодовичнинг эътироф этишга кўра, Соссюрнинг бу дихотомиясига мурожаат этмаган бирон бир фикрловчи лингвист топилмаса керак.

Соссюрнинг фикрича, нутқий фаолиятнинг икки томони мавжуд: индивидуал ва социал. Уларни бир-бирисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. “Тил” нима? деган саволга жавоб берар экан, у “*тил*” тушунчасига “*нутқий фаолият*” тушунчаси тенг келмаслиги, “*тил*” “*нутқий фаолият*”нинг бир қисми, лекин энг муҳим қисми эканлигини, у социал маҳсулот эканлиги, у ёки бу тил эгаларининг ҳар бири хотирасида мавжуд бўлган нутқий фаолиятга киришини имконияти эканлигини таъкидлайди.¹

Ф.де Соссюр тилнинг белгилар системаси эканлигини эътироф этиш билан бирга, унинг тузилиши ҳақида ҳам қимматли фикр баён қилади. У тилни муносабатлар йиғиндиси сифатида ижтимоий ҳодисалар қаторида ўрганар экан, унинг бошқа ижтимоий ҳодисалардан фарқи белгили характери эканлигини, “*тил зояларни ифодаловчи белгилар системаси*” эканлигини баён қилади.

Унинг фикрича, тил-бу бир ижтимоий жамоага мансуб бўлган кишиларнинг нутқий амалиёти орқали тўпланган бир ҳазинадир. Бу ҳар бир тил эгаси онгида виртуал мавжуд бўлган грамматик система, тўғрироғи, у индивидлар йиғиндиси онгида яшайди. Чунки тил ҳеч бир алоҳида индивидда тўлиқ мавжуд бўлмайди, у тўлиқ ҳолда фақат жамоада мавжуд бўлади.²

Нутқий фаолиятни тил ва нутққа бўлар экан, бу билан Ф.де Соссюр социалликни индивидуалликдан, муҳимни номуҳимдан, қўшимча, тасодифий ҳолатлардан фарқланишини баён қилади.

Ф.де Соссюр тилнинг сўзловчи фаолияти (fonetion) эмас, балки сўзловчи томонидан пассив рўйхатга олинадиган тайёр маҳсулот эканлигини таъкидлайди.

Алан Гардинернинг таъкидлашича, Ф.де Соссюрнинг катта хизмати шундаки, у “тил” ва “нутқ” ўртасидаги фарқланишга эътибор қаратди. Бу шундай муҳим фарқланишки, у кейинчалик ҳар қандай грамматиканинг илмий тадқиқи учун муқаррар асос бўлиб қолади.³

Бугунги кунда бундай фарқланиш, дарҳақиқат, ҳар қандай лингвистик тадқиқот учун таянч нуқтага айланиб қолди. Ҳозирги даврда бу фарқланишни эътироф этмаган бирон бир тилшунос топилмаса керак.

¹ Соссюр Ф.де. Ўша асар, с.47

² Соссюр Ф.де. Ўша асар, с..52

³ Гардинер А. Различие между “речью” и “языком”-В.А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.П. -М., 1960, с 13.

Шундай бўлишига қарамасдан, тил-нутқ дихотомияси олға сурилгандан буён бу фарқланишга ёндашув, унинг талқини тилшунослар ўртасида бир хил бўлган эмас.

Хусусан, О.Есперсеннинг 1925 йил Ослода нашр этилган “Инсоният, миллат ва индивид лингвистик нуқтаи назаридан” мавзусидаги маъруза текстларидаёқ “тил” ва “нутқ” ҳақидаги қарашлари Ф.де Соссюр қарашларидан анчагина фарқ қилишининг гувоҳи бўламиз.

О.Есперсеннинг фикрича, тил ва нутқ ўртасидаги фарқланиш индивид ва жамият ўртасидаги лингвистик одат фарқланишнинг гавдаланишидир. Хусусан, у нашр этилган маъруза матнининг 16-саҳифасида “тил” ва “нутқ” ўртасидаги фарқланишида мен индивидуал «онг»га қарама-қарши қўйилган “халқ онги” “жамоа онги” ёки “тўда онги” назариясининг вариантыдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайман, деб ёзади. Ана шу фикрлар асосида муаллиф шундай хулоса қилади: ҳар бир индивид ўзининг нутқи учун ташқаридан бериладиган меъёрга эга бўлади. Амалда у бошқаларнинг индивидуал нутқларини кузатиш йўли билан қўлга киритилади. Шу асосда айтишимиз мумкинки, тил (*la langue*) гўё нутқнинг (*la parole*) кўплигидир. Бу худди “кўп отлар” “бир неча” олардан ташкил топганига ўхшайди. Яъни $от_1 + от_2 + от_3$ муносабатида $от_2$ $от_1$ дан, $от_3$ эса $от_2$ дан маълум белгилари билан фарқ қилади. Худди шунга ўхшаш барча индивидуал тиллар жамланиб миллий тилни ҳосил қилади.

Ана шу асосда О.Есперсен Соссюрнинг тил ва нутқ фарқланиши ҳақидаги назариясини ўзича изоҳлайди. Унинг таъкидлашича, индивиднинг оний лингвистик функция бажариши нутқдир. Ёки нутқ индивиднинг лингвистик одатлари йиғиндисидир.

Алан Гардинер индивидуал “тил” ва индивидуал “нутқ” ҳақидаги олимлар фикрларига тўхталар экан, бунга Соссюрнинг муносабати ҳақида шундай ёзади: “Мен шунга аминманки, у индивидуал “тил” ва “нутқ” ўртасида худди жамият тили ва унинг ҳар бир аъзоси нутқи ўртасида катта фарқланиш мавжуд бўлгани каби фарқли томонни ажратади”.¹

А.Гардинернинг фикрича, *ҳар қандай лугат ва ҳар қандай синтактик моделлар йиғиндиси тилдир. Қисқа муддатли, тарихан бетакрор сўздан фойдаланиш фаолияти нутқдир.* Нутқ конкрет замон ва макон билан боғлиқ. У бетакрорлик хусусиятига эга. Бир синтактик модел асосида юзага чиққан ҳар бир жумла конкрет бир макон ва замонда муайян шахс томонидан юзага чиқарилади. Бошқа вақтда, бошқа маконда айtilган худди шу жумла олдингисига айнан ўхшамайди. Шунинг учун у бетакрорлик хусусиятига эга бўлади.

Кўпчилик анъанавий тилшунослик тарафдорлари ўртасида тил ва нутқни фарқлашнинг лингвистика учун нима аҳамияти бор? деган савол туғилиши мумкин. Алан Гардинер бу саволга биринчи даражали аҳамиятга эга деб жавоб беради.²

Унинг фикрича, ҳар қандай реал гапда икки қатордаги ҳодиса мавжуд бўлади. Улардан биринчи қатордагиси сўзловчи шахсга қадар унинг тил хотирасида мавжуд бўлган луғавий бирликлар ва грамматик схемалардир. Булар “тил” факти ҳисобланади. Айни пайтда ҳар бир реал гап маълум сўзловчи субъектнинг ижод маҳсули ва у маълум мақсадда муайян бир маконда ва замонда баён қилинади. Гапда ўз ифодасини топган ана шу белгилар “нутқ” факти саналади.

Шундай қилиб, “тил” ва “нутқ” зидланиши ўзида моҳият-ҳодиса диалектикасини намоён этади ва тил системасининг барча сатҳларини қамраб олади.

Алан Гардинер “тил” ва “нутқ” ўзаро фарқланиши билан бирга, уларнинг бир-бирисиз мавжуд бўлмаслигини, улар ўзаро узвий боғлиқ эканлигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Нутқ тилсиз юзага чиқмаслиги, тил нутқ орқали функциялашуви, тилнинг ана шу мақсадни амалга ошириш учунгина мавжуд бўлиши баён қилинади. “Агар мен муайян матндаги маълум ҳодисани тилга эмас, нутққа хос, десам, у ҳолда матндан тил элементи деб ҳисобланган барча анъанавий элементлар чиқариб ташлангандан сўнг, сўзловчининг ўзи билан боғлиқ бўлган қолдиқ нутқ элементи саналади”.

У тил ва нутқни ўзаро изчиллик билан фарқлаган ҳолда лингвистик атамаларни ҳам ана шунга мос ҳолда зидлаш зарурлигини баён қилади. Хусусан, у тилшуносларнинг “гап”

¹ Гардинер А. Ўша асар, с.14.

² Гардинер А. Ўша асар, с.15.

терминини бир вақтнинг ўзида ҳам тил, ҳам нутқ факти учун қўллашларини танқид қилади. Унинг фикрича, тил ва нутқ атамалари бир-бирини рад қилади. У ёки бу термин ё тилга, ёки нутққа хос бўлиши лозим. Бир вақтнинг ўзида икки йўлдан кетиш мумкин эмас.

Л.Ельмслев ҳам Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ дихотомиясига юқори баҳо беради. Унинг фикрича, Соссюр таълимотининг моҳияти тил ва нутқни фарқлашдир. Бошқа барча назариялар мантиқан ана шу асосий тезисдан келтириб чиқарилади.

Соссюргача бўлган лингвистика индивидуум хулқига таянди; нутқий фаолият индивидуал актлар йиғиндиси сифатида тасаввур қилинди.

Худди мана шу ерда янги лингвистик назария билан анъанавий нуқтаи назарнинг принципиал фарқланиши ва, айти пайтда, туташ нуқтаси кузатилади. Ф.де Соссюр сўзлашиш жараёнидаги индивиднинг аҳамияти ва лингвистик ўзгаришларда унинг ролига катта эътибор берди. Ана шу йўл билан анъанавий тилшунослик билан структур тилшунослик ўртасига кўприк ўрнатди. Шу билан бир вақтда анъанавий тилшуносликдан жиддий фарқ қиладиган тамойилни-анъанавий тилшуносликни ўзгартириш ёки тўлдириш лозим бўлган структур лингвистикани яратиш тамойилини шакллантирди.

Л.Ельмслевнинг фикрига кўра, лингвистикага структурлик тамойили киритилган ҳозирги кунда бу тамойилдан ҳар хил мантиқий натижалар олиш учун катта ҳажмдаги ишларни амалга ошириш лозим.¹

Тилнинг система эканлиги

Ф.де Соссюрнинг тилшунослик олдидаги катта хизмати шундаки, у тилни субстанция эмас, балки шакл эканлигини эътироф этди ва бу билан тилшунослик тарихида тил-нутқ зидланишини биринчи планга олиб чиқди. Тилшунослар диққатини нутқий қуршовдан ҳоли бўлган моҳиятларни ўрганишга жалб қилди ва тилнинг система эканлигини эътироф этди.

У тилда синхрон ва диахрон ҳолатларни фарқлар экан, тилнинг синхрон ҳолати учун система характерли эканлигини таъкидлайди.

Ф.де Соссюр системанинг икки муҳим хусусиятини кўрсатади: а) системанинг барча аъзолари тенгликка эга; б) система ёпиқ ҳисобланади. Лекин кейинчалик тил системасида очиқ системалар ҳам борлиги аниқланди.

Ф.де Соссюр концепциясида *система* атамаси билан биргаликда *структура* атамаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Структура атамаси остида система аъзоларининг муносабат типлари тушинилади.

Э.Бенвенист турли системаларни таҳлил қилиш натижасида тил шакллари маълум структурага эга, деган хулосага келади ва унинг қуйидаги хусусиятларини кўрсатади:

1) у қисмлари устидан ҳукмронлик қиладиган маълум бутунликнинг бирлиги саналади;

2) бу birlikлар маълум барқарор тамойиллар асосида шаклий тартибга солингандир;

3) бутуннинг барча қисмлари у ёки бу вазифани бажарганлиги туфайлигина структура характерига эга бўлади;

4) бу қисмлар маълум сатҳнинг ҳар бир бирлиги бошқа юқорироқ сатҳнинг кичик бирлиги, яъни бутуннинг бўлаги бўлиши мумкин.

Муносабатлар йиғиндиси тилнинг алоқа воситаси сифатида амал қилишини белгилайди. Бу эса унинг социаллигини кўрсатади. Лекин тилнинг бошқа социал ҳодисалардан, хусусан, сиёсий, ҳукукий ҳодисалардан фарқи нимада, деган саволга Ф.де Соссюр: “*Тил ғояларни ифодаловчи белгилар системасидир*”, -деб жавоб беради. Шунинг учун Соссюр лингвистик таълимотида лингвистик белги масаласи марказий ўринни эгаллайди.

¹ Ельмслев Л. Язык и речь-Звегинцев В.А. «История языкознания». китоби, с.58.

Тилнинг белгилар системаси эканлиги

Ф.де Соссюр лингвисттик концепциясининг яна бир муҳим жиҳати тилнинг белгилар системаси эканлиги ҳақидаги қарашидир.

Тил кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситасидир. У объектив борлиқдаги маълум воқеа-ҳодиса ҳақида ахборот ташувчи асосий воситадир. Бундан ахборот ташишнинг бошқа йўллари ҳам борлиги маълум бўлади. Масалан, йўл ҳаракатидан маълумот берувчи воситалар, йўлдан ўтиш-ўтмаслик хабарини берувчи воситалар ва бошқалар. Бу жиҳатдан тил ҳам ахборот бериш учун хизмат қиладиган юқоридаги воситалар сирасида туради. Уларнинг ҳаммаси учун умумий нарса, аввало, ўзи ҳақида ва шу билан бирга борлиқдаги бошқа маълум нарса-ҳодисалар ҳақида маълумот беришдир. Бундай воситалар б е л г и л а р деб номланади.

Инсон ўзини қуршаб турган оламни билиш жараёнида олам унсурларини образлар орқали онгида акс эттиради ва бу онгда акс этган олам унсурлари белги орқали ифодаланади. *Социал ахборотнинг ҳар қандай моддий ифодаловчилари б е л г и ҳисобланади.*

Тилнинг белгилар системаси эканлиги унинг асосий хусусияти ва универсал томонидир.

XIX аср охирига қадар белги назарияси билан асосан файласуфлар шуғулландилар. Фақат XIX аср охиридан бошлаб бу масала руҳшуносларнинг ҳам диққатини жалб қилди.

Белги ҳақидаги фалсафий назария ўзининг узоқ тарихига эга.

Қадимги эллинлар нарсанинг моҳияти ва уларнинг номланиши юзасидан илмий баҳсларидаёқ яширин ҳолда белги тушунчасига асосланган эдилар.

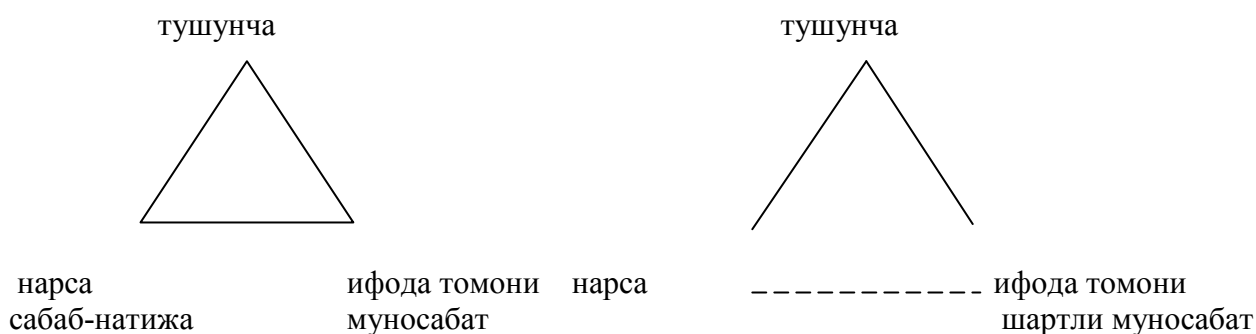
Файласуфлар таъсирида XIX асрдан бошлаб тилнинг умумий назариясига бағишланган деярли барча лингвистик асарларда сўз икки томонлама характерга эга бўлган белги сифатида талқин қилина бошлади. В.Гумбольдт, Шлейхер, Штейнталь, Л.Бреал, А.Мейе, Ф.Фортунатов, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Н.Крушевский асарларида сўзга белги нуқтаи назаридан ёндашилади. Лекин Ф.де Соссюр тилнинг белгилари табиатини аниқ-равшан ёритиб берди. Ҳатто белги назарияси билан шуғулланувчи алоҳида фан-**семиология** фани мавжуд бўлишини ва лингвистика ҳам семиология таркибига кириши лозимлигини таъкидлади.

Бир томондан, структурализмнинг муваффақияти, иккинчи томондан, семиотика фанининг ривожланиши туфайли 50-йиллардан бошлаб белги муаммосига қизиқиш янада ортди. Лингвистик муаммоларни семиотик аспектда ўрганиш лингвистиканинг ўзининг ҳам ўрнининг ўзгаришига олиб келди. У ҳам инсон билимлари системасида марказий ўрин олувчи фанга айланди.

Ҳозирги кунда белгининг турли аспектларини ҳисобга олувчи турли таърифлари мавжуд. Унинг ҳамма қирраларини ҳисобга олган ҳолда Ю.С.Маслов шундай таъриф беради: *«Белги –бу идрок қилинадиган нарса бўлиб, идрок қилувчига ўзи ҳақида ва ушбу белгидан ташиқари бўлган бошқа нарса ҳақида маълумот берувчи воситадир».*

Белгини аниқлашда, одатда, унинг икки хусусияти кўрсатилади: белгининг биринчи хусусияти идрок қилинишидир. Демак, у идрок қилиниши учун маълум моддий асосга эга бўлиши керак. Белгининг моддий асоси турлича бўлиши мумкин; товуш (акустик), кўриш (оптик), маза (густатор) ва бошқалар.

Белгининг иккинчи хусусияти ўзи ҳақида ва бошқа объект ҳақида маълумот беришдир. Англашиладики, ҳар қандай белгида ўзаро маълум муносабатда бўлган икки объект мавжуд бўлади. Объектлар ўртасидаги муносабат икки хил: **сабаб – натижали** муносабат ва **ш а р т л и** муносабат. Сабаб-натижали муносабатда ўзаро муносабатда бўлган объектлар мотивланган, шартли муносабатда эса мотивланмаган бўлади. Объектлар ўртасидаги бу икки муносабатни қуйидаги схемалар орқали ифодалаш мумкин.

Демак, белгилар объектив реалликдаги ўзи акс эттирган объектга муносабатига кўра мотивланган ва мотивланмаган белгиларга бўлинади. Масалан, тутунни кўриб, ёнғин ёки олов ҳақида, ўрик гуллаганини кўриб, баҳор фасли ҳақида, сув жимирлаганини кўриб, балиқ ҳақида, тош сўзини эшитиб, қаттиқ жисм ҳақида тасаввурга эга бўламиз. Биринчи объектлар (тутун, ўрик гули, сув жимирлаши, тош сўзи), иккинчи объектлар (олов ёки ёнғин, баҳор, балиқ, қаттиқ жисм) ҳақида ахборот бериш учун хизмат қиляпти. Булардан дастлабки уч объектлар ўртасида (тутун ва олов, ўрик гули ва баҳор, сув жимирлаши ва балиқ) табиий боғланиш, сабаб-натижа муносабати, яъни объектлар алоқасида мотивланиш (мотивация) бор. Охирги объектлар (тош сўзи ва қаттиқ жисм) муносабатида эса табиий боғланиш, сабаб-натижа муносабати (мотивация) йўқ. Улар ўртасидаги муносабат шартли.

Машҳур Америка олими К.Фон Фришнинг маълумотига кўра асаларилар ўйини ҳам белги вазифасини бажаради. Асалари ўйинининг шакли ва частотаси озуқа манбаининг масофаси ва йўналиши ҳақида маълумот беради. Доира шаклидаги ўйини озуқа манбаининг асалари уясида узок эмаслигини, юз метр атрофида эканлигини, саккиз шаклидаги ўйини эса бирданига икки ахборот-озуқа манбаининг масофаси юз метрдан анча ортқилиги ва йўналишини билдиради. Масофа маълум вақт ичида бажарилган ўйин шаклининг миқдорига боғлиқ. Масофа узунлиги асалари ўйини частотасига тескари пропорционалдир. Тўққиз-ўнта саккизлик бўлса, юз метр атрофидаги масофани, еттита саккизлик шакли 200 метр масофани, тўрт ярим саккизлик шакли бир километр масофани, икки саккизлик шакли эса олти километр масофани кўрсатади. Масофа қанча узок бўлса, ўйин шунча секин бўлади. Йўналиш эса «саккизлик» ўқининг нисбатига кўра белгиланади. Қуёшга нисбатан «саккизлик» ўқининг ўнгга ёки чапга бурилиш бурчаги йўналиш томонини аниқ кўрсатади.

Асалари ўйинининг шакли ва частотаси билан улар ифодалаган ахборот ўртасида ҳам шартли, мотивланмаган муносабат бор.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бири иккинчиси билан алмашилиб келадиган ҳар қандай икки объектнинг бири белги бўлавермайди. Фақат бири ўрнида иккинчиси муттасил алмашинадиган ва бу алмашинув (ёнг муҳими) инсон онгида акс этганидагина белгилашади. Масалан, тутун оловнинг белгисидир. Аммо унинг белгилиги объектлар ўртасидаги табиий сабаб-натижа (сабаб-олов, натижа-тутун) муносабати эмас, балки бу муносабатнинг инсон онгида акс этганлиги, конвенционаллиги учундир. Акс ҳолда табиатдаги ҳар қандай сабаб-натижа муносабатида бўлган объектлар ўзларига табиий равишда белги яратиб олардилар.

Сабаб-натижа муносабатли (мотивланган) белгилар табиатдаги объектлар ўртасидаги муносабатни инсон онгида акс этишидан вужудга келади. Шартли муносабатли (мотивланмаган) белгиларда эса объектлар ўртасидаги муносабат инсон томонидан ҳосил қилинади. Ана шу субъектив ҳосил қилинган алоқа б е л г и м а з м у н и (концепт ёки сигнификат) ҳисобланади. Белги орқали ифодаланган объект эса **денотат** ёки **референт** терминлари билан номланади.

Ф.де Соссюрнинг фикрича, тил белгилари ўз табиатига кўра гарчи психик бўлса ҳам, лекин у абстракция эмас, балки жамият аъзолари тил хотирасида жойлашган реалликдир.¹ У

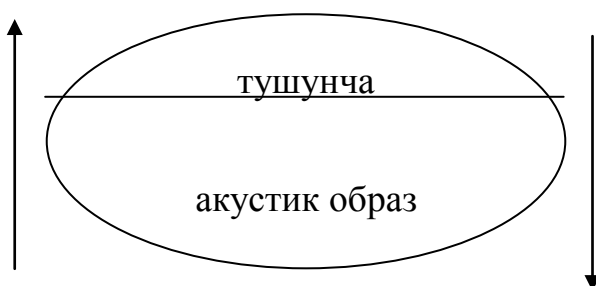
¹ Соссюр Ф.де Ўша асар, с.53

айрим муаллифларнинг тил алоҳида нарсаларнинг номлари йиғиндиси (номенклатураси) деган қарашларига танқидий муносабатда бўлади.

Унинг фикрича, лингвистик белги **нарса** ва унинг **номи** ўртасидаги муносабатдан эмас, балки **тушунча** ва **акустик образ** ўртасидаги муносабатдан ташкил топади. Акустик образ деганда физик ҳолат, моддий товушлар ёрдамида ифодаланиш эмас, балки товушланишнинг психик муҳри, сезги аъзоларимиз томонидан товуш томони ҳақида тасаввур тушунилади.

Акустик образларнинг психик хусусиятини ўзимизнинг шахсий нутқий тажрибамизда аниқ кузатишимиз мумкин. Лабимизни ҳам, тилимизни ҳам қимирлатмасдан туриб, ичимизда ўз-ўзимизга гапиришимиз ёки маълум шеърини парчани фикран ўқишимиз мумкин. Тил бирлиги бўлган сўзнинг ташқи томони акустик образ бўлгани учун ҳам унинг ташқи томони таркибий қисмлари ҳақида фикр юритганда, “фонема” ҳақида гапириб бўлмайди. Чунки бу атама фонация жараёнига, фақат реал талаффуз қилинган сўзга тааллуқлидир.

Шундай қилиб, лингвистик белги, Ф.де Соссюр талқинига кўра, икки томонлама психик моҳият бўлиб, тушунча ва акустик образ ўртасидаги муносабатдан ташкил топган.

Бу икки томон ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади.

Ф.де Соссюр ўзигача бўлган олимлар *белги* деганда фақат акустик образни тушунганига танқидий ёндашгани ҳолда, лингвистик белги таркибий қисмларини ифодаловчи *тушунча* атамасини *ифодаланмиш* атамасига, акустик образ атамасини *ифодаловчи* атамасига ўзгартиришни тавсия этади. Бундай вақтда **лингвистик белги** атамаси бутунни, кейинги икки атама эса унинг икки таркибий қисмини ифодалайди. Кейинги икки атаманинг қулайлиги шундаки, аввало, бутун таркибидаги унсурларнинг ўзаро зидланишини, қолаверса, бутун ва бўлак зидланишини тўғри ифодалайди.

Лингвистик белги энг муҳим аҳамиятга молик икки хусусиятга эга эканлигини таъкидлайди. Уларнинг биринчиси **эркинлик** (произвольность), иккинчиси эса ифодаловчининг **кетма –кетлигидир**.¹

Лингвистик белгининг эркинлиги

Ф.де Соссюрнинг талқинига кўра, ҳар қандай лингвистик белги ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади. Лингвистик белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиши ўртасидаги муносабат эркиндир.

Масалан: *она* тушунчаси *о-н-а* товушлар кетма-кетлиги билан ҳеч қандай ички муносабатга эга эмас. Бу тушунча бошқа ҳар қандай товушлар кетма-кетлиги асосида ҳам ифодаланиши мумкин. Бу турли тилларда мазкур тушунчанинг турлича ифодаланиши ва турли тилларнинг мавжудлиги билан ҳам изоҳланади.

Бу ўринда э р к и н л и к атамасининг маъносига алоҳида аҳамият бериш лозим бўлади. Гарчи лингвистик белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиш томони ўртасидаги муносабат эркин бўлса ҳам, лекин бундан сўзловчи белгининг ифодаловчи томонини эркин танлайди, деган хулосага келмаслик лозим.

¹ Соссюр Ф.де Ўша асар, с.100

Сўзловчи лингвистик белгининг жамоатчилик томонидан қабул қилинган ифодаловчи томонига озгина бўлса-да ўзгариш кирита олмайди. У ўзининг тил хотирасида ўзигача бўлган ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатидан ташкил топган лингвистик белгини бир бутун ҳолда ўзлаштиради.

Лингвистик белгининг эркинлиги фақат унинг ифодаловчи томонининг ифодаланмиш томонига нисбатандир. Чунки бу икки томон ўртасида ҳеч қандай табиий алоқа йўқдир.

Шу билан бирга, тил системасида бу тамойилга истиснолар ҳам учрайди. Хусусан, Ф.де Соссюр товушга тақлид сўзлар билан ундов сўзларни ана шундай белгилар қаторига қўшади. Лекин уларнинг кам сонлиги ва тил системасининг “органик элементи” эмаслиги, шунинг учун бу ҳолатлар лингвистик белгининг эркинлиги тамойилини рад этолмаслигини таъкидлайди.¹

Лингвистик белги ифодаловчисининг кетма-кетлиги

Ифодаловчи ўз табиатига кўра эшитиш сезгиси орқали қабул қилиниш хусусиятига эга бўлганлиги туфайли вақтда кенгайиб боради. Шунинг учун у вақт белигисига кўра тавсифланади: а) у чўзиқлик белигисига эга; б) бу чўзиқлик бир ўлчовга эга.

Лингвистик белгининг бу белгиси тадқиқотчилар диққатини кам жалб этади. Чунки у аниққа ўхшаб кўринади. Ф.де Соссюрнинг таъкидлашича, лингвистик белгининг кетма-кетлик тамойили худди биринчи тамойил каби муҳимдир. Бутун тил механизми бу тамойил билан боғланган.

Лингвистик белгининг бошқа белгилардан, хусусан, денгиз сигналларидан асосий фарқи шундаки, у эшитиш орқали қабул қилинади ва эшитилган ифода томони товуш кетма-кетлигига эга. Бир вақтнинг ўзида иккита товушни талаффуз қилиб бўлмайди. Бир элемент талаффуз қилингандан сўнг, иккинчиси талаффуз қилинади. Айниқса, лингвистик белгининг ифодаловчиси ёзув орқали ифодаланганда унинг бу хусусияти яна ҳам равшан намоён бўлади. Бир ҳарфдан сўнг иккинчиси ёзилади.

Лингвистик белгининг ўзгармаслик ва ўзгарувчанлиги

Ф.де Соссюр белгининг «ўзгарувчанлик ва ўзгармаслик» антиномиясини белгининг эркинлиги тамойилининг амал қилиш оқибати деб ҳисоблайди.

Белгининг ўзида эркинлик ва мажбурийлик антиномияси амал қилишини таъкидлайди. Бир томондан, ўзи ифодалаган тушунчага нисбатан ифодаловчи эркин бўлса, иккинчи томондан, бу белгилардан фойдаланувчи тил жамоаси учун ифодаловчи мажбурийдир. Чунки тил олдинги даврнинг мероси сифатида кейинги авлодларга ўтади. Маълум бир тушунчанинг номини ҳар ким ўзи хоҳлаганича ўзгартиролмайди. Ҳар бир жамият тилнинг олдинги даврдан мерос бўлиб ўтадиган, қандай бўлса, шундай ҳолда қабул қилинувчи тайёр маҳсулот эканлигини яхши биладилар.

Тилнинг муайян бир даврдаги ҳолати тарихий факторларнинг маҳсулидир. Бу эса белгининг ўзгармаслик сабабини кўрсатади. Лекин тил ўтмиш мероси деган ҳукм билан чеклансак, у тилдаги ўзгариш жараёнлари ҳақида ҳеч қандай тасаввур бермайди.

Белгининг эркинлиги назарий жиҳатдан унинг моддий томони билан маъно томони ўртасидаги муносабатнинг эркинлигини таъминлайди. Демак, белги остида бирлашган бу икки томон эркин равишда яшайди ва муайян кучлар таъсирида ривожланади. Эволюция ё товуш томонини, ёки маъно томонини камраб олади. Бу эволюция муқаррардир. Ундан ҳоли бўлган бирорта тил учрамайди. Маълум вақт оралиғида ҳар бир тилда сезиларли равишда ўзгариш рўй беради.

¹ Соссюр Ф.де Ўша асар, с.102

Белгининг замонда узлуксизлиги ва ўзгарувчанлиги умумий семиология тамойилидир. Буни ёзув системасида, кар-соқовлар тилида яққол кузатиш мумкин.

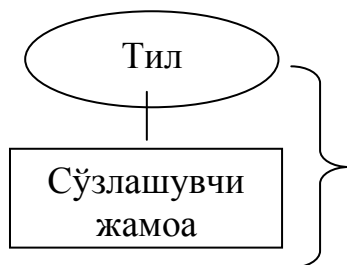
Белгининг узлуксизлик сабаби кузатишга аниқ берилади. Лекин белгининг замонда ўзгариши сабаби ҳақида бундай фикрни айтиб бўлмайди. Замон ҳар қандай нарсани ўзгартиради. Тил ҳам бу умумий қоидадан мустасно эмас.

Ф.де.Соссюр белгининг «ўзгарувчанлик ва ўзгармаслик» хусусияти ҳақида фикр юритар экан. қуйидаги хулосага келади:

1. **Нутқий фаолиятнинг** икки таркибий қисмдан (faktuer): **тил** ва **нутқдан** ташкил топганлиги эътироф этилади. Соссюр учун тил-бу *нутқий фаолият минус нутқдир*.

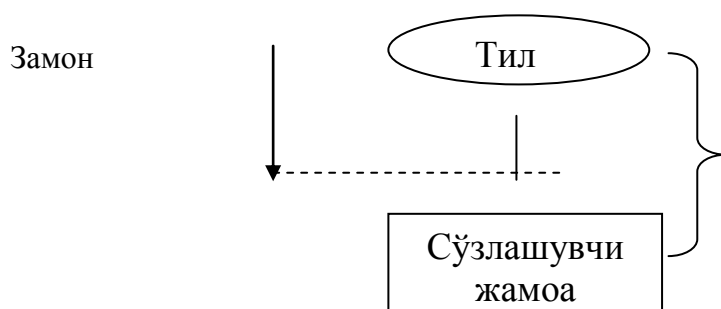
У алоҳида шахснинг бошқалар фикрининг тушуниши учун имкон берадиган тил кўникмалари йиғиндисидир.

2. Лекин тилнинг бу таърифи уни социал реалликдан ташқарида қолдиради. У фақат реалликнинг бир томонини индивидуал аспектинигина ўз ичига олади. Тил бўлиши учун эса сўзлашувчи жамиятнинг бўлмоғи ҳам лозим. Тил жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Чунки тил семиологик ҳодисадир. Тилнинг социал табиати-унинг ички хусусиятларидан биридир. Тилнинг тўлиқроқ таърифи икки ўзаро боғлиқ ҳодисаларни тил ва сўзлашувчи жамоа ўртасидаги муносабатни қамраб олиши лозим бўлади. У қуйидаги схема орқали ифодаланади:

Бу схема тилнинг ҳаётга қодирлик имкониятинигина ифодалайди ҳолос. Ҳали бу схема остида берилаётган тил яшаётган тил эмас. Чунки у фақат тилни социал реаллик белгисинигина қамраб олади ҳолос.

Сўзлашувчи жамоани замондан ташқарида қараш социал кучларнинг тилга таъсирини ўрганишга имкон бермайди. Ҳақиқатга яқинлашмоқ учун юқоридаги схемага замон ҳаракатини ифодаловчи белгини қўшиш лозим бўлади; яъни:

Бу схемада замон социал кучларнинг тилга таъсир қилишига имкон бериши акс этади. Шундай қилиб, тилнинг замонда узлуксизлиги эътироф этилади. Узлуксизлик эса ифодаловчи билан ифодаланмиш ўртасидаги муносабатнинг даврлар ўтиши билан маълум даражада ўзгаришини таъминлайди.

Шундай қилиб, Ф.де.Соссюр таълимотида тилнинг социаллиги эътироф этилиши билан бирга, уни индивидуаллик ва социаллик, тил ва нутқ, барқарорлик ва ўзгарувчанлик, эркинлик ва мажбурийлик дихотомиялари асосида ўрганиш марказий ўринни эгаллайди.

Лингвистик қиймат тушунчаси

Ф.де Соссюр лингвистик таълимотида қиймат тушунчаси муҳим аҳамиятга эга. Ҳатто у тил соф қийматлар системаси дейди.¹ Олимнинг фикрича, бунга ишониш учун унинг икки ўзаро муносабатда бўлган элементларини: тушунча ва товушларни кўриб чиқиш kifоя.

Психологик нуқтаи назардан тафаккуримиз ифодаловчисидан ажратиб олинганда, бўлакларга бўлинмайдиган аморф массадан иборат. Файласуф ва лингвистлар эътироф этадиларки, белгилар ёрдамсиз бир тушунчани иккинчи тушунчадан аниқ фарқлаш мумкин эмас. Ўз ҳолича олинган тафаккур гўё туманликка ўхшайди.

Бундан фарқли равишда товуш томони аниқ қисмларга бўлинади. Бу фикр осонгина қуйиладиган тайёр шакл эмас, балки ўзи алоҳида қисмларга бўлинадиган пластик массадир. Шунинг учун тилни қисмларга кетма-кет сегментланадиган қатор сифатида тасвирлашимиз мумкин.

Фикрга нисбатан тилнинг ўзига хос роли моддий товуш томонини ҳосил қилиш эмас, балки фикр ва товуш томони ўртасида воситачи ролини ўйнашдир.

Тил қисмларга бўлинувчанлик хусусиятига эга. Ҳар бир тил элементи бўлинган сегмент ҳисобланади ва унда тушунча маълум товушлар билан боғланади, товушлар эса тушунчанинг белгисига айланади.

Шунинг учун лингвистик белгининг ифодаловчи томонини ажратиш мумкин эмас. Уни дафтар варағига қиёслаш мумкин. Маъно унинг юза томони, товуш эса тескари томони ҳисобланса, бу икки қисмни алоҳида-алоҳида икки бўлакка ажратиб бўлмайди. Демак, тилда ҳам маънони шаклдан, шаклни эса маънодан ажратиб бўлмайди.

Лингвист ифодаловчи ва ифодаланмиш элементлари бирлашган чегара зонада ишлайди. Икки томоннинг бирлашуви субстанцияни эмас, балки формани ҳосил қилади.

Бу ҳолат лингвистик белгининг эркинлигини яна яхшироқ тушунтиришга имкон беради.

Белгининг эркинлиги эса ижтимоий ҳолат билан, тил системаси социал ҳаёт билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Ҳар бир белги маълум қийматга эга. Унинг қиймати бошқа белгилар муносабатида намоён бўлади. Лисоний бирликнинг қиймати ижтимоий ҳаёт билан ҳам боғлиқ. Қийматни жамият белгилайди. Алоҳида шахс ўз ҳолича ҳеч қандай қийматни белгилаш хусусиятига эга эмас. Бу эса тил системаси таркибидаги у ёки бу аъзонинг фақат ифодаловчи ва ифодаланмишнинг оддий бирлашуви деб эътироф этиш жиддий адашиш эканлигини кўрсатади.

Қиймат тушунчаси системада катта аҳамиятга эга бўлса ҳам, лекин унинг талқини тилшунослар ўртасида бир хил эмас.

Ф.де Соссюр таъкидлашича, тил элементлари бир бутунликни ташкил этган система экан, унинг таркибидаги бир элементнинг қиймати бир вақтнинг ўзида бошқасининг мавжудлиги билан аниқланади.¹

Айрим муаллифлар сўзнинг қиймати ҳақида фикр юритганда, энг аввало, унинг тушунчани ифодалашини назарда тутадилар. Бундай ҳолда, Ф.де Соссюр, қиймат билан маъно ўртасида қандай фарқ бор, деган саволни қўяди.

Маъно гарчи қиймат билан жуда яқин бўлса ҳам, лекин улар ўзаро маълум белгилари билан фарқланади.

Маъно ифодаловчи ва ифодаланмишнинг сўз доирасидаги ўзаро муносабати орқали намоён бўлади. Яъни уни аниқлаш учун бир сўзни бошқа бир сўзга муносабатда кўриш шарт эмас.

Лекин қиймат эса фақат бир бирликни иккинчи бирликка нисбатлаш орқали намоён бўлади.

¹ Соссюр Ф.де Ўша асар, с.144

¹ Соссюр Ф.де Ўша асар, с.147

Қийматга концептуал нуқтаи назардан ёндашилганда, гарчи маънонинг бир элементи бўлса ҳам, лекин улар ўртасида юқоридаги каби фарқ мавжуд.

Энг аввало, қиймат ҳақида фикр юритиш учун қуйидагилар эътиборга олинади:

1) алмаштириш мумкин бўлган қандайдир ўхшамаган бошқа нарсанинг мавжуд бўлиши;

2) қиймати аниқланаётган нарсани қиёслаш мумкин бўлган унга ўхшаган бошқа нарсанинг мавжуд бўлиши.

Ф.де Соссюрнинг таъкидлашича, қийматнинг мавжуд бўлиши учун юқоридаги икки фактор зарурий саналади. Масалан, 50 сўмнинг қийматини аниқлаш учун қуйидагиларни билиш зарур бўлади: 1) уни бошқа қандай нарсаларга алмаштириш мумкин, хусусан, унга нечта нон келади?; 2) бошқа қайси пул бирлигига қиёслаш мумкин? Хусусан, тожикларнинг неча сомонийсига, қозоқларнинг неча тангасига, русларнинг неча рублига тенг келади?

Худди шунга ўхшаш сўзлар қиймати ҳам, бир томондан, бошқа ўзига ўхшамаган сўзлар билан, иккинчи томондан, ўзига ўхшаган сўзлар билан қиёслаш ёрдамида аниқланади.

Шундай қилиб, сўз қийматини белгилаш учун унинг маълум тушунчани ифодалашини аниқлаш кифоя қилмайди. Бундан ташқари уни ўзига ўхшаш бошқа сўзга ҳам солиштириш лозим бўлади. Кўринадики, қиймат сўзнинг ташқи муносабатлари орқали белгиланади.

Сўз система таркибига кириб, маънодан ташқари қийматга ҳам эга бўлади. Маъно системагача сўзда мавжуд бўлса, қиймат системада намоён бўлади.

Бу айтилганлар қийматнинг концептуал томонига дахлдордир.

Улардан ташқари қийматнинг моддий томони ҳам мавжуддир.

Худди концептуал томони каби, моддий томони ҳам тилнинг бошқа элементлари билан муносабати ва фарқланишидан ҳосил бўлади.

Сўзда бу сўзни бошқа сўздан фарқлайдиган товуш фарқланишлари муҳимдир.

Эркинлик ва дифференциаллик ҳар қандай лингвистик белгининг коррелятив хусусиятидир. Масалан, *китоб* сўзидаги сон қиймати *китоблар* сўзига қиёсланганда аниқланади.

Қийматнинг моддий томони ҳарфларга нисбатан олинганда яна ҳам равшанроқ намоён бўлади.

1) ёзма белгилар эркин. Ҳарф билан у ифодалаган товуш ўртасида ҳозирги кун нуқтаи назардан ҳеч қандай сабаб-натижа муносабати йўқ. Масалан *t* ҳарфи билан у ифодалаган товуш ўртасида. Шунингдек, бир товуш турли ҳарфлар билан ифодаланиши, бир ҳарф турли товушларни ифодалаш мумкин.

2) ҳарфлар қиймати дифференциал; *t* ҳарфи турли кишилар томонидан турлича ёзилиши мумкин. Айримлариники *f* шаклида *f* га яқин, айримлариники шаклида *a* га яқин. Лекин улар ўхшаш ҳарфлардан муҳим белгисига кўра фарқланади.

3) ёзувдаги қиймат бир ҳарфнинг ҳарфлар системасидаги бошқа ҳарфларга нисбатан белгиланади:

4) ҳарфни нима воситасида ёзиш унинг қийматини белгилаш учун мутлақо аҳамиятсиздир. Чунки у тахтага бўр билан, дафтарга сиёҳ билан, ерга чўп билан ёзилиши мумкин. Лекин улар график белги маъносига мутлақо таъсир этмайди.

Лингвистик муносабатлар

Ф.де Соссюрнинг лингвистик birlikлар ўртасидаги муносабатга жиддий эътибор берганлиги қиймат тушунчасини белгилашда ҳам, тилнинг системавий табиатини белгилашда ҳам аниқ кўриниб туради.

Унинг фикрича, тилнинг муайян бир даврида ҳар бир нарса муносабатларга асосланади. Барқарор (узуал) муносабатлар йиғиндиси тилни ташкил этади ва унинг функцияланишини белгилайди. Шунинг учун системанинг ҳар бир аъзоси бошқа аъзолар билан синтагматик ва ассоциатив муносабати орқали аниқланади. Муносабатларни

характерига кўра икки гуруҳга ажратади: а) синтагматик муносабат ва б) ассоциатив муносабат. Бу икки муносабат ақлий фаолиятимизнинг икки шаклига мувофиқ келади.

Синтагматик муносабат икки ва ундан ортиқ муносабат аъзоларининг актуал кетма-кетлилигига асосланса ва *in praesentia* бўлса, ассоциатив муносабат бундай муносабат аъзоларини виртуал, мнемоник қаторга бирлаштиради, уларнинг аъзолари доимо *in absentia* бўлади.¹

Синтагматик муносабат

Сўз нутқ жараёнида ўзаро боғланиб, кетма-кетликка асосланган муносабатга киришади. Кетма-кетлик хусусияти икки элементнинг бир вақтда талаффуз қилинишига имкон бермайди. Бу элементлар нутқ оқимида бири иккинчиси орқасидан терилади. Ана шундай чўзиқликка эга бўлган боғланиш Ф.де Соссюр фикрига кўра, синтагма саналади.

Синтагма доимо энг камида иккита кетма-кетлик бирликларининг ўзаро муносабатидан ташкил топади.

Синтагма аъзолари ўздан олдин ё ўздан кейин келган бирликларга ёки ҳар иккисига зидланишига кўра маълум қийматга эга бўлади.

Синтагма икки ва ундан ортиқ бирликларнинг эркин боғланиши натижасида ҳосил бўлганлиги учун синтагматик муносабатни айрим муаллифлар нутққа ҳослигини таъкидлайдилар.

Лекин Ф.де Соссюр унинг ҳам тилга, ҳам нутққа дахлдор эканлигини кўрсатади. Унинг фикрича, синтагманинг типик кўриниши гап бўлса ҳам, лекин бундай гап нутққа хос бўлганлигидан келиб чиқиб, синтагма фақат нутққа дахлдор бўлади, деган хулосага келмаслик керак.

Нутқнинг характерли белгиси элементларнинг эркин алмашилишидир. Ана шундан келиб чиқиб, синтагмага ёндашадиган бўлсак, синтагмага дахлдор бўлган бир қатор синтактик қурилмалар барқарорлик хусусиятига эга эканлигини кўрсатади. Масалан, мақоллар, фразеологизмлар ва бошқалар. Бундай ифодалар нутқ жараёнида ҳосил қилинмайди, балки анъанага кўра тайёр ҳолда нутққа олиб кирилади.

Бундан ташқари, маълум қоидалар асосида қурилган барча синтагмаларни ҳам нутққа эмас, балки тилга киритиш лозим, дейди. Чунки бундай қурилмаларнинг тилда тайёр намуналари мавжуд бўлади. Шунингдек, муайян шаблонлар асосида шаклланган бирикма ва гаплар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Бундай шаблонлар сўзловчи хотирасида олдиндан мавжуд бўлади.

Синтагматик бутунлик

Ф.де Соссюр синтагматик бутунлик тушунчасига ҳам эътибор беради. Унинг таъкидлашича, барча тил бирликлари ё нутқ оқимидаги қуршовга ёки ўзини ташкил этган элементларга боғлиқ бўлади. Бунга сўз ясалишининг яққол мисол бўлишини кўрсатади. Масалан, *ишла* сўзи иккита қуйи бирликларга бўлинади: *иш-ла*. Лекин улар ўзаро оддий боғланган иккита алоҳида-алоҳида қисмлар эмас, балки ўзаро боғлиқ бўлган элементларнинг бутунлик таркибида ўзаро ҳамкорлиги туфайли муайян қийматга эга бўлган қисмлардир: -ла ўзича мавжуд бўлмайди. Тилда у *туз-ла*, *ёд-ла* каби бир қатор асос қисмларнинг мавжудлиги ҳисобига ўз ўрнига эга бўлади.

Шу билан бирга асос қисм ҳам унга эргашиб келувчи суфиксиз маълум қийматга эга бўлмайди. Бутунлик қиймати унинг қисмлари асосида аниқланади. Қисмларнинг қиймати эса бутунлик таркибидаги ўрни билан белгиланади. Бундан эса қисмнинг бутунга бўлган муносабати бутуннинг қисмлари ўртасидаги муносабат каби катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

¹ Ф.де Соссюр, с.156

Шуни таъкидлаш керакки, Соссюр бутун ва бўлак ўртасидаги муносабатни ҳам синтагматик муносабат ҳисоблайди.¹

Икки ва ундан ортиқ элементларнинг ўзаро боғлиқ муносабатидан ташкил топган бутунликни синтагматик бутунлик, деб ҳисоблайди ва у тилнинг барча қатламларга мансуб эканлигини кўрсатади.

Шу билан биргаликда, тилда ўзининг қисмлари билан ҳам, ўзига ўхшаш бошқа бирликлар билан ҳам синтагматик муносабатга киришмайдиган айрим бирликлар мавжудлигини таъкидлайди.

Бундай бирликларга гап эквиваленти бўлиб келадиган *ҳа*, *йўқ*, *албатта*, *раҳмат* сингари бирликлар кириши, лекин уларнинг мавжуд бўлиши, тилнинг умумий синтагматик муносабат тамойилини рад этмаслигини кўрсатади.

Ассоциатив муносабат

Сўз синтагматик муносабатга кириши билан бирга нутқий жараёндан ташқарида бошқа сўзлар билан умумийлик белгисига кўра сўзловчи тил хотирасида ассоциациялашади ва бу ассоциациялашган бирликлар хотирада муайян гуруҳларни ҳосил қилади.

Гуруҳ бирликлари ўртасида эса хилма-хил муносабатлар мавжуд бўлади. Масалан, *ишла* сўзини айтишимиз билан беихтиёр ҳаёлимизга, бир томондан, *сўзла*, *тузла*, *музла* сингари сўзлар гуруҳи, иккинчи томондан, *ишчи*, *ишсиз*, *ишли* каби сўзлар гуруҳи келади.

Лисоний бирликларнинг бундай муносабати юқорида кўрсатилган синтагматик муносабатдан тубдан фарқ қилиши таъкидланади.

Бу муносабат синтагматик муносабатдан фарқли равишда кетма-кетликка асосланмайди. Балки сўзловчи хотирасида ўзаро боғланган ҳолда жойлашади. Бундай муносабат ассоциатив муносабат деб ҳисобланишини баён қилади.

Онгимизда ҳосил бўлган ассоциатив гуруҳлар маълум умумий белгисига эга бўлган муносабат аъзоларининг яқинлашуви билан чегараланмайди. Онг ҳар бир муносабатда муносабат аъзоларини боғловчилар характери ҳам қамраб олади. Натижада нечта ассоциатив қатор бўлса, шунча фарқли муносабатни ҳосил қилади. Масалан, ўзакдошлик асосида бирлашган сўзлар гуруҳи кўшимчадошлик асосида бирлашган сўзлар гуруҳи. Бундан ташқари ассоциация фақат ифодаланмиш ўхшашлиги асосида ёки фақат акустик образлар умумийлиги асосида рўй бериши мумкин. Шундай қилиб, ассоциация ҳам мазмун ва ҳам шакл асосида, ёки фақат шакл, ё фақат мазмун асосида юзага келиши мумкин. Ҳар қандай сўз ўзи билан асоциация муносабатида бўлиши мумкин бўлган сўзни доимо эсга солади.

Синтагматик муносабатда элементлар кетма-кетлиги ва ўзаро алмашилиши ҳақида тасаввурга эга бўлсак, ассоциатив гуруҳ аъзоларининг эса хотирамизда аниқ миқдори ва аниқ кетма-кетлиги мавжуд бўлмайди.

Ассоциатив гуруҳнинг ҳар бир аъзосини бошқа чегарасиз барча аъзоларни кесиштирувчи таянч нуқта сифатида эътироф этиш мумкин.

Ассоциатив қаторларнинг қуйидаги икки хусусияти мавжуд: а) таркибнинг ноаниқлиги; б) миқдорнинг чегарасизлиги.

Бу икки хусусиятдан, Ф.де Соссюрнинг фикрича, биринчиси доимо мавжуд, иккинчиси эса кўпинча бўлмаслиги мумкин. Масалан, сўз ўзгариши қатори чегараланган, келишлар миқдори аниқ, лекин уларнинг парадигмадаги жойлашиш қатори тадқиқотчининг ихтиёрига боғлиқ. Демак, парадигма аъзоларининг жойлашиш тартиби субъектив, тасодифийдир. У ёки бу тартибда жойлашиши мумкин.

¹ Соссюр Ф.де. Ўша асар, с. 100.

Синхрония ва диахрония

Ф.де Соссюрнинг тилни белгилар системаси сифатида эътироф этиши, нутқий фаолиятнинг тил ва нутқ дихотомиясидан иборат эканлиги, лингвистик белгида ўзгармаслик ва ўзгарувчанлик дихотомиясининг мавжудлиги, тилнинг ижтимоийлиги ҳақидаги ғоялари, табиий равишда, тилнинг вақтга муносабати ғоясини келтириб чиқарди. Натижада унинг синхрония ва диахрония дихотомияси ҳақидаги таълимоти майдонга келди.

Ф.де Соссюр лингвистик бирликлар ўртасидаги зидланишларни чорраҳага қиёслаган ҳолда, тил ва нутқ дихотомиясини тилшунос дуч келадиган биринчи чорраҳа, синхрония ва диахрония ўртасидаги зидланишни эса иккинчи чорраҳа ҳисоблайди. Иккинчи чорраҳадан кесишган йўлларнинг биринчиси синхронияга, иккинчиси эса диахронияга етаклашини таъкидлайди.¹

Унинг фикрича, тилнинг бир неча қонунлари бўлиб, уларнинг барчасининг негизида синхрония ва диахрония ётади.

Ҳар қандай ижтимоий қонунлар қуйидаги икки муҳим белгига эга бўлади: а) императивлик; б) умумийлик. У барчага мажбурий ва барча ҳолатларда, муайян макон ва замон чегарасида амал қилади.

Ана шу нуқтаи назардан тилга ёндашилса, синхрония ва диахрония юқоридаги талабларнинг фақат биттасига жавоб беради. Тилнинг синхрон ҳолатидаги қоидалар кўпинча умумий бўлади, лекин ҳеч қачон мажбурий бўлмайди. Диахрон ҳолатидаги қоидалар эса мажбурий бўлади, лекин ҳеч қачон умумий бўлмайди.

Лингвистик белгининг ўзгармаслик ва ўзгарувчанлик белгиси диахрония ва синхрония зидланишини талаб қилади.

Тил ва тил жамоаси ўртасидаги муносабатга замон белгиси қўшилиши билан диахрония ва синхрония амал қила бошлайди.

Замон белгисининг иштирок этиш-этмаслигига кўра фанлар иккига бўлинади: вақт белгиси муҳим бўлмаган фанлар; вақт белгисига таянувчи фанлар.

Масалан, астрономия, геология сингари фанларнинг ўрганиш объектлари саналувчи самовий ёритқичлар ва ернинг ҳолатлари вақт нуқтаи назаридан турли ўзгаришларга учраса ҳам, лекин бу ўзгаришлар юқоридаги фанларнинг ҳозирги астрономия ва тарихий астрономия, шунингдек, ҳозирги геология ва тарихий геология фанларига бўлинишига олиб келмайди.

Аксинча, ҳуқуқ, иқтисод сингари фанлар замон белгисига таянади ва шу белги асосида юқоридаги фанлар иккига бўлинади: 1) сиёсий иқтисод ва 2) иқтисодий тарих; 1) ҳуқуқшунослик ва 2) ҳуқуқ тарихи. Фаннинг бу икки йўналиши объектни ўрганишда икки хил асосга таянади. Биринчиси объектнинг муайян бир даврдаги ҳолатини ўрганишга асосланса, иккинчиси шу объектнинг икки давр оралиғидаги ўзгаришини ўрганишга асосланади.

Худди шунингдек, лингвистика ҳам ўрганилаётган объектга қайси нуқтаи назардан ёндашишга кўра иккига бўлинади: 1) синхрон лингвистика ва 2) диахрон лингвистика.

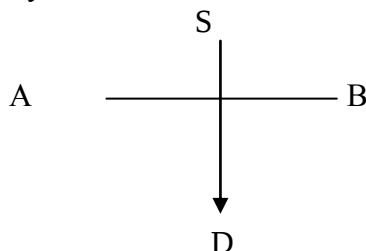
Синхрон лингвистика лингвистик объектларнинг статик ҳолатини ўрганганлиги учун Ф.де Соссюр томонидан *статик лингвистика* номи билан ҳам аталади. Аксинча, диахрон лингвистика объектнинг динамик, эволюцион ҳолатини ўрганади. Шунинг учун уни *динамик лингвистика*, *эволюцион лингвистика* деган атамалар билан ҳам номлайди. Лекин *синхрон лингвистика* *диахрон лингвистика* атамарини бошқаларидан кўра маъқулроқ кўради.¹

Соссюрнинг фикрича, тилшуносликда худди сиёсий иқтисодда бўлгани каби, қиймат тушунчасига дуч келинади. Ҳар икки фанда турли табиатга эга бўлган нарсалар ўртасидаги эквивалентлик системаси ҳақида гап боради: сиёсий иқтисодда меҳнат билан иш ҳақи ўртасидаги эквивалентлик, тилшуносликда эса ифодаловчи билан ифодаланмиш ўртасидаги эквивалентлик ҳақида фикр юритилади.

¹ Соссюр Ф.де. Ўша асар, с. 130

¹ Соссюр Ф.де. Ўша асар, с.114

Барча фанларда икки ўқни фарқлаш лозим бўлади: 1) бир вақтlilik ўқи; 2) кетма-кетлик (турли вақтlilik) ўқи. Бир вақтlilik ўқини *A* ва *B* нуқталари туташтирувчи чизик билан, турли вақтlilik ўқини эса *S* ва *D* нуқталарини туташтирувчи чизик билан ифодалаган ҳолда, юқоридаги икки ўқни куйидаги схема билан акс эттиради:

AB ўқи бир вақтда ҳамкорликда мавжуд бўлган бирликларнинг ўзаро муносабатини ифодалайди. Бу ўқда замон иштироки истисно қилинади. *SD* ўқида бирдан ортиқ бирликни бир вақтда ўрганиб бўлмайди. Унда биринчи ўқдаги ҳар бир ходиса барча ўзгаришлари билан ўз ифодасини топади.

Қиймат тушунчасига таянувчи ҳар қандай фан учун бу фарқланиш амалий заруриятга, айрим ҳолларда абсолют заруриятга айланади.² Унинг таъкидлашича, юқоридаги фанларда бу икки ўқнинг мавжудлигини эътиборга олмасдан, қиймат системасини фарқламасдан ва бу қийматнинг муайян бир вақтдаги функциясига таянмасдан туриб илмий тадқиқот олиб бориш мумкин эмас.

Айниқса, лингвист учун бу фарқланиш катта аҳамиятга эга. Чунки тил соф қийматлар системасидан иборатдир. Қиймат бир томондан реал нарсалар ва уларнинг табиий муносабатлари билан боғланган. Масалан, иқтисодий фанларда ер участкасининг қиймати унинг даромадлилиги билан пропорционалдир. Бу қиймат вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин. Ана шу ўзгариш жараёнининг айни бир пайтида қиймат системада у билан муносабатда бўлган бошқа қийматларга боғлиқ бўлади.

Ф.де Соссюр тилдаги синхрония ва диахронияни фарқлар экан, уни осон тушуниш учун бир қанча реал нарсаларга қиёслайди. Ана шулардан энг характерлиси шахмат ўйинидир.

Шахмат ўйинидаги позициялар кўп жиҳатдан тилнинг ҳолатига ўхшайди. Доналарнинг қиймати уларнинг ўйин жараёнининг муайян бир даврида тахтада тутган ҳолати билан боғлиқ. Бундан ташқари қиймат ўйин бошлангунга қадар шахматчилар онгида мавжуд бўлган ва ўйин жараёнидаги ҳар бир юришдан кейинги ҳолатида амал қиладиган ўйин қоида-сига ҳам боғлиқдир. Худди шунингдек, тилда ҳам ҳар бир элементнинг қиймати унинг тил системасидаги бошқа элементлар билан зидланишига боғлиқ бўлади. Шу билан биргаликда худди шахматдаги қоида тилда ҳам мавжуд бўлиб, у семиологиянинг барқарор тамойили саналади.

Ф.де Соссюр системанинг онийлиги, нисбийлигини, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўзгариб боришини таъкидлайди.

Бир синхрон ҳолатдан иккинчи синхрон ҳолатга ўтиш учун битта донани суриш кифоя. Барча доналарни бирданига суриш шарт эмас. Худди шу ўринда диахроник фактнинг барча хусусиятлари билан намоён бўлишининг гувоҳи бўламиз:

а) ҳар бир шахмат юриши фақат битта донани ҳаракатга келтиради. Худди шунингдек, тилда ҳам фақат алоҳида элементлар ўзгаришга учрайди;

б) ҳар бир юриш бутун бир системага таъсир қилади; ўйинчи ҳар бир юришнинг оқибатини олдиндан аниқ кўра олмайди. Муайян юришдан сўнг барча доналар қийматининг ўзгариши ўйин ҳолатига қараб, жуда катта ёки унча сезиларсиз бўлиши мумкин. Битта юриш бутун партия тақдирини ҳал қилиши ва у ҳали ҳаракатга солинмаган доналарга ҳам таъсир қилиши мумкин. Худди шундай ҳолат тилда ҳам амал қилади;

² Соссюр Ф.де. Ўша асар, с.113.

в) алоҳида донанинг юриши ўзидан олдинги ва ўзидан кейин келадиган тенглик ҳолатидан абсолют фарқ қиладиган фактдир. Ҳосил бўлган ўзгариш юқорида кўрсатилган ҳар икки ҳолатга ҳам дахлдор бўлмайди; биз учун фақат ҳолатгина аҳамиятли саналади.

Фақат тилнинг синхрон ва диахрон ҳолати билан шахмат ҳолати ўртасидаги қиёснинг битта ўрнидагина номувофиқлик кузатилади. Шахмат ўйинида шахмат тахтасидаги муносабатлар системасини ўзгартириб юбориш учун олдиндан ўйланган ва мақсадли юриш қилинса, тилда эса унинг “дона”лари, яъни бирликлари стихияли тарзда ва тасодифан ўзгаради.

Ф.де Соссюрнинг уқтиришича, синхрон тилшунослик тилни система сифатида ўрганса, диахрон лингвистиканинг объекти системани ташкил этмайди. Бошқача қилиб айтганда, синхрон лингвистика тил билан, диахрон лингвистика эса нутқ билан иш кўради. Тилдаги ҳар бир ўзгариш индивидуал бўлади ва нутқ факти ҳисобланади. У тез-тез такрорланиб жамоа томонидан қабул қилинган, тил фактига айланади.

Кўринадики, Ф.де Соссюр томонидан синхрония ва диахрониянинг ажратилиши тил ва нутқнинг фарқланиши билан боғланади:

Тилнинг системалилигини ҳам у элементларнинг синхрон муносабати орқали изоҳлайди. Олимнинг баён қилишича, тил барча қисмлари синхрон муносабатда бўлган системадир. Ф.де Соссюр тилни синхрон ўрганишни афзалроқ кўради. Унинг эътироф этишига кўра, синхрон лингвистика диахрон лингвистикадан муҳимроқ саналади, чунки сўзлашувчи омма учун фақат тилнинг синхрон ҳолатигина ҳақиқий мавжудлик ҳисобланади.

Ф.де Соссюр синхрония ва диахрония зидланишидан қуйидаги хулосаларга келади:

1. Синхронияда бир куч, диахронияда эса бошқа куч амал қилади. Бу кучларни ижтимоий фанлардаги қонунлар каби қонун деб бўлмайди. Чунки ҳар қандай қонун умумий ва мажбурий бўлмоғи лозим. Тилнинг синхрон ҳолатидаги кучлар, яъни қоидалар кўпинча умумий бўлади. Лекин ҳеч қачон мажбурий бўлолмайди. Диахрон ҳолатидаги кучлар эса кўпинча мажбурий бўлади, лекин ҳеч қачон умумий бўлолмайди.

2. Бир тилнинг синхрон плани ўзининг ўтмиш (диахрон) ҳолатига нисбатан бошқа бир тилнинг синхрон плани билан яқинроқ келади.

Соссюрнинг бу иккинчи хулосаси тилларнинг ҳозирги ҳолати ва тарихий тараққиётида ўз тасдиғини топмайди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилининг синхрон ҳолати эски ўзбек тилига нисбатан, айтилик, ҳозирги рус тилининг, ёки ҳозирги тожик тилининг синхрон ҳолатига яқин деб бўлмайди.

Шунингдек, тилнинг системавийлик табиатини фақат синхрония билан боғлаб қўйиш ва синхронияни ўзгармаслик табиатига эга эканлигини эътироф этиш ҳам унинг назариясидаги ожиз томонлардан биридир. Чунки диалектик нуқтаи назаридан ҳар бир сезги аъзоларимизга берилаётган объект ички ўзгаришда ва ривожланишдадир. Ўрганилаётган объектнинг ҳозирги ҳолати ундаги динамик жараённинг муайян бир давридаги кўриниши саналади. Шундай экан, ҳар қандай синхрония диахрониянинг муайян бир даврдаги ҳолати, унинг узвий бир қисми ҳар қандай диахрония эса синхрон ҳолатлар муносабатидан ташкил топади.

Синхрония ва диахрония ўртасидаги муносабатни очишда юқоридаги каби камчиликларга йўл қўйишидан қатъий назар, тилшунослик тарихида тилнинг бу икки ҳолати ва уларнинг бир-биридан фарқини очиб беришининг ўзи катта аҳамиятга эгадир.

Шундай қилиб, Ф.де Соссюр тилнинг система эканлиги, унинг белгилар системаси эканлиги, лингвистик белгининг ўзига хос хусусиятлари, унинг ўзгармаслик ва ўзгарувчанлик, динамиклик ва статиклик дихотомиялари каби масалалар юзасидан изчил ва ишонарли маълумотлар берди.

Ф.де Соссюрнинг лингвистик таълимоти дунё тилшунослигига катта таъсир қилди ва структур тилшуносликнинг турли йўналишларининг шаклланишига назарий асос бўлди.

Хуллас, Бодуэн де Куртенэ ва Ф.де Соссюр структур тилшуносликка асос солдилар. Юқорида таъкидланганидек, кейинчалик структур тилшуносликнинг турли мактаблари майдонга келди. Қуйида уларнинг асосийлари ҳақида фикр юритилади.

Назорат саволлари

1. Ф.де Соссюр тилшунослик тарихига қандай баҳо беради?
2. Нима учун Ф.де Соссюр тилни белгилар системаси деб ҳисоблайди?
3. Лингвистик белгининг ўзига хос хусусиятлари сифатида нималарни ажратади?
4. Ф.де Соссюр нутқий фаолият, тил ва нутқ ҳақида қандай фикрлар билдиради?
5. Белгининг ўзгармаслик ва ўзгарувчанлик хусусияти деганда нималарни эътиборга олади?
6. Тилнинг синхрон ва диахрон ҳолати деганда нимани назарда тутди?
7. Соссюр муносабатларнинг қандай турларини ажратади?
8. Соссюрнинг тилшуносликка қўшган хизматлари нималардан иборат?

ПРАГА СТРУКТУРАЛИЗМИ

Структур тилшуносликнинг шаклланиши ва ривожланишида Прага лингвистика мактаби алоҳида ўрин эгаллайди. Бу мактаб негизида 1926 йилда машҳур чех тилшуноси В.Матезиус (1882-1945) ташаббуси билан ташкил этилган Прага лингвистик тўғараги аъзоларининг қарашлари ётади. Прага лингвистик тўғарагининг назарий қарашлари 1929 йилда Прагада бўлиб ўтган славяншуносларнинг I халқаро съездида тавсия этилган “Прага лингвистик тўғараги тезислари”да баён қилинган.

Прага лингвистик мактабининг ўзига хос хусусияти **структурлик** ва **функционаллик**дир. Бу мактаб вакиллари тилнинг структурлигига таяниш билан бирга, тил ва унинг бирликларининг вазифасига жиддий эътибор берадилар.

Прага лингвистик мактабининг функционаллиги 1958 йилда бўлиб ўтган славяншуносларнинг халқаро IV съездида Б.Гавранек, К.Горалек, В.Скаличка ва П.Тростлар томонидан тавсия этилган тезисларда аниқ ўз ифодасини топди.

Унда таъкидланишича, Прага мактаби лингвистик концепциясининг икки муҳим жиҳати мавжуд. Уларнинг ҳар иккиси Прага мактабининг лингвистикага олиб кирган янгилик учун бир хил қимматга эга. Бу муҳим икки жиҳатнинг биринчиси **структураллик**дир. Прага лингвистлари лингвистик муаммолар қаторига структура муаммосини, яъни тилнинг структур характери ва унинг қисмлари ўртасидаги муносабат муаммосини олиб қиради.

Иккинчи жиҳат шундан иборатки, Прага лингвистик мактаби **функционал**дир. “Функция” атамаси бу ўринда тобелилик (“зависимость”) маъносида эмас, балки вазифа маъносида қўлланилади.

Шундай қилиб, структурлик ва функционаллик Прага лингвистик мактабининг икки муҳим хусусияти ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Прага лингвистик мактаби функционал лингвистика номи билан юритилади.

“Прага лингвистик тўғараги тезислари” да баён қилинишича, тил инсон фаолиятининг ҳосиласи бўлиши билан бирга, маълум мақсадга йўналтирилганлик хусусиятига эга бўлади. Шунинг учун лингвистик таҳлилга функционал нуктаи назардан ёндашмоқ лозим. Ана шу жиҳатдан тил муайян мақсадга хизмат қилувчи ифода воситалари системаси ҳисобланади.¹

Тезисда тилдаги ҳеч бир ҳодиса шу тил мансуб бўлган системани ҳисобга олмасдан туриб тўғри тушунилиши мумкин эмаслиги, шунинг учун тилга функционал система сифатида ёндашиш лозимлиги таъкидланади.

Юқорида кўрсатилганидек, Прага лингвистик мактаби тилни структур тушунишга таянади ва шунга мувофиқ равишда лингвистик тадқиқотнинг структур методларига таянади. Лекин структурализм тушунчасининг ўзи хилма-хил бўлганидек, тилни структур ўрганиш методлари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

¹ Тезисы Пражского лингвистического кружка.-В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.II., -М., 1960, с 69

Хусусан, Копенганген структурализми билан Прага функционал мактаби ўртасидаги фарқ Владимир Скаличка томонидан кўрсатиб берилади.

Унинг таъкидлашича, барча структур йўналишларнинг таянч нуқтаси Ф.де Соссюрнинг “Умумий лингвистика курси” ҳисобланади.

Ф.де Соссюрнинг юқорида кўрсатилган асарида учрайдиган зиддият кейинги структур йўналишларнинг ана шу зиддиятли фикрларнинг қайси бирига таянишига боғлиқ ҳолда, улар ўртасидаги қарашларнинг фарқланишига олиб келди.

Л.Ельмслев ўз қарашларида Фердинанд де Соссюрнинг тилшуносликка киритган, тўғрироғи, тилшуносликка қайтарган иккита зидланишга доимо мурожаат этади. Бу зидланишларнинг биринчиси *Langua* ва *parole* (тил ва нутқ) ўртасидаги зидланиш бўлса, иккинчиси *significant* ва *signifie* (ифодаловчи ва ифодаланмиш) ўртасидаги зидланишдир.

В.Скаличка бу зидланишларнинг ҳамма тилшунослар томонидан бир хил эътироф этилишини тан олади. Айти пайтда бу зидланишларнинг талқинида Соссюрнинг ўзида қатор ноаниқликлар, ноизчиллик мавжудлигини таассуф билан қайд этади. Бунинг сабабини “Умумий лингвистика курси” китобини Соссюрнинг ўзи нашрга тайёрламаганлигида ва юқоридаги зидланишлар ҳақидаги қарашларнинг кейинги авлодлар томонидан бунчалик кенг таҳлил этилишини олдиндан кўролмаганлигида деб билади.

Бундай ноаниқлик ва ноизчиллик, энг аввало, *Langua* ва *parole* зидланиши изоҳида кўринишини таъкидлайди. Бир ўринда тил (*Langua*) - бу “кўникмаларимиз йиғиндиси” (37-бет) сифатида изоҳланса, бошқа ерда тил – бу “субстанция эмас, балки шаклдир” (157-бет) дейилади.

Шунингдек, ифодаловчи ва ифодаланмиш зидланишида ҳам ана шундай ноаниқликка йўл қўйилади. Соссюрнинг фикрича, ифодаланмиш-бу нарса (*lackose*) эмас, балки фақат тушунча (*Le concept*)дир (98-бет). Натижада белгининг борлиққа муносабати ноаниқ бўлиб қолади.

Соссюрнинг ғоялари кейинчалик структурализм деб номланувчи йўналишлар томонидан ривожлантирилди. Фонология, яъни структурал фонетика тезда барча тилшунослар томонидан тан олинган фанга айланди.

В.Скаличканинг фикрига кўра, тилшунослик учун фонологиянинг аҳамияти ва унга нима берганини тушунириб ўтиришга эҳтиёж йўқ. Аксинча, унинг тилшунослик учун нима бермагани ҳақида тўхталиш зарур.

Унинг баён қилишича, фонология функционал характерга эга. Лекин у семасиологик масалаларни ҳал этишда деярли ҳеч нарса бермайди. Бу табиий бир ҳол. Чунки фонема юқори сатҳ бирликлари бўлган морфема, сўз, гаплардан фарқли равишда, маънога эга бўлмаган бирликдир. Фонеманинг функцияси морфема, сўз, гапларни ҳосил қилиш, тўғрироғи, моддий жиҳатдан шакллантиришдан иборатдир. Шунинг учун фонология ифодаловчи (*significant*) муаммоси асосига қурилгандир. Бу ўринда белгининг бутун муаммолари четга сурилади.

Шу боис структуралистлар ўртасида фонология юзасидан қарашларда нисбий умумийлик мавжуд.

Фонологиядан тилнинг бошқа сатҳларига ўтиш билан тилшунослар ўртасида бундай умумийлик йўқола боради.

Прага тилшунослари ўзларининг янги лингвистик назариясини яратар эканлар, бир томондан Ф.де Соссюр қарашларига, иккинчи томондан, И.А.Бодуэн де Куртенэ қарашларига таянадилар ва уларни ривожлантирдилар.

Матезиус Прага лингвистларининг функционал ва структурал концепцияси Бодуэн де Куртенэ ва Ф.де Соссюр ғояларига асосланганлигини эътироф этади.¹

Прага структуралистлари гарчи Ф.де Соссюр ва И.А.Бодуэн де Куртенэнинг ғояларига асосланган бўлсалар ҳам, лекин улар бу ғояларга ижодий ёндашдилар ва юқоридаги олимларнинг чекланган томонларини бартараф қилишга ҳаракат қилдилар.

¹ Матезиус. Куда мы пришли в языкознании-В.А.Звегинцев. История языкознания....с,146

Хусусан, Ф.де Соссюр тилнинг синхрон ва диахрон ҳолатини ажратар экан, системавийлик фақат синхронияга дахлдор эканлигини таъкидлаган эди.

Прага тилшунослари эса Ф.де Соссюрнинг синхрония ва диахрония зидланиши ҳақидаги юқоридаги фикрига эътироз билдирганлари ҳолда, улар ўртасида ўтиб бўлмас жарлик йўқлигини, ўзаро узвий боғлиқ эканлигини таъкидлайдилар. Хусусан, “тезислар”да Женева мактаби вакиллари баён қилганликлари каби синхрон ва диахрон метод ўртасида катта чегара йўқлигини баён қиладилар. Уларнинг фикрича, синхрон лингвистикада система элементларига функция нуктаи назаридан ёндашилса, тилда бўлган ўзгаришлар диахрон метод орқали ўрганилади. Диахрон ёндашув система ва функцияни рад этмайди, балки бу тушунчаларни эътиборга олмасдан туриб тадқиқот чала бўлишини кўрсатадилар.¹

Прага тилшунослари системавий, структур таҳлил диахрон ёндашув учун ҳам зарур эканлигини таъкидлайдилар. Шунга қарамасдан, кўпчилик чех тилшунослари тилнинг ҳозирги ҳолатини ўрганиш билан чекландилар.

Шунингдек, Прага тилшунослари Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ концепциясини қабул қилдилар ва ривожлантирдилар.

Ф.де Соссюрнинг фикрича, тил (*la lingua*) муайян жамият аъзоларининг онгида мавжуд бўлган умумий барқарор нарсадир. Нутқ (*la parole*) эса ундан фарқли равишда доимо конкрет ва маълум макон ва замон билан боғлиқ бўлади.

Н.С.Трубецкой эса тил ва нутқ дихотомиясини эътироф этгани ҳолда, нутқий жараённинг бу икки аспекти ўртасида катта тафовут мавжудлигини, шунинг учун нутқий жараённинг товуш томонини турли фанлар ўрганиши лозимлигини кўрсатади.

Ана шу асосда Н.С.Трубецкой тил товушлари ва нутқ товушларини ажратади. Унинг фикрича, нутқ товушлари ҳақидаги таълимот конкрет моддий ҳодисалар билан иш кўрганлиги туфайли табиий фанларнинг текшириш методи билан ишлаш лозим бўлса, тил товушлари, аксинча, соф лингвистик метод билан иш юритади. Шунга кўра нутқ товушлари ҳақидаги таълимотни **фонетика**, тил товушлари ҳақидаги таълимотни эса **фонология** деб номланишини таъкидлайди.²

Грамматика соҳасида Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ дихотомиясини В.Скаличка қўллаб-қувватлади. У грамматика атамаси остида тил доирасига мансуб бўлган барча соҳаларни (фонологиядан ташқари) тушунади. Скаличканинг фикрича, тил ўзининг структур грамматика деб юритилувчи махсус ўрганиш объектига эга. Бу билан структур грамматика нутқ билан иш кўрувчи тавсифий (дескриптив) грамматикадан фарқ қилади.

Лекин Коржинек грамматик сатҳда тил ва нутқ муносабатини бошқача тушунади. Унинг фикрича, тил ва нутқ ўртасидаги муносабат, бир томондан, илмий таҳлил, абстракция, синтез, таснифлаш, яъни фактларни илмий тавсифлаш, иккинчи томондан, бу таҳлил учун объект бўлиб хизмат қилган борлиқнинг маълум ҳодисалари ўртасидаги муносабатни ифодалайди.

Прага мактаби вакиллари қарашларининг шаклланишига И.А.Бодуэн де Куртенэнинг тилнинг функционаллиги ва уни синхрон таҳлил этишнинг муҳимлиги ҳақидаги ғоялари ҳам катта таъсир қилди.

Тилшуносликка функционаллик тамойилини, яъни тил воситаларини уларнинг бажараётган вазифасига қараб баҳолаш тамойилини дастлаб И.А.Бодуэн де Куртенэ киритган эди.¹

Функция тушунчасини Прага лингвистлари тилни функционал система сифатида талқин этишда ривожлантирдилар.

¹ Тезисы Пражского лингвистического кружка.-Звегинцев В.А.История языкознания XIX-XX вв.в очерках и извлечениях. Часть II. -М., 1960, с.70

² Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М., 1960, с.

¹ Каранг. О.Лешка. К вопросу о структурализме. ВЯ, 1963, № 5, с, 89

Бодуэн де Куртенэ ташқи ва ички лингвистикани бир-биридан ажратар экан, тилни тилдан ташқаридаги борлиқдан ажратиб ўрганишга қатъий қарши чиқади. Шунинг учун у адабий тил билан халқ шевалари ўртасидаги муносабатни ўрганишга алоҳида аҳамият беради.

Прага лингвистлари Бодуэннинг бу қарашларини ривожлантирдилар. Улар ҳеч қандай тил бўшлиқда яшамаслиги, унинг тил жамоаси ўртасида мавжуд бўлишини, жамоанинг коммуникатив ва экспрессив эҳтиёжини қондириш учун яшашини таъкидлайдилар. Ана шундан келиб чиқиб, Прага тилшунослари нутқий фаолиятни икки асосий функция бажаришини кўрсатади: 1) *социал функция* (индивидлар ўртасидаги муносабат); 2) *экспрессив функция* (ҳаяжон ифодалаш, сўзловчига таъсир этиш).

Нутқий фаолиятнинг социал функцияси, ўз навбатида, яна икки гуруҳга ажратилади: 1) *ахборот функцияси*. Бунда сўзловчининг бутун эътибори маълум ахборотни узатишга қаратилади; 2) *поэтик функция*. Бунда асосий эътибор ахборотни узатиш шаклига қаратилади. Яъни нимани ифодалаш билан бирга, қандай ифодалашга асосий эътибор қаратилади.

Тилдан коммуникатив функцияда фойдаланиш жараёнида унга тилга ёндош (экстралингвистик) ҳодисалар ҳам ёрдамга келади. Бундай ҳодисалар қаторига имо-ишоралар, мимика, нутқ вазияти сингари ҳодисалар киради.

Бундай тилни Прага тилшунослари *амалий тил* деб ҳисоблайдилар ва уни маълум нутқий вазиятдан ҳоли бўлган системадан иборат *назарий тилга* қарама-қарши қўядилар. Назарий тил аниқ ва тўлиқ, кўпинча график белгилар ва символлар орқали ифодаланган бўлади. Хусусан, илмий услуб орқали намоён бўлган тил ана шундай хусусиятга эга бўлади.

Прага тилшунослари функцияга алоҳида эътибор берганликлари ҳолда, нутқий фаолиятнинг турли функциялари мавжуд эканлиги, уларнинг ҳар бирига турли функционал тиллар тўғри келиши лозимлигини таъкидлайдилар.

Улар адабий тил ва функционал тил ўртасида қуйидагича муносабат мавжуд эканлигини кўрсатдилар:

№	Адабий тил функциялари	Функционал тиллар
1	Коммуникатив	Сўзлашув
2.	Амалий ихтисослашган	Иш юритиш
3.	Назарий ихтисослашган	Илмий
4.	Эстетик	Поэтик

Тил функциялари назарияси ва у билан боғлиқ адабий тилнинг функционал фарқланиши масаласи Прага лингвистик мактаби вакилларининг илмий ва амалий фаолиятида муҳим ўринни эгаллайди.

Прага тилшунослари тилнинг барча сатҳ бирликларини функционал ўрганишга алоҳида аҳамият бердилар.

“Прага лингвистик мактаби тезислари”да баён қилинишича, товушларни бир томондан, объектив моддий факт сифатида, иккинчи томондан эса функционал системанинг аъзоси сифатида бир-биридан фарқлаш зарур.

Товушларнинг акустик-артикуляцион хусусиятларини маълум асбоблар ёрдамида аниқлаш катта аҳамиятга эга. Лекин бу объектив факт лингвистика учун нисбий муносабатга эгадир. Уларни лингвистик қийматга тенглаштириш мумкин эмас.

Шу билан бирга, субъектив акустик-артикуляцион белгилар маъно фарқлаш функциясини ҳам бажаради. Ана шу маъно фарқлаш функцияси лингвистик система учун катта аҳамиятга эга. Фонологик системанинг структур тамойилига кўра фонологик

элементларнинг моддий томони эмас, балки система ичидаги аъзоларнинг ўзаро муносабати муҳим саналади.

“Тезис”да синхрон фонологиянинг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар эътироф этилади:

1. Маълум бир тилда фонемалар миқдорини (рўйхатини) белгилаш. Бунинг учун фонологик корреляцияларни белгилаш зарур бўлади. Фонологик корреляциялар эса фонологик зидланишлар қатори билан аниқланади;

2. Маълум бир тилда учрайдиган фонемалар бирикувини аниқлаш;

3. Фонемалар ва уларнинг бирикувининг қўлланиш даражаси, яъни фонемалар бирикувининг функционал юкини аниқлаш;

4. Лингвистиканинг муҳим вазифаларидан бири фонологик фарқланишларнинг морфологик қўлланилишини, яъни морфофонология (морфонология) муаммоларини ўрганишдир. Морфонология бирлиги бўлган морфонемаларни белгилаш ҳам ана шу муаммо таркибига кириши белгиланади.

Прага лингвистлари сўзни ўрганишга алоҳида аҳамият бердилар. Сўзга функционал ёндашган ҳолда, уни номинатив лингвистик фаолият натижаси сифатида қарайди ва уни синтагматик фаолият билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлайди.¹

Нутқий фаолиятни механик характердаги объектив факт сифатида таҳлил этувчи тилшунослик кўпинча сўзнинг мавжуд эканлигини рад қилади. *Лекин Функционал* нуқтаи назардан *сўзнинг мустақил равишда мавжудлиги* аниқ бўлиб қолади. У турли тилларда турлича намоён бўлади. Номинатив фаолият воситасидан нутқий фаолият борлиқни лингвистик аниқлаш мумкин бўлган қисмларга бўлади.²

Тезисда таъкидланишича, ҳар бир тил ўзига хос номинатив системасига эга. Улар ҳар хил номинатив шакллардан (сўз ясаш, сўз қўшиш ва бошқ.) фойдаланадилар.

Номинация назарияси кўпинча анъанавий сўз ясалиши таълимоти, сўз туркумлари ва сўз шакллари ҳақидаги таълимотни ҳам ўз ичига олади.

Прага тилшунослари *синтагматик усул* назариясига ҳам алоҳида аҳамият бердилар.

Нутқий фаолият жараёнида сўзларнинг эркин бирикиши *синтагматик фаолият* натижасида юзага чиқади. Асосий синтагматик фаолият **предикация** орқали ифодаланиши таъкидланади. Шунинг учун функционал синтаксис грамматик гапнинг функцияси ва шаклини эътиборга олган ҳолда, энг аввало, **кесим типларини** ўрганишни ўзининг бош мақсади деб билади.

Шу билан бирга, Прага тилшунослари гапнинг коммуникатив бўлиниши билан синтактик бўлинишини ҳам фарқладилар. Коммуникатив *тема* билан синтактик бўлак ҳисобланган *эга*, коммуникатив *рема* билан синтактик *кесим* ўртасидаги муносабатни ёритишга алоҳида аҳамият бердилар.

Прага лингвистик мактабида грамматика масалалари

Прага тилшунослари тилшунослик бўлимларини ҳам ўзларига хос тасниф қилдилар. Улар тилшуносликнинг фонетика, лексикология, грамматика (морфология ва синтаксис) каби одатдаги бўлимлари ўрнида қуйидаги бўлимларни тавсия этди: а) лингвистик номинация назарияси; б) синтагматик усуллар назарияси.

Сўз ва барқарор сўз бирикмалари, сўз туркумлари, сўз ясалиши сингари масалалар лингвистик номинация назариясида ўрганилиши таъкидланди.

Грамматика соҳасида Матезиус, В.Скаличкаларнинг хизмати катта бўлди. В.Скаличканинг таъкидлашича, тилнинг грамматик системаси таҳлили шу тилнинг бошқа

¹ Тезисы Пражского лингвистического кружка. – Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. Часть II. -М., 1960, с. 73

² Тезисы Пражского лингвистического кружка. – Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. Часть II. -М., 1960, с. 73

тиллар ўртасидаги ўрнини кўрсатиб бермоғи лозим. Шунинг учун у грамматик системага ёндашувининг умумий тамойилини аниқлаш билан бирга, муайян тил грамматик системасини ўрганиш асносида шу тилнинг бошқа тиллар ўртасидаги ўрни масаласини ёритишга алоҳида аҳамият берди.

В.Скаличка грамматика атамасини жуда кенг маънода қўллайди. Унинг фикрича, грамматика тилнинг фонологиядан бошқа барча томонларини қамраб олади. Р.Якобсон эса грамматика белгилар билан, фонология унинг қисмлари билан шуғулланишини таъкидлайди.

Проф. В.Скаличка морфемага Бодуэн де Куртенэ томонидан берилган ва ПЛК томонидан қабул қилинган “*бошқа майда морфологик бирликларга бўлинмайдиган морфологик бирлик*” деган таърифга ҳам ўзининг танқидий муносабатини билдиради.

Унинг фикрича, агар “морфологик бирлик” ни грамматик бирлик деб тушунсак, у ҳолда бу бирликни бўлинмас деган қарашга қўшилиб бўлмайди. Масалан, Ингл. *Hand – hond-s* ва *foot-feet: rex. Vojak/O-Vojak/i*.

Бу мисолларда грамматик маънонинг шаклий ифодаси фақат морфеманинг бир қисмига тегишлидир.

Прага лингвистик мактаби вакиллари маълум бир тилни ўрганишда лингвистик функция ва уларнинг шакллари эътиборга олиш лозимлигини таъкидлайдилар. Акс ҳолда ҳар қандай тилнинг тавсифи, ҳоҳ у синхрон нуқтаи назардан, ҳоҳ диахрон нуқтаи назардан бўлишига қарамасдан, тўғри бўлмаслигини кўрсатадилар.¹

Прага тилшуносларининг фикрича, морфология сўз шакллари системаси ҳақидаги назария бўлиб, мустақил мавжуд эмас, балки номинация назарияси билан ҳам, синтагматик усуллар назарияси билан ҳам туташиб кетади.

Прага лингвистик мактабининг грамматика соҳасида қўлга киритган ютуқларидан яна бири фонологияда ишлаб чиқилган тадқиқ усуллариининг грамматик тадқиқотларга тадбиқ этилишидир. Худди фонологиянинг асосий тушунчаси фонемаларнинг маъно фарқлаш функцияси ҳисоблангани каби, грамматик тадқиқотларнинг асоси грамматик маъноларни ўрганиш, деб қаралди.

В.Скаличка “Венгер тили грамматикаси ҳақида” (1935) китобида грамматик ҳодисаларни фонологияда синалган методлар асосида ўрганишга ҳаракат қилади. У грамматик системанинг асосини ташкил этган минимал бирликларни аниқлашни бош мақсад қилиб олди.

В.Скаличканинг фикрича, грамматика учун морфемани бўлинмас бутунлик деб ҳисоблаб бўлмайди. Масалан, рус тилидаги *печки* сўзидаги *–и* морфемаси фақат кўплик кўрсаткичигина эмас, балки тушум келишиги кўрсаткичи ҳамдир. Ана шулар асосида у грамматикада майда, бўлақларга бўлинмас бирликлар мавжудлигини ва бундай бирлик *сема* эканлигини баён қилади. *Сема* одатда фонемаларнинг узлуксиз қатори, яъни *морфема* орқали ифодаланади. Унинг таъкидлашича, *сема-бу ҳам шаклий ва ҳам фнукционал, бошқача айтганда, грамматик элемент саналади*.

Кўпчилик тилшунослар эса сема тил грамматик курилишининг асосий элементи эмас, балки морфема мазмуний мундарижасининг бир компоненти, деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун уни морфемага эмас, балки фонеманинг фарқловчи белгиларига киёслайдилар.

Грамматикада фарқловчи белгиларга асосланиш Р. Якобсоннинг “Келишик ҳақидаги умумий таълимот очерки” (1936) асарида ёрқин ўз ифодасини топди. Бу асарда келишиклар системаси келишикнинг умумий маъносини ҳосил қилувчи учта фарқловчи белгининг йиғиндиси сифатида талқин этилади.

У келишикларнинг қуйидаги белгиларини ажратади:

1) ҳаракатнинг йўналганлик-йўналмаганлик белгиси. Бу белги ҳаракатнинг предметга йўналганлигини (жўналиш, ўрин, тушум келишиклари) ёки предметдан йўналганлигини (чиқиш келишиги) ёки йўналиш белгисининг йўқлигини (бош, қаратқич келишиклари) ифодалайди;

¹ Тезицы Пражского лингвистического кружка. – Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. Часть II. -М., 1960, с. 75

2) ҳаракатнинг ҳажмлиги-ҳажмсизлиги белгиси. Бу белги муайян келишик шаклида турган предметнинг турли ҳажмдаги ҳаракатда қатнашиш мумкин эканлигини билдиради. Масалан, ўзбек тилида чиқиш, бош ва тушум келишиклари: *узумни е, узум е, узумдан е*.

3) ҳаракатнинг чегаралилик-асосийлик белгиси. Бу белги маълум келишик шаклидаги предметнинг муайян жумла таркибида қандай рол ўйнашини ифодалайди. Масалан, рус тилидаги *Я читал вечером книгу* жумласида бош мазмуний урғу ҳаракат объектига, яъни *книгу* сўзига тушади. Шунинг учун бу сўздаги тушум келишиги шакли асосий, қолган келишиклар эса чегара, асосий бўлмаган белгини ифодалайди.

Шуни таъкидлаш керакки, Прага тилшнослари ўртасида фонология ва грамматикани ягона тадқиқ усуллари ёрдамида ўрганиш юзасидан ҳамфикрлик мавжуд эмас.

Прага лингвистик мактабида фонология ва морфонология масаласи

Прага лингвистик мактаби вакиллари тилнинг қуйи сатҳида Соссюрнинг тил-нутқ дихотомиясига қатъий амал қилар эканлар, Бодуэн де Куртенэ томонидан тавсия этилган товуш ва фонема зидланишига жиддий эътибор бердилар. Натижада нутқ товуши билан тил товушини ўзаро фарқладилар.

Реал талаффуз қилинган ва сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этувчи энг кичик моддий бирлик нутқ товуши ҳисобланади ва уни текширишда табиий фанлар методларидан фойдаланилади.

Фонология йўналишининг асосчиси Н.С.Трубецкой нутқ товушларини ўрганувчи фан фонетика, тил товушини ўрганувчи фан эса фонология ҳисобланишини таъкидлайди.¹

У фонетика билан фонология ўртасидаги фарққа тўхталар экан, фонетика ўрганилаётган товуш ёки товуш комплексининг маънога муносабатини назардан соқит қилади, дейди. Шунинг учун фонетикани инсон нутқининг моддий (товуш) томони ҳақидаги фан сифатида изоҳлайди.

Н.С.Трубецкойнинг таъкидлашича, фонология товушларининг маъно билан муносабатини ўрганишга асосий эътиборини қаратади. Яъни маълум бир тилдаги қайси товуш фарқланишлари маъно фарқланишларига олиб келишига диққат қилинади. Шу сабабли фонология учун товушларнинг фарқловчи белгилари муҳим саналади. Фарқловчи белгилар эса товушларнинг маъноли бирликлар таркибидаги функциясига кўра аниқланади.

Фонология товушларнинг функциясини ўрганар экан. Н.С.Трубецкой бу функцияларнинг уч турини кўрсатади:

а) *кульминатив* функция (чўққи ҳосил қилиш функцияси). Товушларнинг бу функцияси гап таркибида неча сўз иштирок этаётганига ишора қилади. Яъни сўз бир бош урғу остида фонетик жиҳатдан бир бутун бўлиб бирлашади;

б) *делимитатив* (ажратиш, чегаралаш) *функция*. Бундай функция икки бирлик ўртасидаги чегарани кўрсатишда амалга ошади. Масалан, ўзбек тилида сўз урғуси сўзнинг охирги бўғинига тушади ва бу урғу сўзни фонетик жиҳатдан уюштириш (кульминатив) ва сўзни сўздан ажратиш (делимитатив) функциясини бажаради. Олдинги сўзнинг охирги бўғини кучли, кейинги сўзнинг биринчи бўғини кучсиз талаффуз қилинганлиги учун икки сўз ўртасида оҳанг жиҳатидан чегара билиниб туради. Ана шу чегарага ишора қилганлиги учун бу функцияни делимитатив функция дейилади.

в) *дистинктив* (маъно фарқлаш) *функция*. Маъноли бирликларни фарқлаш вазифаси дистинктив функция саналади. Н.С.Трубецкой товушларнинг бу функциясига алоҳида аҳамият беради. Чунки маъноли бирликларни ажратишда энг муҳим белги товушларнинг ана шу дистинктив белгиси асос бўлиб хизмат қилади.

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии, -М., 1960, с.9

Товушларнинг бу уч функциясига мувофиқ равишда, Н.С.Трубецкой синхрон фонологияни ҳам уч қисмга бўлади: а) *кульминатив функция ҳақидаги таълимот*; б) *делимитатив функция ҳақидаги таълимот*; в) *дистинктив функция ҳақидаги таълимот*. Дистинктив функция ҳақидаги таълимот ўзининг ҳажми ва моҳияти жиҳатидан бошқа икки функциядан алоҳида ажралиб туради.

Товушларнинг маъно фарқлаш функцияси ҳақидаги таълимот

Икки маъноли бирликни бир-биридан фарқлаш учун уларни бир-бирига зидлаш керак бўлади. Шунинг учун Н.С.Трубецкой зидланиш (оппозиция) тушунчасига алоҳида аҳамият беради.

У зидланишларни, аввало, икки гуруҳга ажратади; а) фонологик муҳим (релевант) ёки *фонологик*; б) фонологик номуҳим (иррелевант) ёки *фонологик бўлмаган* зидланишлар.

*Маълум бир тилдаги икки сўзни бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилувчи товуш зидланишлари фонологик (фонологик-дистинктив ёки маъно фарқлаш) зидланиш саналади. Бундай функцияни бажармайдиган зидланиш эса фонологик бўлмаган ёки фонологик номуҳим зидланиш ҳисобланади.*¹

Ҳар бир нутқ товуши бир қанча артикуляцион ва акустик белгиларга эга бўлади. Масалан, ўзбек тилида *б* товушини талаффуз қилиш учун бир қанча артикуляцион ҳаракатларни бажариш керак бўлади. Ҳусусан лаб лабга тегади ва ўпкадан чиқаётган ҳаво бу тўсикни ёриши натижасида тўсиқ очилади. Бундан ташқари, юқоридаги ҳар бир артикуляцион ҳаракатга акустик белги ҳам қўшилади. Лекин бу артикуляцион ва акустик “*атом*”ларнинг ҳеч бирини фонологик бирлик сифатида қараб бўлмайди. Чунки бу “*атом*”ларнинг барчаси биргаликда вазифа бажаради. Шунинг учун *б* барча артикуляцион-акустик белгиларни ўзида мужассам этган бир бутунлик сифатида фонологик бирлик саналади.

Фонологиянинг ўрганиш бирлиги *фонемадир*. Н.С.Трубецкойнинг фикрича, *муайян тил нуқтаи назаридан кетма-кет бошқа майда фонологик бирликка бўлинмайдиган фонологик бирлик фонема ҳисобланади.*¹

Структурализм ғояси дастлаб Прага тилшунослари вакиллари томонидан фонетик тадқиқотлар жараёнига қўлланилди. Тилнинг товуш томонини структурализм тамойиллари асосида ўрганиш фонология номи билан юритилади. Структуралистлар энг аввало система ичида мавжуд бўлган муносабатларга эътиборини қаратадилар.

Структура тушунчаси остида бутун таркибидаги элементларнинг ўзаро шартланган муносабати ётади, яъни бутун таркибидаги ҳар бир элемент бошқалари билан шартланган бўлади. Структура элементларининг ўзаро бундай муносабатини тушуниш учун тилнинг ташқи белгиларини соқит қилиш керак бўлади.

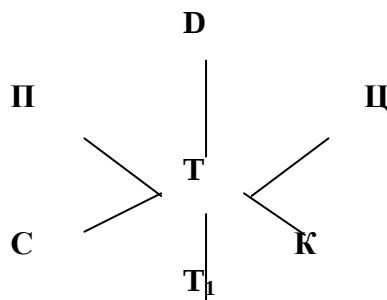
Тил структураси - бу бевосита кузатишдан яширинган ва илмий, структур таҳлил асосида тикланадиган тилнинг ички асосидир. Л.Новак ана шу тамойил асосида фонеманинг қуйидаги талқинини беради: **“Фонема”** *бошқа майда бўлакка бўлинмайдиган ва шу тилнинг барча ички функцияларининг ўзаро кесишиши туфайли аниқланадиган энг кичик элементдир*”.²

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М., 1960, с.38

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М., 1960, с.42

² Пражский лингвистический кружок, -сб.статей. -М., 1967.с.97

Ана шу нуктаи назардан рус тилидаги *т* фонемасининг фонологик белгилари куйидаги алоқалар орқали аниқланади:

Т фонемаси бу схемада белгиларнинг ўхшашлиги ва фарқланиши асосидаги ўзаро кесишиши орқали аниқланади. Яъни *п-т-к* муносабати асосида артикуляция ўрнига боғлиқ белги аниқланади. *Т-Т₁* муносабатида қаттиқлик-юмшоқлик белгиси *т-с* акустик тўсиқ характери (портловчилик-сирғалувчилик белгиси), *т-д* муносабатида акустик белги (жаранглилик-жарангсизлик белгиси), *т-ц* зидлиги орқали эса соддалик-қоришиқлик белгиси аниқланади. Ана шулар асосида бу фонема структураси тил олдилик, жарангсизлик, портловчилик, қаттиқлик, соддалик белгиларининг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида талқин этилади.

Н.С.Трубецкой фонема ва вариантни бир-биридан фарқлайди. Унинг таъкидлашича, реал талаффуз қилинаётган ва эшитилаётган ҳар қандай товуш фонологик муҳим белгилар билан бирга, бир қанча фонологик номуҳим белгиларга ҳам эга бўлади. Шунинг учун ҳеч бир товушни фонема сифатида эътироф этиб бўлмайди. Бундай товушлар муайян фонеманинг турлича воқеланиши саналади. Демак, ҳар қандай фонема бир қанча товушлар орқали воқеланади. Нутқий акт эса товушлардан ташкил топади. Бир умумий фонеманинг нутқий жараёнда турли товушлар орқали воқеланиши фонеманинг вариантлари ҳисобланади.¹

Прага тилшуносларининг фонологик назариядаги катта хизматлари шундаки, улар қандай қилиб фонема билан унинг вариантини фарқлаш қоидаларини кўрсатиб бердилар. Улар тўртта қоидаи ажратадилар:

Биринчи қоида. Маълум бир тилда икки товуш бир фонетик шароитда маънога таъсир этмаган ҳолда ўзаро эркин алмашина олса, бундай товушлар бир умумий фонеманинг турли факултатив вариантлари саналади. Масалан, *она*, Қўқон шевасида *ана*.

Иккинчи қоида. Маълум бир тилда икки товуш бир фонетик шароитда маъно ёки фонетик қиёфасини топиб бўлмас даражада ўзгаришига олиб келмаган ҳолда бири ўрнида иккинчиси кела олмаса, бундай товушлар икки фонеманинг вакиллари саналади. Масалан, ўзбек тилида *от* ва *ит* сўзларида *о* ва *и* товушларининг ўзаро алмашиниши сўзларнинг маъно ўзгаришига олиб келади. Демак, улар икки фонеманинг вакиллари саналади.

Учинчи қоида. Агар икки акустик (ёки артикуляцион) ўхшаш товуш бир хил фонетик шароитда ҳеч қачон кела олмаса, улар бир фонеманинг комбинатор вариантлари ҳисобланади.

Тўртинчи қоида. Агар икки товуш учинчи товушга мувофиқ келса-ю, лекин нутқий занжирда товуш бирикмаси ҳосил қилган ҳолда кетма-кет келолса, уларнинг бир-бирига вариант деб ҳисоблаб бўлмайди.

Прага тилшуносларининг яна бир ютуғи шундан иборатки, улар фонологик зидланишларни мантиқий жиҳатдан тасниф қилдилар.

Фонологик зидланишлар таснифи учун **фонологик мундарижа** тушунчасига таяндилар. **Фонологик мундарижа** атамаси остида **фонеманинг барча фонологик муҳим белгилари йиғиндиси**, яъни шу фонеманинг барча вариантлари учун умумий бўлган белгилар тушунилади. Масалан, ўзбек тилидаги *Д* фонемасининг фонологик мундарижаси “тил олдилик”, “портловчилик”, “жаранглилик” белгиларини ўз ичига олади. Фонологик зидланишлар эса фонемаларнинг ана шу белгиларига асосланади.

¹ Трубецкой Н.С. Ўша асар, с.42

- Н.С.Трубецкой фонологик зидланишларни қуйидаги белгиларга кўра тасниф этади.
- А. Зидланиш системасига кўра;
 - Б. Зидланувчи аъзолар ўртасидаги муносабатга кўра;
 - В. Зидланувчи аъзоларнинг маъно фарқлаш кучига кўра.

А. Зидланиш системасига кўра зидланиш турлари

Бу белгига кўра зидланишлар бир ўлчовли ва кўп ўлчовли, ажралган ва пропорционал зидланишларга бўлинади.

Зидланишлар зидланувчи аъзоларни фарқлаш учун хизмат қиладиган белгиларнигина эмас, балки ҳар икки зидланаётган аъзолар учун умумий бўлган белгини ҳам тақозо этади. Бундай белгилар «*қиёслаш учун асос*» бўлиб хизмат қилади.

Қиёслаш учун асос белгига эга бўлмаган икки нарса ўзаро зидланиши мумкин эмас. Қиёслаш учун асос бўлган белгига кўра зидланишлар икки турли бўлади: 1) *бир ўлчовли*, 2) *кўп ўлчовли*.

Бир ўлчовли зидланишлар зидланувчи аъзоларнинг зидланишлари учун асос бўлган белги фақат шу зидланиш учунгина хос бўлиб, зидланиш системасининг бошқа аъзоларида учрамайди. Масалан, лотин график системасидаги Е ва F ҳарфлари зидланишини олиб кўрайлик. Бу ҳарфларнинг зидланиши бир ўлчовлидир. Чунки бу икки ҳарф ўртасидаги ўхшаш белгилар йиғиндиси (вертикал чизик ва икки горизонтал чизик) лотин алфавитидаги бошқа ҳеч қайси ҳарфда учрамайди. Аксинча, Р ва R ҳарфлари зидланиши эса *кўп ўлчовлидир*. Чунки бу ҳарфлар ўртасидаги ўхшаш (қиёсга асос бўлган) белгилар (вертикал чизик ва унинг устига ўнг томондан чизилган ярим доира) фақат шу жуфтликтагина эмас, балки бошқа ҳарфларда ҳам мавжуд (масалан, В ҳарфида).

Бир ўлчовли ва кўп ўлчовли зидланишларнинг ажратилиши тилшуносликда жуда катта аҳамиятга эга. Бундай зидланишлар тилнинг барча сатҳларида учрайди.

Бундан ташқари биринчи белгига кўра зидланишларнинг пропорционал ва ажралган турлари ҳам мавжуд.

Маълум бир зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабат тил системасининг бошқа зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабат билан бир хил бўлган зидланишлар пропорционал зидланиш ҳисобланади. Масалан, ўзбек тили фонологик системасидаги к-г фонемаларининг зидланиши пропорционалдир. Чунки бу зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабат, яъни жарангсизлақ, портловчилик белгиси асосида умумийликни ҳосил қилиши фақат шу жуфтлик учунгина эмас, балки *п-б*, *т-д* каби жуфтликлар учун ҳам хосдир. Маълум бир зидланиш аъзолари ўртасидаги қиёс учун асос бўлган белги тил системасидаги зидланишларнинг ҳеч қайсисида учрамайдиган зидланиш ажралган зидланиш саналади. Масалан, б ва л жуфтликлари ўртасидаги зидланиш ажралгандир. Чунки билабиаллик ва лабиоденталлик белгилари бошқа ҳеч бир жуфтликда қиёс учун асос бўлмайди.

Б. Зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра зидланиш турлари

Зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра зидланишлар *приватив* (қиёсга асос бўлган белги бирида бор, иккинчисида йўқ бўлган зидланиш), *даражали* (градуал) ва *тенг қимматли* (эквиволент) зидланишларга бўлинади.

Зидланувчи аъзоларининг бирида зидланиш учун асос бўлган белгининг мавжудлиги, иккинчисида эса йўқлигига асосланган зидланиш *приватив* зидланиш ҳисобланади. Зидланувчиларнинг белгига эга бўлган аъзоси белгили (маркирланган), кучли, белгига эга бўлмаган аъзоси эса белгисиз (маркирланмаган), кучсиз аъзо дейилади. Масалан, *т-д*, *к-г* ундошлари зидланишлари приватив саналиб, зидланувчи жуфтликларнинг ҳар бирида биринчи аъзо «овоз» (жаранг) белгисининг йўқлиги, иккинчиси эса борлиги билан характерланади. Бундай зидланишларнинг график ифодаси учун кучсиз аъзога «-», кучли аъзога «□» белгиси қўйилади. Масалан, сўз туркумлари системасида от билан феъл ўртасида

киёс учун асос бўлган белги «ҳаракат» саналиб, биринчиси бу белгининг йўқлиги (-), иккинчиси эса борлиги (+) билан характерланади.

Зидланувчи аъзолар бир белгининг турли даражасини (градациясини) кўрсатувчи зидланиш *даражали* зидланиш ҳисобланади. Масалан, унлиларда оғиз очилишининг турли даражасини кўрсатувчи *у-ў-о, и-э-а* ўртасидаги зидланиш.

Даражали зидланиш кўп аъзоли бўлиб, даражаланиш силсиласидаги биринчи ва сўнги аъзо *чегара* аъзолар, улар ўртасидаги аъзолар эса *оралиқ* аъзолар саналади.

Чегара аъзолар зидланишнинг икки кутбини ташкил этади ва максимал зидланиш ҳосил қилади.

Зидланувчи аъзоларнинг ҳар иккиси мантиқан тенг бўлган, яъни белгининг икки даражасини ҳам, бор ёки йўқлигини ҳам билдирмайдиган зидланишлар *тенг қимматли* (эквиволент) зидланиш ҳисобланади. Масалан, опа-сингил, ота-она зидланиши.

Шуни таъкидлаш керакки, зидланишларнинг юқоридаги турларини ажратиш тил системасининг конкрет шарт-шароити билан боғлиқ. Бу системанинг конкрет шарт-шароитидан ажратиб олинган айни бир зидланиш приватив ҳам, даражали ҳам бўлиши мумкин. Масалан, *у-о* ўртасидаги зидланиш оғизнинг очилиши даражаси сифатида олинса, приватив зиддият бўлади. Зидланувчилардан бири оғиз очилишининг «нуль» даражаси сифатида қабул қилинади. Бу вақтда *у* (очик эмас), *о* эса «очик», ёки *у* «ёпиқ», *О* эса «ёпиқ эмас» тарзида зидланади. Худди шу белгига кўра тил системасидаги *у* га нисбатан очикроқ унли *ў* эътиборга олинса, *у* билан *о* ўртасидаги зидланиш даражали зидланишга айланади. Бу вақтда *у* ва *о* зидланишнинг чегара аъзолари, *ў* эса оралиқ аъзо бўлиб қолади. Шундай қилиб, *у* ёки бу зидланишни приватив, даражали ва тенг қимматли зидланиш сифатида баҳоланиши бизнинг қандай нуқтаи назардан ёндашувимизга боғлиқ.

Лекин бундан *у* ёки бу зидланишни белгилаш соф субъектив характерга эга деган хулосага келмаслик керак.

Шуни таъкидлаш керакки, зидланишнинг ўзида уни маълум бир турга киритиш учун асос бўладиган қандайдир белги мавжуд бўлади. Тилнинг системавий тузилишининг ўзи ва уни функциялашуви кўп ҳолларда зидланишнинг объектив ва аниқ турини ажратишга имкон беради. Юқорида кўриб ўтган *у* ва *о* фонемалари ўртасидаги муносабат приватив зидланиш сифатида ҳам, даражали зидланиш сифатида ҳам тасаввур этилиши мумкин. Лекин амалда уларнинг қайсиси реаллашаётгани шу фонологик системанинг тузилиши ва қўлланиши билан боғлиқ бўлади.

В. Зидланувчи аъзоларнинг маъно фарқлаш кучига кўра зидланиш турлари

Зидланувчи аъзоларнинг маъно фарқлаш кучига кўра зидланишлар *доимий* ва *мўътадиллашган* турларга ажратилади. Зидланишларнинг бундай таснифи тил системасининг конкрет шароитда юзага чиқишига-функциялашувига асосланади. Система-функция тамойилига амал қилади.

Тил системасидаги зидланувчи аъзолар нутқ жараёнида муайян синтагматик муносабатга киришганда ҳам зидланишга асос бўлган белгини сақлаб қолса, *доимий* зидланиш, аксинча, сақлаб қолмаса, *мўътадиллашган* зидланиш саналади. Масалан, ўзбек тилида сўз охири жарангли ва жарангсиз ундошлар зидланиши учун кучсиз вазият саналади. Ана шу вазиятда зидланувчи аъзолар зидланиш белгисини йўқотади, мўътадиллашади: Масалан, *боб-боп, тоғ-тоқ*.

Мўътадиллашган зидланиш ҳам барча зидланишлар каби фақат фонологик сатҳ учунгина хос эмас. Уларнинг барчаси тилнинг ҳамма сатҳларида учрайди. Жумладан, бирлик ва кўплик морфемалари ўртасидаги зидланиш ҳурмат маъносини ифодалаганда мўътадиллашади.

Назорат саволлари

1. Прага лингвистик мактабининг асосчилари кимлар?
2. Прага лингвистик мактабининг ўзига хос хусусияти нимада?

3. Прага лингвистик мактаби нима учун функционал лингвистика номи билан юритилади?
4. Прага лингвистика мактаби вакиллари кимларнинг ғояларига асосланадилар?
5. Тилнинг коммуникатив ва экспрессив функциялари ҳақида қандай фикр билдирадилар?
6. Прага лингвистларининг грамматика юзасидан қарашлари қандай?
7. Прага лингвистика мактабининг фонетика ва фонология ҳақидаги қарашлари қандай?
8. Товушларнинг қандай вазифалари ажратилади?
9. Фонологик зидланишлар юзасидан қандай фикр юритилади?
10. Фонологик зидланишларни қандай тасниф қилади?
11. Прага тилшунослари фонемага қандай ёндашади?
12. Фонема ва унинг варианты қандай қоидалар асосида ажратилади?
13. Фонема мундарижаси деганда нимани тушунади?
14. Прага тилшуносларининг гапнинг актуал бўлиниши ҳақидаги фикрлари қандай?
15. Функционал лингвистиканинг тилшунослик тарихидаги хизмати қандай?

ГЛОССЕМАТИКА

Структур лингвистиканинг муҳим тармоғи глоссематикадир. Бу йўналиш Ф.де Соссюр концепцияси асосида, лекин унинг қарашларига бир томонлама ёндашган ҳолда майдонга келди.

Глоссематика юнонча **glossa** “тил” сўзидан олинган бўлиб, бу йўналиш тарафдорларининг эътироф этишига кўра, объектни ўрганишда ўта субъективизмга йўл қўйган ва шунинг учун ноилмий бўлган анъанавий тилшуносликка қарама-қарши равишда пайдо бўлди.

Глоссематиканинг асосий тамойиллари В.Брендалнинг “Структурал лингвистика”, Л.Ельмслевнинг “Тил назарияси тезислари”, “Бошқарув тушунчаси”, “Лингвистикада структур таҳлил методи”, “Тил ва нутқ” сингари бир қатор асарларида баён қилинган.

В.Брендал юқорида кўрсатилган асарида структурал лингвистиканинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида ёзар экан, бу йўналиш майдонга келгунга қадар бўлган қиёсий – тарихий тилшунослик, ёш грамматикачилар қўллаган текшириш методларига баҳо беради. Адабий оқимларнинг натурализм ва реализм даврига хос энг кичик фактларни аниқ ва синчковлик билан таҳлил этиш тамойилидан илҳомланган қиёсий - тарихий тилшунослик соф позитивистик хусусиятга эга бўлгани, у бевосита кузатишга берилувчи ҳодисаларни, яъни товушли нутқни ўрганиш билан чекланганлигига танқидий баҳо беради.

Позитивизм ёш грамматикачилар даврида ҳам амал қилгани таъкидланади.

XX асрда кўзга кўринган гносеологлар позитивистик нуқтаи назарнинг кучсиз томонларини очиб ташлади. Бундай концепция ҳозирги фаннинг равнақи учун энди хизмат қилолмаслиги аниқ бўлиб қолди.

Натижада барча фанларда, шунингдек, лингвистикада ҳам антипозитивистик руҳ кучайди.¹

Ана шундай шароитда структур тилшунослик пайдо бўлганлигини таъкидлайди.

Структурализм номи билан маълум бўлган янги нуқтаи назарнинг характерли белгиси, унинг фикрича, бутунлик тушунчасига таъкид беришдир.

Глоссематиканинг асосий тамойиллари унинг йирик вакили бўлган Л.Ельмслев асарларида ёрқин ўз ифодасини топган.

¹ Брендаль В. Структуральная лингвистика.-Звегинцев В.А.История языкознания...с.40-41

“Бошқарув тушунчаси” асарида структурал лингвистика эндигина шаклланаётгани, ҳозирги кунда у амал қиладиган дастур ҳақида гапириш ҳам ҳали эрта эканлигини таъкидлаган ҳолда, бу тилшуносликнинг муҳим жиҳати тилга структура сифатида ёндашув эканлигини баён қилади”²

Унинг фикрича, структура ўз ички тартибига асосланган иерархия эканлиги ва ягона таянч нуктага эгаллиги билан характерланади. Бу иерархияни фақат дедуктив йўл билан ёритиш мумкин.

Худди шундай иерархияни ўрганишга мўлжалланган дедуктив методни эса *эмпирик ёки имманент-семиологик* метод деб ҳисоблайди.

Эмпирик ёки имманент - семиологик метод белгилар функциясини лингвистик тадқиқотларнинг асосий предмети деб ҳисоблайди. Бу метод, Л.Ельмслев таъбири билан айтганда, семиологик ҳодисалар билан семиологик бўлмаган ҳодисаларни фарқламасдан, уларни аралашган ҳолда ўрганувчи ҳар қандай методдан афзалликка эга. Эмпирик метод бу *содаллик* тамойилига асосланган методдир.

К.Хансеннинг фикрига кўра, математикага тилшуносликни яқинлаштириш, ҳамма жойда системани кўришга интилиш, ўша давр физикаси таъсирида материянинг мавжудлигини рад этган ҳолда тилни аниқ тадқиқ этишда соф лингвистик предмет-имманент тушунчаларга таяниш Л.Ельмслев қарашларининг негизидир.¹

Унинг таъкидлашича, семиологик функция янги тушунча эмас. Янгилик семиологик функцияни биринчи планга олиб чиқувчи структурал ёндашувдир. Структурал метод туфайлигина лингвистика субъективлик ва ноаниқликдан, интуитив ва соф шахсий хулосалардан ҳоли бўлган чинакам фанга айланди.

Структурал лингвистика тилшуносликда янги йўналиш саналиб, унинг методи бир вақтнинг ўзида *дедуктивлик* ва *эмпирик* тамойилга асосланишини баён қилади.

“Тилшунослик ва структур таҳлил методи” асарида ҳозирги тилшуносликнинг асосчиси кўп жиҳатдан Ф.де Соссюр ҳисобланиши, чунки у биринчилардан бўлиб, тилни структур ўрганишга, яъни тил бирликларини бевосита нутқ жараёнида қандай воқеаланишидан қатъий назар, улар ўртасидаги муносабатни ўрганишга даъват этганини баён қилади.

Ана шундан келиб чиққан ҳолда, у реал тил бирликлари товуш ёки ҳарф ва маънолар эмас, балки товуш ёки ҳарф ва маънолар ёрдамида гавдаланган *муносабат элементларидир*, деган хулосага келади. Муҳим нарса товуш ёки ҳарфлардан эмас, балки нутқ занжирида ва грамматикадаги парадигмаларда мавжуд бўлган *муносабатлардир*. Худди ана шу муносабат тил системасини ташкил этади. Худди ана шу ички система маълум бир тилни бошқа бир тилдан фарқлаб турувчи характерли белги саналади.

Шунинг учун муносабатлар тугунини ўрганиш лингвистиканинг бош мақсади бўлиши кераклигини, бу муносабатлар тугунининг конкрет намоён бўлиши тил учун муҳим эмаслигини баён қилади. Унинг фикрича, маълум бир қиймат турли монета, қоғоз пул, чеклар орқали намоён бўлиши мумкин. Лекин улар қандай гавдаланишидан қатъий назар қиймат ўзгармайди.

Шу сабабли Л.Ельмслев тилни *имманент* ўрганишни талаб қилади ва бундай ўрганишни ўзигача бўлган ўрганиш усули, нарсаларнинг ўзгарувчан белгиларини фарқламасдан ўрганувчи *трансцендент* билишга қарама-қарши қуяди. Унинг фикрича, шу кунгача тил трансцендент билиш, яъни тилга ёндош ҳодисаларни билиш воситаси бўлиб келди. Масалан, классик филология, энг аввало, тилдан кўра адабиёт ва маданиятни; киёсий тилшунослик, энг аввало, тарихни ўрганиш билан шуғулланиб келди. Аслида лингвистик назария тилни тилдан ташқаридаги ҳодисалар (физик, физиологик, психологик ва бошқ.) билан аралашган ҳолда эмас, балки ўз ичидаги яхлит структурани ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

² Ельмслев Л. Понятие управления.-В.А.Звегинцевнинг юқоридаги асари, с.47

¹ Хансен К. Пути и цели структурализма. –В.Я. 1959, №4, с.94

У ўзи мансуб бўлган структур тилшуносликка изоҳ берар экан, тилга ўзаро муносабатлар схемаси сифатида ёндашиш менинг бош вазифам, деб биламан, дейди.¹

У фикрини давом эттирар экан, менинг бутун уринишларим тилни (*lingua*) амалий қўлланишга боғлиқ бўлмаган ҳолда соф форма ёки схема тарзида ўрганишга қаратилгандир, дейди.² Бундай қараш Ф.де Соссюрнинг бош ғояси ҳисобланган “лингвистиканинг ягона ва ҳақиқий ўрганиш объекти “ўзи ва ўзи учун” тарзида қаралувчи тил, яъни тилнинг ички тузилиши бўлиши керак, деган ғоя таъсирида майдонга келганлигини қайд этади.

Эмпирик тамойил

Юқорида Л.Ельмслевнинг тилни ўрганиш тамойили эмпирик тамойил эканлигини таъкидлаган эдик.

Л.Ельмслев “Тил назарияси тезислари (“Прологомены к теории языка”) номли асарида ўзининг асосий назарий қарашларини баён қилади. У ўз қарашларини анъанавий тилшуносликнинг камчиликларини фош қилишдан бошлайди. Унинг фикрича, анъанавий тилшунослик тил табиатини билишдан кўра тил эгаларининг тарихгача ва тарих даврида бўлган социал шароити ва халқлар ўртасидаги алоқасини билишга кўпроқ эътиборни қаратди. Бу тилшунослик тилдан ташқаридаги ҳодисаларга кўпроқ эътиборни қаратганлиги учун трансцендентлик хусусиятига эга бўлди. *Трансцендент* атамаси ўзгарувчан, иккинчи даражали, ўткинчи каби маъноларни билдиради.

Л.Ельмслевнинг таъкидлашича, ҳақиқий илмий тилшунослик *имманентлик* хусусиятига эга бўлиши керак. Унинг маъноси шуки, тилшунослик тилнинг ички хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланиши керак.

Шунинг учун лингвистик назария тилдан ташқаридаги ҳодисаларга боғлиқ бўлмаган, тилни тил қилиб турган *барқарор* бирликларни қидиришдан иборат бўлиши лозим. Ана шу *барқарор* бирликларни ажратиш ва тавсифлаш тамойилини Л.Ельмслев *эмпирик тамойил* деб ҳисоблайди.

Унинг фикрича, бу тамойилда лингвистик бирликлар тавсифи ҳар қандай *зиддиятлардан ҳоли, тўлиқ* ва жуда *содда* бўлмоғи лозим.

Чех тилшуноси В.Скаличка Л.Ельмслевнинг матнни таҳлил этишда тадқиқотчилар олдида қўйган уч талабни қуйидагича ифодалайди: 1) зиддиятсизлик; 2) тавсифнинг тўлиқлиги; 3) соддалик.¹

Л.Ельмслевнинг эмпирик тамойилидаги бу уч талаб изчиллик, кетма-кетлик хусусиятига эга. Зиддиятсизлик тўлиқликдан олдин, тўлиқлик соддаликдан олдин келади. Юқоридаги уч талаб, чех тилшуноси Б.Трнканнинг таъкидлашича, математик назариядан олинган.

Бундан *зиддиятсизлик* талаби назариянинг ўзида текширилади. Чунки математикада зиддиятли теоремаларнинг бўлиши мумкин эмас.

Тўлиқлик талабига Х.Ульдалл изоҳ берар экан, агар ўрганилган нарсаларнинг белгилари қолдиқсиз тавсифлангунга қадар, яъни нарса бир бутун ҳолда кўрилатган *типга* бирлаштирилгунга қадар тавсифланса, у тўлиқлик талабига жавоб беради.

Бу ўринда тип тушунчаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Глоссематиклар *тип* атамаси остида бевосита кузатишда турлича намоён бўлувчи ҳодисаларнинг барчаси учун хос бўлган қандайдир умумийликни тушунадилар.

Соддалик талаби ҳақида фикр юритганда, шуни таъкидлаш керакки, бу атама глоссематиклар томонидан “оддийлик” маъносида эмас, балки тушуниш ва бажаришнинг енгиллиги маъносида қўлланилган.

¹ Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. с.52

² Ельмслев Л. Ўша асар, с.33

¹ Скаличка В. Копенгагенский структурализм и “Пражская школа”. - Звегинцев В.А.История языкознания. . . с.93

Х.Ульдаллнинг изоҳига кўра, ўрганилаётган нарсанинг имкон қадар оз миқдордаги бирликлардан ташкил топганлигини тўлиқ очиб берган тавсиф соддалик белгисига эга бўлади. Ана шу соддаликдан объективлик, изчиллик, тўлиқлик каби илмий идеаллар келиб чиқади.¹

Л.Ельмслев позициясининг тавсифи учун энг муҳими иккинчи пункт, яъни тавсифнинг тўлиқлиги ҳисобланади.² В.А.Скаличканинг таъкидлашича, агар тилга ҳар қандай социалликдан узилган, бошқа структур шаклланишлар билан муносабатидан маҳрум қилинган мустақил структура сифатида қаралганда, бу талаб табиий ҳисобланади.

Л.Ельмслев учун эмпирик тамойил индукцияни билдирмайди. Аксинча, у индукцияни кескин танқид қилган ҳолда, дедукцияни тарғиб қилади.

Дедукция термини остида бутундан бўлакка тамойилини, яъни бутун матндан абзацга, абзацдан гапга, гапдан сўзга, сўздан товушга ўтиш тамойилини тушунади.

Анъанавий тилшунослик тушунчаларни ҳосил қилишда соддаликдан мураккабликка (алоҳида товушлардан фонемаларга, хусусий маънолардан умумий маъноларга ва бошқ.) томон йўналган, **индуктив** бўлган бўлса, глоссематик назария, аксинча, умумийликдан хусусийликка, синфдан унинг қисмларига қараб йўналади ва **дедуктив** ҳисобланади. Шунинг учун Л.Ельмслев ўз методини *эмпирик* ва *дедуктив* эканлигини таъминлайди.

Унинг фикрича, бу назария ҳар қандай тилдаги ҳар қандай матнни тавсифлаш ва олдиндан айтиш имкониятига эга. Шунинг учун у бу назариянинг универсал моҳият касб этишига умид қилади.

Ф.М.Березиннинг фикрича, Л.Ельмслевнинг бу назарияси табиий тилларнинг ички ўзига хос хусусиятларини йўққа чиқаради ва шунинг учун тилнинг табиатини ўрганишда восита сифатида бу методдан фойдаланиш мушкулдир.¹

Инвариант-вариантлик

Л.Ельмслев Ф.де Соссюрнинг тил-нутқ дихотомиясига юқори баҳо берар экан, бу фарқланиш бевосита шакл ва субстанция ўртасидаги фарқланишга асосланганлигини таъкидлайди. У Ф.де Соссюрнинг лингвистик қарашлари “Умумий лингвистика курси”да изчил ва аниқ ифодасини топмаганлиги, шунинг учун зиддиятларга бой эканлигини баён қилган ҳолда, субстанция ва шакл ҳақидаги қарашларини бунга мисол қилиб келтиради.

Бир ўринда Ф.де Соссюр тил (*lingua*) ни субстанция эмас, шакл эканлигини аниқ ифодалайди. Бу, дарҳақиқат, унинг умумий қарашларига тўғри келади. Лекин мазкур фарқланиш китобнинг охирига қадар изчил олиб борилмайди. Шу билан биргаликда юқоридаги терминлар турли маъноларда қўлланилади. Лекин Ф.де Соссюр тадқиқотида энг муҳим янги нарсани ажратиш мумкин, - дейди Л.Ельмслев. -*Бу тилни соф муносабатлар структураси* сифатида тушунишдир”.¹

Л.Ельмслев Ф.де Соссюрнинг «Тил бу шаклдир» деган ғоясини маҳкам ушлади. Шунинг учун унинг лингвистик концепциясида шакл абстракт моҳият сифатидаги қандайдир барқарорлик тушунилади. Унинг таъкидлашича, ҳар қандай шакл бевосита кузатишда хилма-хил моддий кўринишларда намоён бўлади. Маълум моҳиятнинг ана шу хилма-хил моддий кўринишлари субстанция саналади. Масалан, *Уйга кетмоқ* маъноси турли-туман ташқи ифодаларга эга. Товушлар кетма-кетлиги ёрдамида (фонетик восита), ҳарфлар кетма-кетлиги ёрдамида (график восита), телеграф орқали Морзе алифбоси ёрдамида, имо-ишоралар ёрдамида (паралингвистик), дафтарга ўйиш орқали (кўзи ожизлар воситаси) ва бошқ. Бир умумий моҳиятнинг ана шу хилма-хил гавдаланишлари субстанция ҳисобланади.

¹ Березин Ф.М. История лингвистических учений, -М., 1975., С.236

² Скаличка В. Копенгагенский структурализм. и “Пражская школа”-Звегинцев В.А. История...с.93.

¹ Березин Ф.М. Ўша асар, с.238.

¹ Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. – Звегинцев В.А. Ўша асар, с.52

Глоссематиклар шакл ва субстанцияни ўзаро фарқлаш билан бирга, мазмун ва ифодани ҳам фарқладилар. Аслида лингвистик белгининг икки томонламалилиги Ф.де Соссюр томонидан кўрсатилган эди. Глоссематиклар унинг бу дихотомиясини шакл ва субстанцияга ҳам нисбат бердилар.

Тилни шакл ва субстанция, мазмун ва ифода дихотомиялари асосида тўрт қатламда ўрганиш ҳам глоссематиканинг ўзига хос характерли белгисидир.

Ана шундай бўлинишга асосланиб, глоссематиклар ифода шакли ва ифода субстанцияси, мазмун шакли ва мазмун субстанцияси каби тушунчаларни фарқлайдилар.

Тилда ўзининг ифодасини топган борлиқ факти, тафаккур орқали шаклланган борлиқ, тушунча **мазмун субстанцияси**, тил ёрдамида системалаштирилган товушлар занжири эса **ифода субстанцияси** ҳисобланади.

Буни Л.Ельмслев *Берлин* сўзи орқали тушунтириб беради. Унинг фикрича, юқоридаги сўзда биз бир хил ифода субстанциясига (товуш занжирига) эга бўламиз. Лекин бу ифода субстанцияси турли тилларда турли хил кўринишда бўлади: ингл. ва: 'lɪn, нем. ber' lɪn, япон. Iberulinul каби. Лекин мазмун субстанцияси (Берлин ҳақидаги тасаввур) ўзгармайди. Аксинча, бир хил ифода субстанциясига эга бўлган ингл. got "олдим", нем. Goot "худо", данияча godt "яхши" сўзларни талаффуз этганимизда турли мазмун субстанциясига (объектив борлиқ маълумотлари) эга бўламиз.

Бир хил субстанциянинг турлича ифодаланиш имконияти бошқа мисоллар билан ҳам далилланади. Масалан, *Билмайман* жумласида мавжуд бўлган фикрни ифодалаш керак бўлсин. Бу фикр Л.Ельмслевнинг таъкидлашича, мазмун субстанцияси ҳисобланади. У барча тилларда бир хил бўлса ҳам, лекин хилма-хил ифодасига эга.

Л.Ельмслев тилда мазмун плани ва ифода планини ажратиш билан бирга, уларнинг ҳар бири ўз шакли ва субстанциясига эга эканлигини таъкидлайди.

Мазмун шакли бирлиги *плерема* (юнон «тўлиқ»: яъни «мазмуний парча»), буларни ўрганувчи бўлим эса *плерематика* саналади.

Ифода шакли бирлиги *кенема* (юнон «бўш»), буларни ўрганувчи бўлим *кенематика* ҳисобланади.

Шакл субстанцияга нисбатан белгиловчи ва барқарор хусусиятга эга бўлганлиги туфайли, у глоссематикларнинг асосий ўрганиш объектига айланади. Л.Ельмслев шаклнинг субстанциядан тўлиқ автономлигини таъкидлаган ҳолда, тилшунослик шаклларни ўрганмоғи лозимлигини баён қилади.

Л.Ельмслевнинг баён қилишича, мазмун плани ва ифода ўзаро **коммутация** муносабати орқали боғланган.¹ Бунинг маъноси шуки, ифода планидаги ўзгариш мазмун планида ҳам ўзгаришга олиб келади. Масалан, *тол* сўзининг ифода планидаги охириги товушни ўзгартирсак, маъно планида ҳам ўзгариш рўй беради: *тол* сўзидан *тош* сўзи ҳосил бўлади.

Агар ифода планидаги ўзгариш мазмун планидаги ўзгаришга олиб келмаса, бу ҳодиса **субституция** ҳисобланади. Масалан, *кел* сўзининг бошидаги *к* ундошини *г* ундошига алмаштирсак ҳам сўзнинг мазмун планида ўзгариш рўй бермайди.

Коммутацияда ифода плани элементи билан мазмун плани элементи системанинг мустақил элементи сифатида қаралади. Улар ўзаро алмашиниш хусусиятига эга бўлади. Бундай элементлар инвариант ҳисобланади. Субституция муносабатида бўлган элементлар бир инвариантнинг вариантлари саналади.

Л.Ельмслевнинг фикрича, матннинг кўпгина жойларида бир хил кўшма гаплар, бир хил содда гаплар, бир хил сўзлар ва бошқалар учрайди. Бошқача айтганда, ҳар бир кўшма гапнинг, ҳар бир содда гапнинг, ҳар бир сўзнинг кўпгина намуналари учрайди. Бу намуналар *вариант*, намуналар моҳияти эса инвариант саналади.

Масалан, *Қачон у келса, мен буни бажараман* гапидаги *қачон у келса* қисмини *қачон у айтса* билан алмаштирсак, ифода плани элементларининг ўзгариши маъно планининг

¹ Ельмслев Л. Можно ли считать, что значение слов образуют структуру? – Новое в лингвистике II.-М. с.

ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун улар инвариантлар саналади. *Қачон у келса, У қачон келса* жумлалари вариантлар ҳисобланади.

Бундан кўринадики, инвариант-вариантни белгилашда нутқий жараёндаги реал нутқий бирликларни, яъни вариантларни муҳим белгиларига кўра чегараланган миқдордаги содда элементларга бирлаштириш тамойили муҳим аҳамиятга эга. Бунга мураккаб элементларни изчил равишда парчалаш натижасида эришилди. Масалан, ифода планини парчалаш (матн-периодлар –гап – сўз – бўғин – фонема), шунингдек, мазмун планини парчалаш натижасида охир оқибат бўлакларга бўлинмас бирликни ажратишга эришилади. Мазмун планидаги ана шундай энг кичик бирликни Л.Ельмслев *фигура* атамаси билан номлайди.

Фигуралар лингвистик белги таркибига кирувчи, белги бўлмаган қисми саналади. Улар белгилар системасига белгининг қисми сифатида киради.

Унинг фикрича, тил шундай шаклланганки, бир сиқим фигуралар ва унинг янги-янги жойлашуви орқали қатор белгилар ҳосил қилиниши мумкин. Фигуралар Л.Ельмслев тушунчасига кўра, энг кичик мазмуний бирлик бўлиб, уларнинг комбинацияси белгининг мазмуний томонини ҳосил қилади. Масалан, *йигит* сўзининг мазмуний тузилишидан қуйидаги фигураларни ажратиш мумкин: “шахс”, “ёш”, “эркак”. Кейинги фигуранинг ўзгариши эса *қиз* белгисини беради.

Л.Ельмслевнинг таъкидлашича, тилшуносликка фигура тушунчасининг киритилиши тилнинг ички тузилишини ёритишга қулай имконият яратади.

Унинг фигура ҳақидаги таълимоти Прага лингвистик мактаби вакиллари: Н.С.Трубецкойнинг фонологик сатҳда фарқловчи белгилар, В.Скаличканинг грамматик сатҳда *сема* (энг кичик грамматик бирлик) тушунчалари билан ҳамоҳанг саналади ва у тил семантик тузилишидаги энг кичик бирликни ажратиш юзасидан қилинган ҳаракатнинг натижасидир.

Л.Ельмслев субстанцияни лингвистиканинг ўрганиш объектидан чиқаради ва лингвистик бирликларнинг ягона таҳлил усули лингвистик бирликлар ўртасидаги муносабатни ўрганиш, деб ҳисоблайди.

Лингвистик бирликлар ўртасидаги тобе муносабатни ифодалаш учун у **функция** атамасини қўллайди. Функция аъзоларини ифодалаш учун эса **функтив** атамасидан фойдаланади. Функтив сифатида *барқарор* (константа) ва *ўзгарувчан* бирликлар қўлланилиши мумкин. Функция доирасида қўлланилиши зарур бўлган функтив *барқарор*, зарур бўлмаган функтив эса *ўзгарувчан* ҳисобланади.

Константа ва ўзгарувчанлик асосида Л.Ельмслев учта муҳим муносабатни ажратади:

1) интердепенденция; 2) детерминация; 3) констелляция.

Интердепенденция атамаси остида икки константа ўртасидаги ўзаро тобелилик, яъни бири иккинчисининг бўлишини тақозо этиши тушунилади. Бундай муносабатда бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайди. Масалан, лисоний бирликларнинг маъно плани билан шакл плани ўзаро шундай муносабатда бўлади. Ёки унлилар ва ундошлар ўртасидаги, жаранглилар ва жарангсизлар, қаратқич ва қаралмиш ўртасидаги муносабат интердепенденция саналади.

Константа ва ўзгарувчан бирликлар ўртасидаги бир томонлама муносабат **детерминация** ҳисобланади. Бу муносабатда бир аъзо иккинчисининг бўлишини тақозо этади. Сифатнинг аниқловчи вазифасида келиши учун аниқланмишнинг бўлиши зарур. Унинг бўлиши тақозо этилади. Лекин аниқланмиш вазифасидаги от аниқловчисиз ҳам ишлатилаверади. Шунингдек, бош ва эргаш гаплар ҳам ўзаро детерминация муносабатида бўлади. (бундан хавола бўлакли қўшма гаплар мустасно).

Функция аъзоларининг бири иккинчисини тақозо этмаса, бундай муносабат **констелляция** саналади. Масалан, равиш билан феъл ўртасидаги муносабатда бирининг бўлиши иккинчисига боғлиқ эмас.

Л.Ельмслевнинг тил системасида мавжуд бўлган хилма-хил муносабатларни бу уч муносабат остига бирлаштириши унинг тилни ўрганишда дедуктив тамойилни амалга ошириш ҳаракатининг ифодасидир.

Л. Ельмслевнинг тил ва нутқ зидланиш ҳақидаги қарашлари

Л.Ельмслевнинг фикрига кўра, лингвистикага структурлик тамойили киритилган ҳозирги кунда бу тамойилдан ҳар хил мантикий натижалар олиш учун катта ҳажмдаги ишларни амалга ошириш лозим.¹

У Ф.де Соссюр томонидан “Курс...”да киритилган “тил” ва “нутқ” атамаси турли хил изоҳга йўл қўйиши, бу ҳолат эса тилшунослар ўртасида “тил” ва “нутқ” дихотомиясига турли хил қарашларнинг туғилишига сабаби бўлишини таъкидлайди.

Хусусан, “тил” талқинига назар ташланса, қуйидагиларга гувоҳ бўламиз: а) социал шарт-шароит ва моддий ифодаланишга боғлиқ бўлмаган соф шакл сифатида тушуниш; б) турли моддий ифодаланишга боғлиқ бўлмаган, лекин маълум социал реаллик билан боғланган моддий шакл сифатида тушуниш; в) турлича моддийлашиш хусусиятига эга бўлувчи ва маълум социал жамоа томонидан қабул қилинган кўникмалар йиғиндиси сифатида тушуниш.

Л.Ельмслев “тил”га бундай уч хил ёндашувни қатъий фарқлаш лозимлигини таъкидлайди ва бу уч хил ёндашув учун учта атама қўллайди: а) **схема** - тил бирлиги соф шакл сифатида изоҳланса; б) **меъёр** - тил бирлиги моддий шакл сифатида изоҳланганда; в) **узус** - тил бирлиги кўникмалар йиғиндиси сифатида изоҳланганда;

Шундай қилиб, Ф.де Соссюрнинг “тил-нутқ” дихотомик бўлишининг ноаниқлиги, номукамаллигини эътиборга олиб, ўзининг тўрт аъзоли бўлишини тавсия этади. Тўртинчи аъзо сифатида нутқни эътироф этади ва уни нутқ акти ҳисоблайди.

Схема, норма, узуслар тил бирликлари саналиб, нутқ бирлиги саналувчи *нутқ актига* қарама-қарши қўйилади.

Схема атамаси остида социал қўлланиши ва моддий шаклланиши билан боғлиқ бўлмаган соф шакл сифатида тил ифодаланади.

Норма атамаси остида социал қўлланиш билан боғлиқ, лекин моддий шакл билан боғлиқ бўлмаган тил тушунилади.

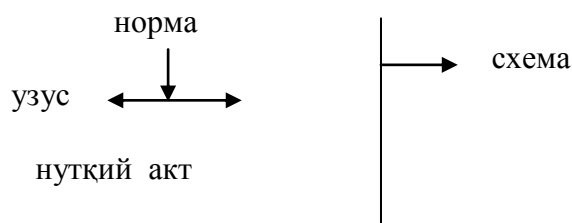
Узус атамаси остида тил маълум жамият томонидан қабул қилинган ва маълум моддий шаклланиш билан шартланган кўникмалар йиғиндиси сифатида тушунилади.

Нутқий акт эса сўзлашиш, индивидуал нутқий жараёнини ифодалайди.

Л.Ельмслев бу аъзолар ўртасида ўзи умумлаштирган уч турдаги муносабатни ёритади: норма узус ва нутқий актнинг бўлишини тақозо этади. Дарҳақиқат, нутқий акт ва узус мантиқан ва амалда ҳам нормадан олдин келади. Норма билан узус ва нутқий акт ўртасида детерминация муносабати мавжуд бўлади. Детерминацияни стрелка ишораси билан ифодалаган ҳолда, бу уч аъзо ўртасидаги муносабатни қуйидагича кўрсатади:

норма → узус → нутқий акт.

Узус билан нутқий акт ўртасида интердепенденция муносабати мавжудлигини таъкидлайди. Чунки уларнинг ҳар қайсиси бир-бирининг бўлишини тақозо этади. Буни график жиҳатдан қуйидагича кўрсатади:

¹ Ельмслев Л. Язык и речь. -Звегинцев. В.А.История языкознания, с. 58.

Л.Ельмслевнинг таъкидлашича, фақат нутқий акт ва схема билан бирга узус лингвистик реалликни акс эттиради. Норма эса узусдан сунъий равишда олинган абстракция эканлигини таъкидлайди.

Ф.М.Березин Ф.де Соссюрнинг тил-нутқ дихотомиясида икки асосий нуктага таянганини баён қилди: а) социаллик ва индивидуаллик белгиси; б) фарқловчилик ва фарқламаслик белгиси

Ельмслев эса социаллик ва индивидуаллик белгисини соқит қилади. У фақат тилнинг ўзидаги муносабатларни ўрганишга асосий эътиборни қаратганлиги учун иккинчи зидланиш, яъни фарқловчи ва фарқламайдиган белгилар зидланиши асосий таянч нукта ҳисобланади, дейди.

Хуллас, тил-нутқ дихотомиясида тилни “нарсa ўзида” сифатида унинг ички структурасини ўрганишда Л.Ельмслевнинг хизмати катта бўлди.

Айниқса, унинг эмпирик тамойили тил бирликларини белгилаш учун қулай имконият яратди.

Тил бирликларини моделлаштиришда унинг бу тамойили ҳали ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Шу билан бирга тилни соф форма, субстанция эмас деган ғояга амал қилиши билан у тилни моддийликдан узиб қўйди. Шунинг учун В.А.Звегинцев Л.Ельмслев назариясини “тилсиз назария” (“теория без языка”), деб баҳолайди.¹

Француз структуралисти А.Мартине эса бу назариянинг амалда қўллаш учун ноқулай бўлган «фил суягидан ясалган минора» эканлигини, унга жавоб бериш, яъни унинг камчиликларини бартараф этиш учун “фил суягидан янги минора қуриш” кераклигини баён қилади. К.Хансен глоссематика назариясига баҳо берар экан, Л.Ельмслев ўз назариясининг универсаллигини таъминлаш учун шу даражадаги юқори абстракцияга эришдики, у конкрет тил ҳодисаларини тадқиқ этишда кераксиз бўлиб қолди.²

Назорат саволлари

1. Глоссематиканинг асосий тамойиллари нималардан иборат?
2. Глоссематика амал қилган дедуктив метод қандай метод?
3. Эмпирик ёки имманент-семиологик метод деганда нима тушунилади?
4. Муносабатлар тугуни деганда нимани тушундингиз?
5. Эмпирик тамойил деганда нимани тушундингиз?
6. Глоссематикалар шакл ва субстанция атамалари остида нималарни тушунадилар?
7. Мазмуний энг кичик бирликни глоссематиклар қандай атама билан номлайдилар?
8. Л.Ельмслев лингвистик муносабатларни қандай тасниф қилади?
9. Л.Ельмслев тил-нутқ зидланиши ҳақида қандай фикр билдиради?
10. Глоссематиканинг тилшунослик тарихида тутган ўрни қандай?

¹ В.А.Звегинцев. Глоссематика и лингвистика. - “Новое в лингвистике”, 1, с.223.

² Хансен К. Пути и цели структурализма. - ВЯ, 1959, №4, с.94.

АМЕРИКА СТРУКТУРАЛИЗМИ

Структур тилшуносликнинг учинчи йирик тармоғи дескриптив лингвистика номи билан юритилувчи Америка структурализмидир.

Дескриптив лингвистика Ф.Боас (1808-1942), Э.Сепир (1884-1939) ва Л.Блумфилд (1887-1949)лар номи билан боғлиқдир.

В.А.Звегинцевнинг таъкидлашича, Америка структурализми тўғридан-тўғри Ф.де Соссюр таълимотидан келиб чиққан эмас. У Америка индусларининг тилини ўрганиш жараёнидаги амалий эҳтиёж замирида вужудга келди.¹

Машҳур лингвист ва антрополог Ф.Боас Америка индуслари тилини ўрганиш билан шуғулланар экан, барча тиллар учун умумий бўлган текшириш тамойилларидан воз кечиш, унинг ўрнига ўрганилаётган конкрет тилнинг ички хусусиятига асосий эътиборни қаратишга, дедукция асосида эмас, балки индуктив усул билан ўрганишга даъват этади.

Америка индуслари тилини ўрганиш чоғидаги ўз тажрибасига суянган ҳолда, Ф.Боас ҳинд-оврўпа тиллари материаллари асосида майдонга келган тадқиқ методларини бу тилларга қўллаш мутлақо мумкин эмаслигини асослашга ҳаракат қилди.

Америка индуслари тили, биринчидан, ҳинд-оврўпа тилларидан фарқ қилувчи ўзига хос категорияларга эга. Иккинчидан, тарихий тараққиётининг олдинги давлари ҳақида гувоҳлик берувчи ёзма манба-ларига эга эмас. Учинчидан, уларнинг дунёдаги қайси тиллар билан қариндошлиги ҳали номаълум. Бу факторлар эса, Ф.Боаснинг фикрича, Америка индуслари тилининг ташқи, формал томонига асосланган объектив текшириш методларини ишлаб чиқишга эҳтиёж туғдиради.² Ана шундай текшириш методи сифатида дескриптив (тавсифий) метод пайдо бўлди.

Дескриптив методни тарғиб қилувчи тилшуносларнинг фикрига кўра, тилшуносликнинг бош вазифаси тилни тавсифлаш, яъни тил фактларини тушунтириш, изоҳлаш эмас, балки рўйхатга олишдан иборатдир. Ана шу вазифадан келиб чиққан ҳолда бундай тадқиқот методи дескриптив (ингл.to describe-“тавсифлаш”) метод номини олди.

Бу метод ҳақида Г.Глисон қуйидагиларни ёзади: “Тилнинг шундай томони мавжудки, шу кунга қадар унинг бу томонига кам эътибор берилди. Бу алоҳида илмий йўналиш бўлган дескриптив лингвистика томонидан ўрганилувчи тилларнинг ички структурасидир”.¹

Боас анъанасини Сепир ва Блумфилдлар давом эттирдилар. Сепирнинг кўпроқ тилнинг маданият билан муносабати, тил ҳодисалари билан социал жиҳатларнинг ўзаро алоқаси, тилларнинг типологик таснифи сингари масалалар эътиборини тортди. Унинг қарашлари «Тил» (1921), “Тил” (1933) китоблари, “Лингвистиканинг фан сифатидаги ҳолати” (1929) мақоласи ва бошқа асарларида ўз ифодасини топган.

Сепир тил ва маданият муносабати ҳақида фикр юритар экан, тил қурилиши билан маданиятнинг тўғридан-тўғри мувофиқлигини топиш мумкин эмаслиги, халқ маданияти унинг тилидаги луғат состави билан боғлиқ эканлигини баён қилади. Унинг тил ва маданият юзасидан олиб борган кузатишлари кейинчалик тилнинг халқ маданияти, урф-одатлари билан муносабатини ўрганувчи алоҳида лингвистик йўналиш-этнолингвистиканинг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди.

Сепирнинг фикрича, инсон маълум даражада ўзи мансуб бўлган тил ҳукмронлигида яшайди... «реал борлиқ» маълум даражада шу жамиятнинг тил меъёрларида ўз тузилишини акс эттиради. Натижада у тилнинг қайси шаклда эканлиги объектив борлиқнинг қандай бўлинишига олиб келади, деган ғайри илмий хулосага келади. Худди ана шу ғоя «Сепир-Уорф гипотезаси» номи билан машҳур бўлган гипотезада ҳам ўз ифодасини топди.

Бу гипотезанинг Сепир ва Уорф номи билан юритилишининг сабаби шундаки, Сепир баён қилган юқоридаги ғоя Б.Уорф (1897-1941) томонидан ҳам олға сурилади.

¹ Звегинцев В.А. Дескриптивная лингвистика. - “Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику” китоби, - М., 1959, с.6.

² Глисон Г. Ўша асар. с.7.

¹ Глисон Г. Ўша асар. с.27.

Сепир тилларнинг ўзигача бўлган типологик таснифига танкидий муносабатда бўлди. У тилларни морфологик жиҳатдан флексив, агглютинатив, ўзакли ва ажралган тилларга бўлинишини рад этган ҳолда, ҳар бир тилнинг морфологик жиҳатдан шаклланган эканлигини таъкидлайди. Шунинг учун у ёки бу тилни қайси шаклий белгининг ривожланишига қараб тасниф этишни маъқул кўради ва тилларни турли типдаги тушунчаларни ифодалаш, грамматикада синтезлаштириш даражасига кўра тасниф этишни тавсия этади.

Боас қарашларини бошқа йўналишда Блумфилд давом эттирди.

Л.Блумфилд дескриптив лингвистика системасининг бевосита яратувчиси саналади. Ю.Д.Апресяннинг таъкидлашича, Америка лингвистик мактабининг вужудга келиши Э.Сепир ва Л.Блумфилдлар номи билан боғлиқдир. Уларнинг таълимотлари асосида Америка лингвистикасининг икки тармоғи майдонга келди. Уларнинг бири Соссюр структурализмининг давомчилари бўлиб, Л.Блумфилд қарашлари, иккинчиси эса Э.Сепир қарашлари асосида шаклланди.¹ Л.Блумфилд таълимоти Соссюр структурализмининг бир кўриниши сифатида майдонга келди. Э.Сепир қарашлари асосида майдонга келган иккинчи тармоқ эса Соссюр структурализмдан бир мунча четга чиқади. Чунки бу таълимотда тилнинг структур таҳлили натижалари шу тил эгалари бўлган халқнинг моддий ва маънавий маданияти структур таҳлили натижалари билан солиштирилади.

Ю.Д.Апресяннинг фикрига кўра, Л.Блумфилд маълум маънода Э.Сепирга тамоман қарама-қарши туради. Гарчи Э.Сепир ҳайрон қоларли даражада лингвистик интуицияга, жуда эътиборли тахминлар чиқариш қобилятига эга бўлса ҳам, лекин у бу ғояларни баён қилиш шаклига жиддий эътибор бермади. Сепир лингвистикасининг тили ғоят ноаниқдир. Аксинча, Блумфилднинг ундан оддийроқ гипотеза ва ғоялари ўша йилларда лингвистикада илмий аниқликнинг намунасига айланган тилда баён қилинди.¹

Л.Блумфилд дастлабки тадқиқотларида В.Вундтнинг “халқ психологияси”га таянган бўлса, 1926 йилдан бошлаб ўз тадқиқотларининг фалсафий асоси сифатида инсон хулқини ўрганувчи бихевиоризм тамойилларига таянади. Унинг бихевиористик қарашлари 1933 йилда нашр этилган “Тил” асарида ёрқин ўз ифодасини топди. У тилшуносликда психологизмга қарши чиққан ҳолда тилни ондан ажратади ва уни сигналлар системаси сифатида ўрганади.

Бу китобнинг II бобида тилнинг умумий назарияси ҳақида фикр юритиб, менталингвистик назарияга танкидий баҳо беради ва материалистик (ёки механистик) назарияга мойиллигини билдиради.

Унинг фикрича, менталистик назария инсон хулқининг вариативлиги моддий факторлар асосида эмас, балки ҳар бир шахсда мавжуд бўлган рухий факторлар ёрдамида тушунтирилади. Менталистик назарияга кўра, рух моддий объектлардан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун у бутунлай бошқа сабабий алоқаларга бўйсунди.

Материалистик назариясига кўра эса инсон хулқи вариативлиги, шу жумладан, нутқ вариативлиги, инсон организмнинг мураккаб системалилиги билан боғлиқдир.²

Нутқий алоқа жараёни, Блумфилднинг фикрича, “стимул” (таъсир) ва “реакция” (акстаъсир) муносабатидан ташкил топади. Тил суҳбатлашувчиларнинг икки асаб системаси ўртасидаги кўприк саналади. Айтилган сўз реакция томонидан алмашувчи, эшитилган сўз эса “алмаштирилган стимул” ҳисобланади. Ана шу асосда Блумфилд тилшуносликнинг назарий муаммоларини ҳал этади ва илмий тадқиқот методларини ишлаб чиқади.¹

Л.Блумфилд ўз олдига ягона, конструктив ва изчил қурилган тушунчалар системасини ишлаб чиқишни бош мақсад қилиб қўйди. Гарчи бу системанинг бир қатор жиҳатлари тарихийлик учун қизиқиш уйғотса ҳам, лекин умуман у бир бутун ҳолда ҳанузгача ўз қимматини йўқотган эмас.

¹ Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. -М.,1966.с.37

¹ Апресян Ю.Д. Ўша асар.с.42

² Блумфилд Л. Язык. -М.,1968,с.47.

¹ Кондрашов Н.А.История лингвистических учений,-М.,1979.с.155.

Бу системанинг бир қатор тамойиллари тилшуносликнинг кейинги ривожига учун муҳим рол ўйнади. Улар қаторига қуйидаги факторларни киритиш мумкин:

1. Л.Блумфилд худди Ф.де Соссюр каби “тил” атамаси остида ифодаланадиган мураккаб ҳодиса таркибида соф лингвистика объектини ажратиб олишга ҳаракат қилди. Унинг фикрича, лингвистика объекти бир-бирига боғланмаган алоҳида товуш ва маънолар эмас, балки “маълум товушларнинг муайян маънолар билан боғланиши” бўлиши керак. Товуш тилшуносни фақат маъно фарқлаш нуқтаи назаридан қизиқтиради. Товушнинг (фонеманинг) муҳим белгиси маъно фарқлашидир.

Худди шунингдек, грамматика ва лексикологияда ҳам тилшуносни сўз ва шаклнинг конкрет маъноси эмас, балки икки сўз ва шакл маъноси ўртасидаги фарқланиш факти қизиқтирмоғи лозим. Шундай қилиб, Л.Блумфилд тилшуносликка дифференциал маъно тушунчасини киритди. Унинг бу тамойили Л.Ельмслевнинг “коммутация” тамойили билан эквивалентдир.

2. Маълум товушларнинг муайян маъно билан боғланган шакллари Л.Блумфилд тил шакллари ҳисоблайди ва маъно билан боғланмаган фонемаларга қарама-қарши қўяди. Фонемаларни тил шакли санамайди.

Барча тил шакллари, биринчидан, *боғлиқ* ва *эркин*, иккинчидан, *мураккаб* ва *содда* шаклларга ажратади. Унинг таъкидлашича, ҳеч қачон алоҳида қўлланилмайдиган (морфема ва сўзнинг бошқа қисмлари) шакл *боғлиқ* шакл, бошқа шакллардан алоҳида қўлланилувчи (сўз, сўз бирикмаси) шакл эса *эркин* шакл ҳисобланади. Шунингдек, бошқа тил шаклларига фонетик-семантик жиҳатдан қисман ўхшаш бўлган шакллар (сўз, сўз бирикмаси, гап) *мураккаб*, бундай ўхшашликка эга бўлмаган шакллар (морфемалар) *содда* шакл саналади. Ана шу икки таснифдан у ўзи томонидан ишлаб чиқилган барча лингвистик тушунчаларни аниқлашга, хусусан, унинг лингвистик таълимотида марказий тушунча бўлган синф ва конструкцияни белгилашга таянч нуқта сифатида фойдаланади.

3. Икки мураккаб шакл учун умумий қисм саналган тил шакли *конституент*, ёки шу мураккаб шаклнинг қисми (компоненти) саналади. Конституентлар *бевосита иштирокчилар* ва *охирги* (терминал) *иштирокчиларга* бўлинади. Охирги иштирокчи морфема саналади. Бевосита иштирокчилар тушунчаси Соссюрнинг синтагма тушунчасига яқин бўлиб, қуйидаги мисол асосида тушунтирилади: Poor John ran away (“Бечора Джон узокка қочди”); Бу гап иккита бевосита иштирокчига бўлинади: *Poor John* ва *ran away*. Уларнинг ҳар қайсиси, ўз навбатида яна иккита янги бевосита иштирокчига бўлинади: *Poor* ва *John*, *ran* ва *away*. Шундай қилиб, алоҳида морфемалар ажратилгунга қадар бевосита иштирокчилар тушунчаси остида қисмларга ажратила беради.

Бевосита иштирокчилар тушунчаси кейинчалик формал синтактик тадқиқотларнинг ривожланишини белгилаб берди ва деярли 30 йиллар ўтгач машина грамматикаси ва тилнинг математик моделларини ҳосил қилишда кенг қўлланилди.

4. Л.Блумфилд, шунингдек, тилшуносликка *субститут* тушунчасини олиб кирди. Унинг фикрича, маълум синфга мансуб бўлган бир шаклнинг муайян бир шароитда бошқаси билан алмашилиб келиши *субститут* саналади. Субститутлар шакллари синфини ҳосил қилади.

5. Таркибидаги бевосита иштирокчиларнинг ҳеч қайсиси боғлиқ шакл бўлмаган тил шакли *синтактик конструкция* саналади. Синтактик конструкцияларнинг икки тури ажратилади: **экзоцентрик** ва **эндоцентрик**. Агар фраза унинг бевосита иштирокчилари шакли синфига мансуб бўлса, у эндоцентрик саналади (қиёс, poor John John билан алмашилиши мумкин. Шунинг учун шу синф шаклига мансубдир). Бошқача айтганда, “ҳаракат қилувчи шахс-ҳаракат” ни билдириб, гап шаклида ифодаланган синтактик конструкция *экзоцентрик*, бирикмани унинг қисми билан алмаштириш мумкин бўлган конструкция эса *эндоцентрик* конструкция саналади. Масалан, “баҳо-предмет”ни билдирувчи *бечора Салим*, *чиройли гул* бирикмаларини таркибидаги *Салим* ёки *гул* билан алмаштириш мумкин бўлади ва ҳар икки ҳолатда ҳам бир хил функция бажаради.

Л.Блумфилд томонидан ишлаб чиқилган лингвистик тушунчалар системаси асосан ана шулардан иборат.

Бу тушунчаларнинг бир қанчаси, хусусан, *бевосита иштирокчилар, субституция, экзоцентрик ва эндоцентрик конструкциялар* каби тушунчалар структур тилшуносликдан бошқа тилшунослик йўналишларида ҳам эътироф этилди.

Л.Блумфилд ўз назариясини аниқ бўлмоғи учун математик усуллардан фойдаланади. Унинг фикрича, ҳар қандай жумла математиклар тили билан айтганда, *континуум* саналади. Уни хоҳлаган миқдордаги қисмларга бўлиш мумкин бўлади.¹

Унинг таъкидлашича, лингвистик тадқиқотларнинг асосий объекти жумлалар орқали ифодаланган **нутқ парчасидир**. Чунки нутқ парчаси, нутқий акт бихевиористик қаторнинг марказий бўғини саналади ва у нутқий фаолиятнинг *сўзловчи – жумла – тингловчи* механизмини очиб беради. Ана шу асосда тилга жамият томонидан қўлланилиши мумкин бўлган жумлалар йиғиндиси сифатида қаралади ва натижада тилнинг системавий табиати амалда назардан четда қолади.

Бошқача айтганда, Л.Блумфилд лингвистик таҳлилни фақат кузатиш босқичида олиб боришни бош мақсад қилиб қўяди ва умумлаштириш босқичи билан боғлиқ бўлган барча нарсаларни соқит қилади. Бундай ўзига хос лингвистик позитивизм бихевиоризм назарий асосининг таъсири саналади ва айти пайтда Соссюрнинг тил ҳақидаги таълимотигагина эмас, балки Оврупа тилшунослигининг етакчи структур йўналишига ҳам қарама-қарши турган таълимот саналади.¹

Л.Блумфилднинг тилни объектив таҳлил этишдаги муҳим тамойилларидан бири тавсифни формаллаштиришдир. Унинг фикрича, тилнинг фақат шаклий томонига илмий тавсиф ва тасниф объекти бўлиши мумкин. “Тил” асарида маънони бизнинг фан терминлари билан аниқ тавсифлаб бўлмаслиги”ни баён қилади. Жумладан, морфемаларнинг тўлиқ тавсифини бериш мумкинлиги, лекин унинг маъносини тавсифлаш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Бунинг асоси сифатида у ҳар бир маънонинг конкрет вазият билан боғлиқ эканлигини: маъно-бу “сўзловчи вазияти нутқ тингловчи реакцияси” эканлигини кўрсатади. Ҳар бир лингвистик шаклнинг аниқ маъносини бериш учун сўзловчи оламини тўлиқ билиш керак бўлиши, лингвистикнинг билими ундан чекланган экан, у маънони ўрганишни ўзининг тадқиқоти доирасига кирита олмаслиги баён қилинади.

Кўринадик, Л.Блумфилд амалда конкрет вазият билан боғлиқ бўлган жумла мазмуни билан тил бирлиги маъносини ўзаро қориштиради.

Блумфилд таълимотида *жумла* тилшуносликнинг асосий тадқиқот объекти саналганлиги туфайли, унинг лингвистик таҳлил методикасида *морфема* грамматик шаклларнинг асосий ўлчов ва қўшилиш бирлиги сифатида эътироф этилади. Сўз эса тил бирлиги сифатида таҳлилдан четда қолдирилади. Бундай ёндашув нафақат Л.Блумфилд, балки кўпчилик дескриптивчилар учун ҳам характерлидир. Морфеманинг етакчилик роли айниқса жумлани бевосита иштирокчилар методи асосида қисмларга ажратишда аниқ ўз ифодасини топади. Чунки у бутуннинг қурилиши учун асосий элемент ҳисобланади. **Ҳап** маълум қоидалар асосида ташкил топган морфемалар кетма-кетлиги сифатида талқин қилинади.

Морфемалар *эркин* ва *боғлиқ* морфемаларга бўлинади. Унинг фикрича, *жумла бўлиб келиш имкониятига эга бўлган шакл эркин*, *эркин бўлмаган шакл боғлиқ* саналади. Сўзнинг қисмини ташкил этган боғлиқ шакл *формант* ҳисобланади.¹ Морфемаларнинг ўзаро қўшилишдан ташкил топган бутунлик *конструкция* ҳисобланади. Конструкцияларнинг қандай морфемалардан ташкил топишига кўра *морфологик* ва *синтагматик* конструкциялар

¹ Блумфилд Л. Язык.-М., 1964,с.74.

¹ Блумфилд Л. Ряд постулатов для науки о языке.-В кн. В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях часть II, -М., 1960, с. 146.

¹ Блумфилд Л. Язык...с.195.

турлари ва уларни ўрганадиган грамматиканинг морфология ва синтаксис бўлимлари ажратилади.²

Л.Блумфилд фикрига кўра, таркибида боғлиқ морфема етакчилик қилган конструкциялар бевосита иштирокчилари эркин морфемалардан ташкил топган конструкциялардан тубдан фарқ қилади. Биринчи типдаги конструкция *морфологик конструкция* саналади ва у тилшуносликнинг мустақил бўлими бўлган морфология бўлимида ўрганилади.

Л.Блумфилд тилнинг асосий бирликлари сифатида *фонема*, *морфемаларни* эътироф этади. Унинг фикрича, минимал шакл *морфема*, унинг маъноси эса *семема* саналади. “Шундай қилиб, - дейди у, - бошқа такрорланувчи маъноли шаклга ажралмайдиган такрорланувчи шакл морфемадир. Демак, ҳар қандай маъноли қисмларга бўлинмайдиган сўз ёки формант морфемадир”.³

Овоз белгисининг минимал ўхшашлиги фонема ёки **фарқловчи товуш** ҳисобланади.

Л.Блумфилд *сўзни* конструкциялар қаторига қўшган ҳолда “минимал эркин шакл (морфема-А.Н.) сўз” эканлигини таъкидлайди.⁴ Шундай қилиб, алоҳида (маъно билан биргаликда) талаффуз қилинадиган ва жумла вазифасида келиши мумкин бўлган минимал эркин шакл сўз саналади. Демак, маъноли қисмларга бўлинмайдиган *quick* шакли ҳам, *quick* ва *-ly* қисмларидан ташкил топган ва кейинги қисмини алоҳида қўллаш мумкин бўлмаган *quickly* шакли ҳам сўз саналади.¹

Унинг баён қилишича, морфология остида бевосита иштирокчилар сифатида боғлиқ морфемалар хизмат қиладиган конструкция тушунилади. Морфология сўз тузилиши ва унинг қисмларини ўрганади. Синтаксис эса сўз бирикмалари конструкциялари билан иш кўради.

Боғлиқ морфемалардан фойдаланиш даражасига кўра тилларни *аналитик* ва *синтетик* тилларга бўлади.

Боғлиқ морфемалар кам қўлланадиган тиллар синтетик тилларга киритилади.

Шунингдек, морфологик нуқтаи назардан тилларнинг тўрт гуруҳга бўлинишида ҳам боғлиқ морфеманинг қўлланилиш даражаси таянч нуқта бўлиб хизмат қилиши таъкидланади. Масалан, хитой тили каби боғлиқ морфемадан фойдаланмайдиган тиллар *ажралган* тиллар, туркий тиллар каби боғлиқ морфема кетма-кет қўлланадиган тиллар *агглютинатив*, эскимос тили каби мазмуний муҳим қисм, масалан феълнинг объект валентлиги боғлиқ морфема орқали ифодаланадиган тиллар *полисинтетик* тиллар, бир неча маъно элементлари бир боғлиқ морфема орқали ифодаланган тиллар *флектив* тиллар саналади.

Бевосита иштирокчиларининг ҳеч қайси бири боғлиқ морфема бўлмаган конструкциялар *синтактик конструкция* саналади.

Л.Блумфилд эркин морфемаларни лексемага тенглаштиради. Унинг таъкидлашича, тилнинг барча морфемалар захираси шу тилнинг лексикони ҳисобланади.² *man* “одам”; *cut* “кесмоқ”, *run* “югурмоқ”, *red* “қизил” типдаги битта эркин морфемадан ташкил топган бириклар *сўз-морфема* ҳисобланади.¹

Сўз-морфемаларни Л.Блумфилд бирламчи ва иккиламчи турларга ажратади. Унинг таъкидлашича, ноль белгига эга бўлган бир морфемали сўзлар иккиламчи сўз - морфема саналади. Масалан, *men* “одамлар”-*man* “одам” зидлигида “кўплик сон” маъносига эга бўлган биринчи аъзо, *song* “қўйлади”-*sing* “қўйламоқ” зидлигида “замон” маъносига эга бўлган биринчи аъзо Л.Блумфилд томонидан иккинчи аъзо негизида ҳосил бўлган иккиламчи сўз-морфема ҳисобланади.

Сўзларни бирламчи ва иккиламчи турларга ажратар экан, барча иккиламчи сўзлар бирламчи сўзлар асосида келиб чиқишини ва уларнинг барчаси бир эркин морфема асосида

² Блумфилд Л. Ряд постулатов для науки о языке. -В кн. Звегинцев...с.146.

³ Блумфилд Л. Ўша асар,с.147.

⁴ Блумфилд Л. Ўша асар,с.146.

¹ Блумфилд Л. Ўша асар,с.195.

² Блумфилд Л. Ўша асар,с.170.

¹ Блумфилд Л. Ўша асар,с.225.

бир парадигмани ҳосил қилишини баён қилади. Бу парадигмада иккиламчи сўзга асос бўлган қисм ҳам парадигма аъзоси бўлишини кўрсатади. Иккиламчи сўзларнинг асос бўлиб хизмат қилаётган қисм билан муносабатига кўра уч гуруҳи ажратилади: *сўз ўзгариши*, *сўз ясалиши* ва *сўз қўйилиши*. Сўз ўзгариши ва сўз ясалиши учун таянч нукта бўлиб хизмат қилган, яъни боғлиқ морфемаларни ўзига қабул қилувчи қисм *асос* (stem) ёки *ядро* (kernel) саналади.

Л. Блумфилднинг маъноли бирликлар учун қўллаган атамалар системаси ҳам ўзига хосдир.

У тил сигналларининг энг кичик маъноли бирлиги учун *госсема*, *госсеманинг* маъно томонини ифодалаш учун *ноэма*; лексик маъноли бирлик учун *морфема*, морфеманинг маъно томони учун *семема*, грамматик маъноли бирлик учун *тагмема*, тагмеманинг маъно томони учун *эписемема* атамаларини тавсия этади.²

Л.Блумфилд ижодида *субститут*, субституция атамалари ҳам марказий ўринни эгаллайди. Унинг “Тил” асарида субституцияга бағишланган алоҳида боб ажратилади. Маълум бир шароитда бири ўрнида иккинчиси қўлланилиши мумкин бўлган лисоний шакллар субститутлар, ана шундай ҳодиса эса субституция саналади.¹

Ўзаро субституция муносабатида бўлган бирликлар бир синфнинг, бир парадигманинг аъзолари ҳисобланади. Демак, парадигма ёки синф аъзоларини белгилашда субституция ёрдам беради.

Л.Блумфилд синтактик бирликларга ҳам худди морфологик бирликлар каби конструкция сифатида ёндашади ва унинг таркибий қисмларини *бевосита иштирокчиларга* ажратиш йўли билан таҳлил этади. Демак, конструкция таркибини ўрганиш морфологик сатҳда ҳам, синтактик сатҳда ҳам бир хил тамойилга асосланади.

Шуни таъкидлаш керакки, синтактик қурилмаларни талаффуз қилиш жараёнида тил бирликларининг синтагматик муносабатидан ташқари, бу бирликларнинг устига қўйилган устсегмент бирликлар ҳам қўшилади. Яъни матн таркибидаги гаплар бир-биридан оҳанг ва пауза билан ажралиб туради. Гап таркибидаги бўлақлар ҳам ана шундай ажралиш хусусиятига эга. Шунингдек, ҳар бир сўз ҳам ўзининг бош урғуси остида таркибидаги бўғинларни бирлаштиради ва бу бош урғу бошқа шундай бош урғуга эга бўлган сўздан ажратиб туришга хизмат қилади.

Л.Блумфилд синтактик қурилмаларнинг ана шу томонларини ўрганадиган алоҳида йўналиш бўлишини тавсия этади ва бу йўналишни *паратаксис* деб номлайди. Демак, синтаксис бир чизикда ўзаро кетма-кет боғланган сегмент бирликларни ўрганса, паратаксис сегмент бирликлар устига қўйилган ва синтактик бирликларни изоҳлашга ёрдам берадиган устсегмент бирликларни ўрганишини таъкидлайди.

Шунингдек, **тил сатҳлари назарияси** ҳам Л.Блумфилд номи билан боғлиқдир. Унинг фикрича, тилни тавсифлашни энг қуий сатҳ бўлган фонологик сатҳдан бошлаш лозим. Унда фонемалар миқдори аниқланади ва бу фонемаларнинг қўйилиш имкониятлари белгиланади. Фонологик сатҳ тавсифлангандан сўнг юқори сатҳ-семантик сатҳга ўтилади. Бу сатҳ грамматика ва лексикани ўз ичига олади. Н.Хомский эса лингвистик назариянинг марказий масаласи “Лингвистик сатҳ назарияси” эканлигини кўрсатади.¹

Шундай қилиб, Л.Блумфилд тилни тадқиқ этишининг изчил системасини ишлаб чиқди.

Ю.Д.Апресяннинг эътироф этишича, Л.Блумфилд ишлаб чиққан система лингвистик таҳлил техникасини мукаммаллаштиришда методологик асос ролини бажарди. Ўтган асрнинг 30-йиллари охири, 50-йиллари бошларида шаклланган ва Америка структурализмнинг энг обрўли тармоғи саналган дистрибутив лингвистиканинг пайдо бўлиши учун пойдевор бўлиб хизмат қилди.²

² Блумфилд Л. Ўша асар, с.290.

¹ Блумфилд Л. Ўша асар, с.269.

¹ Хомский Н. Синтаксические структуры. -Сб. Новое в лингвистике. М.1966.с.415.

² Апресян Ю.Д. Ўша асар.С.44.

Дескриптив лингвистиканинг таҳлил методлари

1. Дистрибутив таҳлил методи

Дескриптив тилшунослик тил тузилишини ифода ва маънодан ташкил топган бутунлик, деб тушунади ва ифода тузилишини тилнинг бош компоненти, деб ҳисоблайди.³ Мазмун тузилишини эса иккинчи муҳим компонент сифатида баҳолайди. Лекин мазмуний тузилишга муносабат Америка тилшунослигида бир хил эмас. Шунинг учун лингвистик маъно ва унинг лингвистик тадқиқотлардаги ўрни масаласи Америка тилшунослигининг фундаментал муаммосига айланди.

Блумфилд тилнинг ифода ва маъно томонини эътироф этган ва маънони конкрет вазият билан боғлиқ эканлигини кўрсатган бўлса, Йель мактабини ташкил этган шогирдлари ва издошлари (Дж.Трейжер, З.Харрис, Б.Блок ва бошқ.) лингвистик тадқиқотлардан мазмуний томонни тўла чиқариб ташлаш талаби билан чиқдилар.

Лингвистик бирликларнинг ифода ва маъно томонини эътироф этувчилар бу икки томоннинг ўз тузилиш бирликлари мавжуд эканлигини таъкидлайдилар ва асосан ифода тузилиш бирликлари таҳлиliga эътиборини қаратадилар.

Дескриптив таҳлил объекти муайян бир тилдаги алоҳида тугал жумла саналади. Жумла эса маълум шахс нутқининг икки пауза орасидаги парчаси ҳисобланади. Лекин жумла билан гапнинг бир-бирига тенг эмаслиги, жумла бир сўздан ҳам, сўз бирикмасидан ҳам, тугалланмаган гапдан ҳам ташкил топиши мумкинлиги таъкидланади.

Дескриптивчиларнинг баён қилишларига кўра, лингвистик тадқиқот маълум бир диалектдаги жумлаларни тўплашдан ва тўпланган материалларни таҳлил қилишдан иборат бўлади.

Тўпланган материал, яъни матн элементларга бўлинади ва бу элементларнинг бир-бирига нисбатан дистрибуцияси аниқланади.

Лингвистик элементлар синфи субституция экспериментал техникаси асосига қурилади. Элементларнинг бирикиш қонунлари эса бевосита иштирокчилар бўйича таҳлил қилиш асосида тикланади.

Дескриптивчиларнинг таъкидлашларича, **сегментация, субституция, дистрибутив таҳлил** тилнинг ҳар қандай аспекти тадқиқ этишда қўлланилиши мумкин. Бевосита иштирокчиларга ажратиш асосидаги таҳлил эса фақат морфология ва синтаксис доирасида қўлланилади.

Тил тузилишини ифода ва маъно, яъни шакл ва мазмун тузилиши муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этувчи дескриптивчилар кўпроқ шаклий тузилиш бирликларини ўрганишга эътибор қаратадилар.

Г.Глисоннинг баён қилишича, тилнинг мазмуний системасини ўрганиш шаклий системани ўрганишга нисбатан бир мунча секин амалга оширилди ва кам натижага эришилди. Шу кунгача мазмуний тузилишни ўрганиш илмий асосда йўлга қўйилган деб айтиб бўлмайди. Дескриптивчиларнинг тилнинг ифода томонини ўрганишдаги хатоси шунда бўладики, мазмуний тузилиш билан шаклий тузилиш ўртасидаги алоқани тушунмади ва шаклий тузилишни ўрганаётганда мазмуний тузилишни эътиборга олмади. Афсуски, мазмуний тузилишга фақат шаклий тузилиш орқали ёндашиш мумкин.

Мазмуний тузилишдан фаркли равишда, шаклий тузилиш бевосита сезги аъзоларимизга берилади ва уни осон ўрганиш мумкин. Шунинг учун акустик ва артикуляцион фонетикада товушни ўрганишда юқори даражадаги аниқликка эришилди.¹

Г.Глисон ифода планини қисмларга ажратар экан, унинг асосий элементлари сифатида *фонема* ва *морфемаларни* ажратади.

³ Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. С.33.

¹ Глисон Г. Введение ...с.45.

Унинг фикрича, фонема бир жумлани иккинчисидан фарқлаш учун хизмат қилувчи тил ифода системасининг минимал бирлиги саналади.²

Морфема ифода системасининг иккинчи асосий бирлиги саналади ва унинг таърифи анча мураккаб эканлиги таъкидлангани ҳолда, тилнинг мазмуний системаси билан боғлиқ қўлланиладиган тилнинг ифода системаси бирлиги ҳисобланади.³

Дистрибутив таҳлилнинг биринчи босқичи жумлани энг кичик қисмларга ажратиш-сегментлаш ва уларни дафтарда символлар билан ифодалашдан бошланади. Масалан, *китобни ўқимоқ* бирикмасини эркин равишда қуйидаги сегментларга ажратишимиз мумкин: *ки-тоб-ни ў-қи-моқ*. Тадқиқотчи информантдан (талаффуз қилувчидан) бу бирикманинг талаффузини такрорлашни илтимос қилади ёки шу бирикма бошқа информант орқали талаффуз қилдирилади.

Иккинчи маротаба талаффуз қилинганда, жумла таркибидаги товушлар олдингисидан бир оз фарқланиши мумкин. Масалан, о бирида чўзиқроқ, иккинчисида қисқароқ талаффуз қилиниши мумкин. Лекин информантлар ҳар икки ҳолатда талаффуз қилинган товушларни бир хил деб қабул қилади. Чунки о нинг чўзиқ-қисқа талаффуз қилиниши информантлар учун муҳим бўлмайди, маъно фарқламайди.

Сўнгра бу жумладан ажратилган сегментларни бошқа жумла таркибига қўйиб кўрамиз ва информант учун шундай қилиш мумкин эканлигини текшириб кўрамиз.

Ана шу асосда ҳар бир товуш у ёки бу сегментнинг вакили эканлигини аниқлаймиз. Бир товушни турли ўринларда қўллаб, уларнинг **қуршови** белгиланади. Элементнинг **қуршови** юқоридаги йўл билан аниқланган элементлар **қўшничилигидир**.

“Элементлар қўшничилиги” атамаси остида бир элементнинг бошқа элементга нисбатан эгаллаган позицияси тушунилади. Бир хил қуршовда турган сегмент турли информант томонидан турлича талаффуз қилиниб, маънога таъсир этмаслиги мумкин. Бундай ҳолатда улар бир сегментнинг турли вакиллари саналади. Лекин маъно ўзгаришига олиб келса, бундай сегментларни бир сегментнинг турли вакиллари деб бўлмайди. Масалан, *токнинг* биринчи сегменти ўрнига *н* сегментини қўйсақ, тамомила янги маъноли *нок* келиб чиқади. Демак, *т* ва *н* сегментлари бошқа-бошқа сегментларнинг вакиллари саналиди.

Жумлаларни сегментлаш натижасида юзлаб кўринишларда талаффуз қилинувчи **фонлар** ажратилади. Бу сегментларнинг нисбатан чекланган миқдордаги синфларга бирлаштирилиши натижасида фонемалар аниқланади. Сегментларни ана шундай гуруҳларга - синфларга бирлаштиришда элементлар **дистрибуцияси** (жойлашиш тартиби) хизмат қилади.

Элементлар дистрибуцияси атамаси остида шу элементларнинг барча қуршовлари йиғиндиси тушунилади.

Дистрибутив лингвистикада икки товуш ўртасидаги уч хил муносабат ажратилади. Бундай муносабат типлари **дистрибуция моделлари** дейилади.¹ Демак, дистрибуция моделларининг қуйидаги турлари белгиланади:

- а) контраст дистрибуция;
- б) қўшимча дистрибуция;
- в) эркин алмашиниш дистрибуцияси;

Дистрибуция моделларининг бу турлари Н.С.Трубецкойнинг фонема ва унинг вариантларини белгилашнинг уч қоидабини эслатади.²

Икки элемент бир хил позицияда (қуршовда) бири ўрнида иккинчиси келиб, маънони фарқлаш вазифасини бажарса, бу элементлар контраст дистрибуция муносабатида бўлган ҳисобланади. Масалан, *том*, *ном*, *жом* сўзларининг биринчи сегментлари *т-н-ж* бир хил

² Глисон Г. Ўша асар.с.41.

³ Глисон Г. Ўша асар с.43.

¹ Березин Ф.М. История лингвистических учений. -М., 1975, с.257.

² Қаранг. Шу китобнинг “Прага структурализми” былими.

позицияда келиб, маъно фарқлаш вазифасини бажариб, ўзаро контраст дистрибуция муносабатидадир.

Ўзаро контраст дистрибуция муносабатида бўлган элементлар икки моҳиятнинг вакиллари ҳисобланади.

Икки элемент бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси кела олмаса, бу элементлар ўзаро *қўшимча дистрибуция* муносабатида бўлган саналади. Масалан, *бил* сўзи таркибидаги *и* ўрнига шу қуршовда *ы* ни қўллаб бўлмайди, ёки *қыл* сўзи таркибидаги *ў* ўрнига шу қуршовда *ы* ни қўллаб бўлмайди. Демак, *и* ва *ы* товушлари ўзаро қўшимча дистрибуция муносабатидадир. Қўшимча дистрибуция муносабатида бўлган икки сегмент бир моҳиятнинг турли вакиллари саналади. Фонологик сатҳда бир фонеманинг икки хил варианты ҳисобланади.

Икки элемент бир хил позицияда маънони ўзгартирмаган ҳолда бири ўрнида иккинчиси эркин ҳолда алмашина олса, бу икки сегмент бир-бири билан эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлади.

Масалан, гижда сўзидаги портловчи *дж* товуши ўрнида сирғалувчи *ж* товушини алмаштириш мумкин, лекин бу алмашиниш сўзнинг маъносини ўзгартирмайди. Ўзаро эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлган икки элемент бир моҳиятнинг икки варианты ҳисобланади.

Лингвистик таҳлилнинг фонологик сатҳдаги ана шундай техникаси Харрис томонидан морфологик сатҳга ҳам олиб ўтилди. Унинг фикрича, тилнинг фонологик бирликларининг позициялари орқали тилда уларнинг қандай комбинациялари морфемани ҳосил қилишини ҳисоблаш мумкин бўлади. Морфологик birlikларни сегментларга ажратиш бошқа шундай birlikларга қиёслаш, солиштириш методи орқали амалга оширилади.

Харрис маънога мурожаат қилишдан қочиш мақсадида морфологияда мазмуний критерияни дистрибуция критерияси билан алмаштиришга ҳаракат қилади.

Морфема дистрибуцияси дейилганда шу морфема қўлланилиши мумкин бўлган барча контекстлар йиғиндиси тушунилади.¹

Морфологияда ҳам худди фонологиядаги каби учта дистрибуция модели ажратилади. Икки элемент бир хил қуршовда бири ўрнида иккинчиси алмашиниб, грамматик маънони ўзгартириб юборса, бу икки элемент ўзаро контраст дистрибуция муносабатида бўлади. Контраст дистрибуция муносабатида бўлган икки birlik икки морфеманинг икки хил варианты - морфи ёки алломорфи саналади. Масалан, *китоб-им*, *китоб-инг* сўзларидаги *-им*, *-инг* шакллари бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси алмашиниб кела олади ва бу алмашиниш маъно ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун улар икки морфеманинг алломорфлари саналади.

Оғзаки сўзлашув нуткида *тоққа*, *эшикка*, *далага* сингари сўзлардаги иккинчи маъноли қисмларнинг ҳеч бири шу қуршовда бири ўрнида иккинчиси кела олмайди. Шунингдек, *тоққа*, *тоғи* сўзларининг биринчи маъноли қисмлари *тоқ* ва *тоғ* қуршовда бири ўрнида иккинчиси кела олмайди. Улар қўшимча дистрибуция муносабатидадир. Шунинг учун бу шакллар бир морфеманинг турли вариантлари саналади.

Сингли - *синглиси*, *манбаи* - *манбаси* сингари сўзлардаги *-и* ва *-си* эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлади ва шунинг учун улар бир морфеманинг турли вариантлари ҳисобланади.

Юқорида баён қилинганлардан шу нарса аён бўладики, дистрибуция таҳлили асосан сегментларнинг шаклий қуршовига, дистрибуцияга таянади. Шунингдек, дистрибутив таҳлилда таянч тушунча бўлган дистрибуциянинг ўзи аниқ изоҳини топмайди.

Ф.М.Березиннинг кўрсатишича, агар дистрибуцияни шу элемент учрайдиган барча қуршовлар йиғиндиси деб тушунадиган бўлсак, дистрибуция элемент асосида изоҳланади. Элементнинг ўзи эса дистрибуция асосида изоҳланади. Натижада “сеҳрли ҳалқа” ҳосил бўлади. Шунингдек, элементлар қуршови тушунчаси ҳам аниқ эмас. Агар уни ўрганилаётган

¹ Глисон Г. Ўша асар.с.96.

элементнинг маълум миқдордаги қуршови деб тушунадиган бўлсак, бу тушунчанинг унчалик аниқ эмаслигини сезиш қийин эмас. Унинг фикрича, у ёки бу тилнинг хусусиятини битта дистрибутив таҳлил йўли билан ўрганиш мумкин деган умумий қараш ҳам унчалик тўғри эмас. Лекин шуни тан олиш керакки, дистрибутив таҳлил лингвистик таҳлилнинг объективлигини аниқлашга шароит яратди.¹

Бевосита иштирокчилар методи

Дискриптив лингвистика вакиллари жумлани энг кичик маъноли қисмларига ажратишда, яъни сегментларга бўлишда **бевосита иштирокчилар** (БИ) асосидаги таҳлилга ҳам таянадилар.

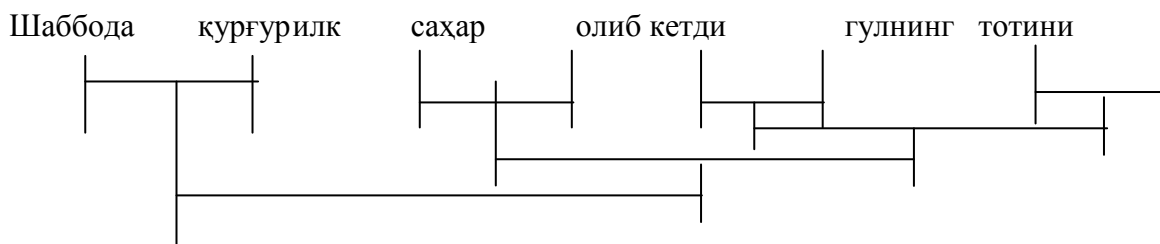
Бу методга ишора Л.Блумфилднинг “Тил” асарида учраса ҳам, унинг аниқ тамойиллари Р.Уэллз ва Ю.Найдалар томонидан ишлаб чиқилди.

БИ методига мувофиқ, таянч нукта **конструкция** ҳисобланади. Конструкция таркибидан **иштирокчилар** ва **бевосита иштирокчилар** (БИ) ажратилади.

Конструкция атамаси остида маъноли қисмларнинг кетма-кет муносабатидан ташкил топган бутунлик тушунилади. Иштирокчилар деб каттароқ конструкция таркибига кирган сўз ёки конструкция (ёки морфема)га айтилади. Муайян конструкциянинг бевосита шакллани-шида иштирок этган бир ёки бир неча иштирокчиларга бевосита иштирокчилар дейилади.¹ Масалан, *Шаббода қургур илк саҳар олиб кетди гулнинг тотини*, (Х.О.) жумласи конструкция ҳисобланади. Унинг таркибидан иштирок этган барча маъноли сўзлар иштирокчилар, бевосита алоқага киришган сўзлар эса бевосита иштирокчилар (БИ) саналади. Шаббода сўзи билан *тотини* сўзи ўртасида маълум маънода боғланиш (бири гапнинг бошловчиси, иккинчиси гапнинг якунловчиси) бўлса ҳам, лекин улар ўртасида бевосита алоқа мавжуд эмас. Аксинча, *гулнинг сўзи тотини сўзи билан илк саҳар сўзи олиб кетди сўзи билан, шаббода қургур сўзи олиб кетди сўзи билан* ўзаро зич боғлангандир.

Бунга мувофиқ нутқнинг ҳар бир мустақил парчаси икки қисмдан ташкил топади. Ўз навбатида, ҳар қайси қисм яна ўз ичида ана шундай қисмлардан иборат бўлади. Кўринадики, ҳар бир конструкция бинар тамойилга кўра қисмларга бўлинади ва бу бўлиниш конструкция доирасида градуаллик (даражаланиш) хусусиятига эга бўлади.

Юқоридаги гапни схематик равишда қуйидагича кўрсатиш мумкин:

БИ таҳлилида, аввало, сўз бирикмалари ажратилади ва улар бир гап ичида бирлаштирилади. Шунинг учун БИ таҳлилни бирлаштириш, ўраш деб ҳам юритилади.

Бирлаштириш жараёнида қуйидаги қоидаларга амал қилинади:

1) бир вақтнинг ўзида иккитадан ортиқ бўлмаган элементлар бирлаштирилади. Масалан, бирданига *олиб кетди гулнинг тотини* тарзида бирлаштириш мумкин эмас. Аввал *гулнинг сўзи тотини сўзи билан* бирлашади. Сўнгра *гулнинг тотини сўзи олиб кетмоқ сўзи билан* бирлашади;

2) боғланмайдиган элементларни бирлаштириш мумкин эмас. Хусусан, юқоридаги гапда *қургур, илк* сўзларини бирлаштириб бўлмайди;

¹ Березин Ф.М. История лингвистических учений.-М.,1975, с.258.

¹ Глосон Г. Введение...с.190.

3) БИ таҳлилини қўллаш тартиби қатъий белгиланган бўлади.¹

БИ методига мувофиқ, тил грамматикаси шаклий тўғри гапларни ҳосил қилувчи (туғдирувчи) кибернетик қурилма ҳисобланади. Ҳар бир тилнинг грамматикаси белгиларнинг ёпиқ (охирги) символлар ва бу символлар занжирининг қайта кодлаштириш қоидаларидан иборат бўлади. Қайта кодлаштириш қоидаси $X \rightarrow Y$ шаклига эга бўлади. Бунда X - Y символлар занжирини ифодалайди. Бир гуруҳ символлар сўз ва морфемаларни ифодалаш учун, бошқалари эса синтактик гуруҳ ва гапларни ифодалаш учун хизмат қилади. Бундан ташқари $\#$ шаклидаги алоҳида белги ҳам ишлатиладики, у гапнинг бошланиши ва охирини ифодалаш учун қўлланилади.

Ҳар қандай гапнинг ҳосил қилиш (туғдириш) қурилмаси қуйидагича амал қилади. Гапни БИга ажратиш учун асос бўлган ҳар қандай гап занжирини ифодалаш учун $\#S\#$ белгиси қўлланилади. Қайта кодлашнинг биринчи қоидаси $\#S\# \rightarrow \#Y_1\#$ қўлланилиши натижасида $\#Y_2\#$ занжири ҳосил қилинади. $\#Y_1\# \rightarrow \#Y_2\#$ қоидасининг изчил амал қилиниши натижасида $\#Y_2\# \rightarrow \#Y_3\#$ ва бошқа. $\#Y_2\#, \#Y_3\#$ занжирлари ҳосил қилинади.

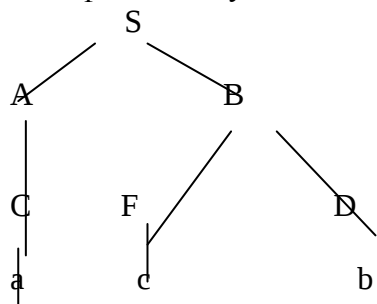
Бу жараён қисмларини бошқа символлар билан ифодалаш мумкин бўлмаган ҳолатгача олиб борилади ва занжир *терминал занжир* деб юритилади. Бундай занжир $\#Y_n\#$ белгиси билан ифодаланади. Ундан ҳосил қилинган занжирлар йиғиндисини $\#Y_n\#$ нинг деривацияси дейилади.

Грамматик тўғри гапларни ҳосил қилишнинг бундай жараёнини математик шажара орқали ифодалаш қабул қилинган. Масалан, қуйидаги қоидалар берилган бўлсин: 1) $S \rightarrow A+B$, 2) $A \rightarrow C$, 3) $B \rightarrow D+F$, 4) $C \rightarrow a$,

5) $D \rightarrow v$, 6) $E \rightarrow c$ Бу қоидалар асосида қуйидаги деривация ҳосил қилинади:

$\#S\#, \#A+B\#, \#C+B\#, \#C+D+F\#, \#a+D+F\#, \#a+v+F\#, \#a+b+c\#$.

Бу деривацияни шажара тарзида қуйидагича ифодалаш мумкин:

Агар A симболи исм гуруҳини, B -феъл гуруҳини, C -отни, D -феълни, F -тўлдирувчини, a -ўқувчи сўзини, c -китобни сўзини, v -ўқиди сўзини ифодаласа, унда юқоридаги деривация *Ўқувчи китобни ўқиди* гапининг структур тавсифини ифодалайди.¹

БИ методига асосан гапларни қисмларга бўлиш сўз бирикмаларига ажратишни эслатади ва гап бўлакларига ажратишдан ҳеч қандай фарқ қилмайдигандек кўринади.

Аслида эса БИга ажратиш гапни бўлакларга ажратишдан тубдан фарқ қилади. Ф.М.Березиннинг фикрича, гап бўлаклари бўйича таҳлил аниқ жавоб беролмаган нарсаларга БИ методи йўли билан қилинган таҳлил жавоб бера олиши мумкин.¹

БИ методи асосан синтаксисда қўлланилади. Синтаксисда обрў-эътибор қозонган бу метод кейинчалик морфология ва фонологиянинг айрим масалаларини ҳал этишда қисман қўлланила бошланди.

БИ методи асосидаги фонологик таҳлил Ч.Хоккетнинг “Фонология бўйича қўлланма” (1955) асарида аниқ намоён бўлди. Фонологик сатҳда ҳам БИ асосидаги таҳлил учун зарур бўлган поғонали (иерархик) муносабат кўзга ташланади.

¹ Шаумян С.К.-Теоретические основы трансформационной грамматики. -Новое в лингвистике, II, - М.,1962,с.392.

¹ Шаумян С.К. Ўша асар.с.392.

¹ Березин Ф.М. Ўша асар, с.259.

Ч.Хоккет фонологик таҳлилнинг асосий нуқтаси деб жумлани бўғинларга ажратишни билади. Ҳар бир бўғин структурасида уч элемент мавжудлиги кўрсатилади: бўғин бошланиши, бўғин чўққиси ва бўғин охири.

Бу элементлар БИ асосида таҳлил этилади. Масалан, ўзбек тилидаги *тол* сўзининг бўғин бошланишидаги товуши биринчи БИ сифатида ажратилади. Қолган бўғиннинг чўққиси ва бўғин охири қисмлари иккинчи БИ сифатида ўзаро бирлаштирилади.

Яъни *т-о-л* схемасини олади. Бўлинишнинг иккинчи босқичида бўғиннинг чўққиси ва бўғин охири қисмлари бир-биридан ажратилади.

Тил элементларининг кетма-кетлиги ва улар ўртасидаги муносабатни ўрганишга қаратилган БИ методи структур тилшуносликнинг дастлабки даврларида анча муваффақиятга эришган ва тилшуносларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этган бўлса ҳам, лекин кейинчалик лингвистик таҳлилнинг объектив ва аниқ бўлмоғи учун унда бир қатор ожиз томонлар мавжуд эканлиги маълум бўлиб қолди.

С.К.Шаумяннинг фикрича, бу методнинг энг ожиз томони шундаки, БИ методи лингвистик тадқиқотларда инвариантлик муаммосини ҳал қилишда етарли кучга эга эмас.

Қуйидаги гапларни қиёслаймиз:

1. Ўқувчи китоб ўқияпти
2. Китобни ўқувчи ўқияпти?
3. Ким китоб ўқияпти?

Ҳар қандай киши биринчи гапнинг дарак, иккинчи ва учинчи гапнинг сўроқ гаплар эканлигини яхши билади. Лекин БИ методи бу гапларни фарқлашнинг формал ўлчовларини бермайди. Агар формал ўлчов сифатида сўз тартибини оладиган бўлсак, биринчи ва учинчи гапларни бир гуруҳга киритишимиз керак бўлади. Агар оҳанг асосида чегаралайдиган бўлсак, иккинчи гапдаги сўроқ оҳанг учинчи гапда бошқача.

Шундай қилиб, юқоридаги метод билан зидланувчи дарак ва сўроқ гаплар асосида ётган инвариантни белгилаш қийин.

Ёки рус тилидаги қуйидаги гаплар ташқи структурасига кўра бир парадигмани ташкил этади. Уларнинг ҳаммаси қаратқич-қаралмиш муносабатини ифодалайди.

1. Пение птиц
2. Изучение языка
3. Приглашение писателя

Дастлабки икки синтактик қурилма мазмунан ўзаро зид муносабатни ифодалайди. Биринчи қурилмада қаратқич (родительнўй) келишикдаги *қуш* (птица) сўзи куйлаш (пение) ҳаракатининг бажарувчиси саналса, иккинчи қурилмада худди шу келишикдаги *языка* сўзи *ўрганмоқ* феълидан англашилган ҳаракатнинг объекти ҳисобланади. Учинчи бирикма эса мазмунан икки маънолидир. Биринчи маънода **таклиф қилиш** (приглашение) ҳаракатининг бажарувчиси *ёзувчи* (писатели), иккинчи маънода *ёзувчи* (писатель) таклиф қилинувчи, яъни объект ҳисобланади.

Ўзбек тилидаги қаратқичли конструкцияларда ҳам ана шундай омонимлик хусусияти учраб туради. Масалан, *унинг имтиҳони* бирикмасидан икки маъно ифодаланади; 1) унинг имтиҳон олиши; 2) унинг имтиҳон топшириши. Бу *У имтиҳон олади* ва *У имтиҳон топширади* гапларининг трансформацион ўзгарувидан ташкил топган.¹

Лекин БИ грамматикаси юқоридаги конструкцияларнинг кўрсатилган мазмуний фарқларини символлар орқали ифодалай олмайди.²

Бундан ташқари, Ф.М.Березиннинг фикрича, БИ методи актив ва пассив, тасдиқ ва инкор конструкциялар ўртасидаги алоқани кўрсатиш имкониятига ҳам эга эмас. Шунингдек, бу метод синтактик сатҳда энг кичик (элементлар) бирлик нима, деган саволга ҳам жавоб бера олмайди.³

¹ Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси, Тошкент, 1973, 42-бет.

² Шаумян С.К. Ўша асар, с. 394.

³ Березин Ф.М. Ўша асар, с.260.

Ана шундай камчиликларни бартараф қилиш мақсадида иштирокчиларнинг шаклий кўрсаткичларини ифодалаш учун махсус индекслардан фойдаланиш мумкин. Масалан, юқорида келтирилган учта мисолдаги қаратқич келишиги учун G, бош келишик учун N символлари билан биргаликда, субъектни билдираётган қаратқич учун G₁, объектни билдираётган қаратқич учун G₂ сингари индексли символлардан фойдаланиш ва шу йўл билан БИ методидаги грамматик омонимияни изоҳлашдаги камчиликларни бартараф қилиш мумкин. Лекин бунда янги қийинчиликка дуч келинади. Грамматик омонимияни бартараф қилишга сунъий ҳаракат туфайли грамматик тавсиф турли символ ва индекслар билан ўта мураккаблашади.

БИ методидаги юқорида кўрсатилган ожиз томонлар тадқиқотчиларни бундан кўра мукамалроқ таҳлил методларини қидиришига ундади. Ана шундай объектив зарурият туфайли трансформация методи (ТМ) майдонга келди.

Трансформация методи (ТМ)

Трансформация методи дастлаб дескриптив лингвистика назариётчиларидан бири З.С.Хэррис томонидан тавсия қилинган эди.¹ Унинг фикрига кўра, трансформацион таҳлил (ТТ) БИ методи дуч келган мураккабликларнинг бир қанча қисмини бартараф қилишга ёрдам беради. ТТ кўп жиҳатдан тил тузилиш таҳлилининг алгебраик методини намоён қилади.²

З.С.Хэррис томонидан тавсия этилган ТМ унинг шогирди Н.Хомский томонидан ривожлантирилди.³

Л.С.Бархударов ТЛ ни ҳам ўз ичига олган генератив лингвистикани (ГЛ) структур лингвистикадан фарқлаган ҳолда, уни тилшуносликнинг структур лингвистикадан кейинги босқич деб ҳисоблайди.⁴

У тилшунослик тарихини оламни билишнинг диалектик назарияси белгилаб берган уч босқичнинг қайсисига таяниб иш кўриш белгисига кўра уч босқичга-уч грамматик назарияга бўлади: а) анъанавий, б) структур, в) генератив (туғдирувчи) лингвистика.

Л.С.Бархударов фикрига кўра, юқоридаги уч тилшунослик билишнинг уч босқичига асосланади. Диалектик фалсафа билишнинг бевосита кузатиш, анализ ва синтез босқичларини эътироф этади. Анъанавий тилшунослик билишнинг биринчи босқичига, структур тилшуносликнинг дескриптив йўналиши иккинчи босқичига, структур тилшуносликнинг глоссематика ва ТЛ йўналиши эса синтез босқичига таянади.

XX асрнинг 50-йилларида шаклланиб, ривожланиш босқичига ўтган структур тилшуносликнинг дескриптив мактаби вакиллари анъанавий тилшуносликнинг аниқ лингвистик тадқиқот тамойиллари йўқ эканлигини танқид қилган ҳолда, ўз олдиларига тилни ўрганишнинг формаллаштирилган таҳлил тизимини ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўйдилар. Ана шундай таҳлил асосида тадқиқотчи объектни ўрганишда ҳар қандай субъективликдан холи бўлган объектив хулосага келиши мумкинлигини таъкидлайдилар. Лекин структур тилшуносликнинг глоссематика йўналишида субстанцияни шаклдан ажратиш шу даражага етдики, натижада шакл ўзининг субстанциясидан ажралиб қолди.

Бу эса структур тилшунослик бағридан янги йўналиш-генератив лингвистиканинг ўсиб чиқишига олиб келди.

Ҳозирги кунда *эмпиризм* номи билан юритилаётган тилшунослик йўналиши Л.Блумфилд номи билан боғланса, унга кутбий зидланишда турувчи *рационализм*

¹ Хэррис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. –Новое в лингвистике, II, -М., 1962, с.528.

² Хэррис З.С. Ўша асар, с. 529.

³ Хомский Н. Синтаксические структуры. – Новое в лингвистике. II, -М., 1962, с. 412.

⁴ Бархударов Л.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. (введение). –«Проблемы порождающей грамматики и семантики». тўплами. -М., 1976, с. 5.

йўналишидаги генератив лингвистика Н.Хомский номи билан боғлиқдир. Бу икки йўналиш ўртасидаги муҳим фарқловчи белгилар эмпиризм ва рационализм,¹ ментализм ва антиментализмдир. Л.Блумфилд маънодан ҳоли бўлган шаклни ўрганишни тарғиб қилади. Шунинг учун унинг ғояси антименталистик характерга эга.

ТМга мувофиқ, ҳар қандай тилнинг синтактик системасини *ядро* гаплар номи билан юритилувчи энг кичик (элементлар) гаплар типлари йиғиндиси сифатида гавдалантириш мумкин. *Ядро* гаплар деб содда, йиғиқ, дарак гап тушунилади. Феъл кесимли гап бўлса, кесими аниқ нисбатда туради. Бу энг кичик гаплар ҳар бир тилнинг синтактик системасининг асосини ташкил этади.

Ядро гаплардан турли шаклий ўзгаришлар асосида асосий маънони сақлаган ҳолда иккиламчи синтактик қурилмаларнинг ҳосил қилиниши **трансформация** ҳисобланади. Бу метод гапнинг шаклий ва мазмуний тузилишларининг ўзаро муносабати заминиде вужудга келади.²

ТМ гапнинг ички ва ташқи структураси ва бу структура бирликларининг ўзаро муносабатига таянади. Дескриптив лингвистикада қўлланувчи ички структура гапдан англашилган маъно тузилишини, ташқи структура эса муайян мазмуний тузилишининг шаклий, ифода томонини билдиради.

В.С.Храковский таъкидлаганидек, матн таркибидаги ҳар қандай гап (жумла) нутқий фаолиятнинг якуний ҳосиласи саналиб, мураккаб, кўп қиррали хусусиятга эга бўлади. Шунинг учун уни турли томондан турлича ўрганиш мумкин.¹

Бир йўналиш доирасида нутқий жараёнда гап ҳосил қилишга оид масалалар асосий ўрганиш объекти бўлса, иккинчи йўналиш доирасида гап моделлари рўйхатини, инвентарини белгилаш билан боғлиқ соф лингвистик масалалар ўрганилади. А.В.Исаченконинг фикрига кўра, синтактик моделларнинг якуний моделларини излаш илмий синтаксиснинг бирламчи ва асосий вазифасидир.² Лекин тадқиқот мақсади фақат гап моделларининг статистик тавсифи билангина чекланиб қолмаслиги лозим. Системавий синтаксис учун синхрониядаги у ёки бу синтактик моделлар ўртасидаги ўзаро муносабатни ёритиш, статистик тавсифни динамик тавсиф билан тўлдириш зарур бўлади.

Трансформацион таҳлил ана шундай заруриятни қоплаш вазифасини бажаради. ТМ учун **ядро гап, трансформация қоида**си ва **ҳосила гап** тушунчалари муҳим саналади.

Ядро гап, яъни трансформация учун асос бўлган гап *операнд*, ҳосила гап *трансформ ёки трансформанд*, операнддан трансформандни ҳосил қилувчи воситани *трансформация оператори* деб юритилади.³

З.Хэрриснинг фикрига кўра, трансформация бир гапнинг иккинчи гап шаклига шундай ўзгаришики, унда асос гап ҳосила гап ўртасида ҳам лексемалар таркиби, ҳам маъноси нуқтаи назардан бир хиллик мавжуд бўлади.¹ Демак, мазмуний мундарижа трансформандлар учун инвариант саналади.

Операнд билан трансформанд ўртасида трансформация муносабати мавжуд бўлади. Улар иккиси ўзаро трансформация муносабати билан боғланган бўлади.

Шундай қилиб, ўзаро трансформация муносабатида бўлган гаплар бир хил лексик мақомга эга бўлиб, бир хил элементар маънолар комбинациясидан ташкил топган ҳолда, турли хил грамматик (шаклий) мақомга эга бўлади.

Трансформация **махсус трансформация** қоидалари орқали амалга оширилади. Ж.Бўронов таъкидлаганидек, трансформацион қоида асосий ва ҳосилавий моделлар ўртасидаги муносабатларни топиш усули саналади. Трансформацион қоида *БИга ажратиши*

¹ Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. МГУ, 1973, с. 61.

² Бўронов Ж. Ўша асар, 39-бет.

¹ Храковский В.С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. -М., 1970, с. 5.

² Исаченко А.В. Трансформационный анализ кратких и полных прилагательных. –сб. Исследования по структурной типологии. -М., 1963, с. 61.

³ Эшби У.Р. Введение в кибернетику. -М., 1963, с.61.

¹ Хэррис З.С. Ўша асар, с. 540.

қоидасини, трансформацион моделлар яратиш қоидасини ва морфофонемик қоидаларни ўз ичига олади. Трансформацион қоида битта конструкция ёки гапнинг маъносини очишда бир қанча ҳосилавий конструкция ёки гаплардан фойдалана олади.²

Демак, трансформацияга асос бўлган конструкция ва трансформандлар бир умумий маъно ва барқарор лексик бирликлар занжири асосида бирлашиб, бир синтактик парадигмани ҳосил қилади ва унда ядро гап парадигманинг бош аъзоси саналади.

Кўринадик, ядро гап модели ва унинг турли ҳосилалари рўйхатининг олиними у ёки бу тилда муайян ахборотни турлича ифодалаш имкониятларини очиб беради.

Юқорида таъкидланганидек, ядро гапнинг шаклини ўзгартириш билан унинг турли трансформандларини ҳосил қилиш маълум трансформация қоидалари асосида амалга оширилади.

Кўпчилик муаллифлар томонидан трансформациянинг тўртта қоидаси қайд этилади:

1) ўрин алмаштириш трансформацияси ёки *пермутация* трансформацияси. Бунда ядро гап таркибидаги синтактик бирликларнинг ўрни алмаштирилади. Лекин бу қоида амалга оширилганда, синтактик бирлиكنинг моҳияти ўзгармаслиги керак.

Масалан, Фарҳод келди → Келди Фарҳод;

2) *субституция*, яъни ядро гап таркибидаги бир элементни ўзаро субституция муносабатида бўлган бошқа элемент билан алмаштириш. Масалан, Мен унинг нима хоҳлашини биламан Мен буни биламан;

3) *адъюнкция*, яъни ядро гап таркибига бошқа элементларни қўшиш. Масалан, Мен ўқидим Мен бу китобни ўқидим;

4) *эллипсис*, яъни ядро гап таркибидан айрим элементларни соқит қилиш. Масалан, Мен келдим Келдим.

ТМнинг ДМдан кучли томони шундаки, ДМ 40-50- йилларгача фақат фактларни таҳлил қилиш билан чекланган бўлса, ТМ таҳлил методларини ишлаб чиқишга асосий эътиборни қаратдилар.¹

Агар дистрибутив таҳлил ва БИ методлари жумла қандай майда қисмлардан ташкил топади, деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилган бўлса, ТМ бу жумла қандай гапнинг трансформацион қайта шаклланишидан ҳосил бўлган, деган саволга жавоб бериши лозим бўлди. Ф.М.Березин тўғри таъкидлаганидек, ТМнинг ожиз томони ана шунда намоён бўлади. Чунки ТТ бевосита лингвистик материалдан келиб чиқмайди, балки дастлаб соф эмпирик асосга қурилади, сўнгра тил материали асосида текширилади. Бундан ташқари ТМнинг қўлланилиш доираси ва турли тиллардаги ядро гаплар типларининг миқдори аниқ белгиланмаган.¹

Бундан ташқари, синтактик сатҳда трансформация билан деривация ўртасидаги ўхшашлик ва фарқ очилмайди. Ядро гапнинг моҳиятини ўзгартириб юборадиган шаклий ўзгаришлар ҳам трансформация доирасида ўрганилади. Масалан, трансформация қоидаси сифатида алоҳида тур қилиб *номинализация* ажратилади. Бунда ядро гап кесимидаги кесимлик шаклининг йўқотилиши трансформация воситаси ҳисобланади. Масалан, *Дарс бошланди* → *дарснинг бошланиши*. Бу эса трансформация олдида қўйган талабга жавоб бермайди. Чунки трансформация ядро гапнинг гаплик ҳолатини сақлаб қолиш доирасидаги турли ички грамматик ўзгаришлардир. Юқоридаги ҳолда эса ядро гап гаплик ҳолатини йўқотиб, бирикмага айланыпти.

² Бўронов Ж. Ўша асар, 42-бет.

¹ Основные направления структурализма. -М., 1964, с.191. Яна қаранг. Хомский Н. Синтаксические структуры. -Новое в лингвистике. Вып.2, -М., 1962, с. 459-460.

¹ Березин Ф.М. Ўша асар, с. 263.

ТМдаги ана шу чекланган томонни этиборга олган ҳолда, В.С.Храковский синтактик трансформация билан синтактик деривацияни бир-биридан фарқлаш лозимлигини таъкидлайди.²

С.Д.Кацнельсон гаплар ўзаро фақат трансформация муносабатида эмас, балки деривация муносабатида ҳам бўлишини баён қилган эди.³

Шунинг учун В.С.Храковский синтактик деривация деб ҳосила гапнинг асос гапдан грамматик мақоми ва мазмуни жиҳатидан фарқ қиладиган шаклий ўзгаришни тушунади.⁴

Деривациянинг таркибий қисмларини ҳам трансформациянинг таркибий қисмларига анология йўли билан қуйидагича белгилайди: асос гап учун *операнд*, ҳосила гап учун *дериват*, ясовчи восита учун эса *деривация оператори* атамаларини қўллайди.

Юқорида кўриб ўтилган лингвистик таҳлил методлари Америка дескриптив лингвистикасининг тулшунослик назарияси учун берган энг қимматли томонларидар. Бу методлар гарчи тилнинг қандай функционал-лашуви ҳақида саволга жавоб бера олмаса ҳам, лекин уни тавсифлаш учун катта хизмат қилди. Бу таҳлил методларининг кўп жиҳатлари бугунги тилшуносликнинг таҳлил усули учун ҳам фойдадан ҳоли эмас.

Назорат саволлари

1. Америка структурализми нима учун дескриптив лингвистика деб номланади?
2. Дескриптив лингвистика вакиллари тилшуносликнинг бош вазифаси деб нимани тушунади?
3. Сепирнинг тил ҳақидаги ғоялари нималардан иборат?
4. Сепир-Уорф гипотезаси деганда нимани тушунаси?
5. Сепирнинг тилларнинг ўзигача бўлган морфологик таснифига муносабати қандай?
6. Блумфилд системасининг асосий тамойиллари нималардан иборат?
7. Бевосита иштирокчилар ва охириги (терминал) иштирокчилар атамалари остида нималар тушинилади?
8. Блумфилд тилнинг асосий бирликлари сифатида нималарни этироф этади?
9. Блумфилд морфемани қандай тасниф қилади?
10. Блумфилднинг синтаксис ва паратаксис бўйича қарашлари қандай?
11. Дистрибутив таҳлил методи қандай?
12. Дистрибуция нима ва унинг қандай турлари мавжуд ?
13. Бевосита иштирокчилар методи тилни қандай текширади?
14. Трансформацион метод ёрдамида тил қандай ўрганилади?
15. Трансформациянинг қандай турлари мавжуд?

СТРУКТУРАЛИЗМ ТАРМОҚЛАРИ ЎРТАСИДАГИ УМУМИЙ ВА ФАРҚЛИ ЖИҲАТЛАР

Юқорида баён қилинган структур тилшуносликнинг асосий йўналишлари тилга структур ёндашиш нуқтаи назаридан умумийликни ташкил этиш билан бирга, уни қандай амалга ошириш жиҳатидан бир-биридан маълум фарқли томонларга эга.

Структурализм мактабларининг умумий томонлари

Энг аввало, барча структурализм мактаблари вакиллари ёш грамматикачиларнинг тилни тарихий ўрганиш назариясига қарама-қарши йўналишда ўрганиш билан умумийликни ташкил этади.

² Храковский В.С. Ўша асар, с. 13.

³ Кацнельсон С.Д. Порождающая грамматика и принцип деривации, -сб. «Проблемы языкознания», -М., 1967.

⁴ Храковский В.С. Ўша асар, с. 13.

Ёш грамматикачилар қарашларига зид равишда структуралистлар фақат тилнинг ҳозирги ҳолатигина тил ҳаётининг тўлиқ, сунъий соддалаштирилмаган тавсифини бера олади, деган ғояни олға ташладилар. Натижада ёш грамматикачиларга хос бўлган тарихийлик структуралистлар синхрониясига ўз ўрнини бўшатиб берди. Тилни синхрон ўрганиш структурализмнинг барча йўналишларида тилшуносликнинг бош вазифаси деб эълон қилинади.

Барча структурализм мактабларининг яна бир умумий томони «Тил система экан, уни система сифатида тадқиқ қилиш лозим» деган ғояга амал қилдилар.¹

Структурализмнинг энг йирик вакилларида бири А.Мартине барча структуралистларни бирлаштириб турган муҳим жиҳат ҳар бир тилнинг ўзига хос ички тузилишига эга эканлиги ва шу хусусияти билан бошқа тиллардан ажралиб туриши, ана шу ўзига хос жиҳатларни ўрганиш алоҳида бирликларнинг тасодифий ўхшашлигини ўрганишдан кўра фойдалироқ эканлигига эътибор беришдир, дейди. Ана шундан ҳар бир тил структурага эга деган ғоя олға ташланди.

Тилнинг алоҳида ўзига хос структура сифатида эътироф этилиши лингвистик таҳлилнинг формалаштирилишига ҳамда тилни ўрганиш ва тавсифлашнинг объектив методларини кидиришга олиб келди. Шунини таъкидлаш жоизки, структурализмнинг барча тармоқлари тилнинг кўп сатҳлилигини эътироф этади. Структурализмнинг барча вакиллари ёш грамматикачиларнинг тилшуносликни психология, физиология, мантиқ ва социология билан қоришиқ фан деган қарашига зид равишда, уни тил белгилари тушунчасига таяниб иш кўрувчи мустақил фан сифатида эътироф этадилар.

Барча структурализм вакиллари фонемани маънога эга бўлмаган бирлик сифатида тан оладилар. Фонеманинг морфема, сўз ва гап ҳосил қилишдаги функциясига эътибор қаратилади ва шунинг учун фонология муаммоси барча структурал мактабларда «ифодаловчи» (signifiant) асосида қурилади. Белги билан боғлиқ муаммолар орқага сурилади. Шунинг учун фонологик қарашларда бу мактабларда нисбатан умумийлик мавжуд.

К.Хансен барча структуралистлар ўртасида тилга қарашнинг қуйидаги тўрт умумий жиҳати мавжуд эканлигини кўрсатади:

1. Тилга объектив реалликдан ва тил эгаларидан озод бўлган структура *sue generic* сифатида қараш;

2. Тилни синхрон ҳолатда ўрганиш;

3. Тилни амалдаги қўлланилишига боғлиқ бўлмаган соф муносабатлар системаси сифатидаги шаклларга таянган ҳолда ўрганиш;

4. Тилшуносликни табиий фанларга тенглаштириш, уни аниқ фанга айлантириш.¹

Шу билан биргаликда структурализмнинг турли йўналишларини қиёслаб ўрганиш натижасида шундай хулосага келиш мумкинки, улар ўртасида умумийликдан кўра ўзига хос жиҳатлар кўпроқ кўзга ташланади. Структурализм йўналишлари ўртасидаги бундай фарқланиш уларнинг турли мамлакатларда, турли тарихий-маданий шароитларда шаклланиши билан боғлиқдир.

Структурализм мактабларининг ўзига хос жиҳатлари

Кўпчилик мутахассисларнинг эътироф этишларича структурализм-нинг Прага ва Копенгаген мактаблари ўзаро кутбий зидланишда бўлиб, уларнинг оралиғида Америка дескриптив лингвистикаси туради. Бу шунини кўрсатадики, Прага лингвистлари маълум жиҳатлари билан глосем-матиклардан фарқ қилган ҳолда, Америка тилшуносларига яқин келадилар. Шу билан биргаликда Прага ва Копенгаген мактабларининг умумий жиҳатлари ҳам мавжудки, бу томонлари билан ҳар икки мактаб Америка мактабига қарама-қарши қўйилади.

¹ Стеблин – Каменский М.И. Несколько замечаний о структурализме. –ВЯ, 1957, №1, с. 35-36.

¹ Хансен К. Пути и цели структурализма.-ВЯ, 1959, №4, с.92

I. Структурализмнинг икки кутбида турувчи Прага лингвистик мактаби билан Копенгаген лингвистик мактаби ўртасидаги фаркли томонлар Владимир Скаличканинг «Копенгаген структурализи ва Прага мактаби» мақоласида аниқ ўз ифодасини топган. Бу икки лингвистик мактаб ўртасидаги қуйидаги фарқларни кўрсатиш мумкин:

1. Л.Ельмслевнинг фикрича, ҳозиргача бўлган тилшунослик бир-биридан ажралган турли ҳодисалардан ташкил топган. Улардан бири психологияга, иккинчиси физикага, учинчиси физиологияга, тўртинчиси тарихга, бешинчиси мантиққа яқин туради. Л.Ельмслев ана шундай парчаланишдан ҳалос бўлиш учун тилшуносликни бошқа фанлар юкидан озод қилишни истайди. Ана шу мақсадни амалга ошириш учун тилни **трансцендент** ўрганишдан, яъни тилдан ташқари ҳодисалар таъсирида ўрганишдан **имманент** ўрганишга ўтишни тавсия этади. Лингвистик назария тилни ўрганишда унга тилдан ташқаридаги ҳодисалар *конгломерати* сифатида эмас, балки ўз ичида **ёпиқ бир бутун структура**, ўзига хос хусусиятга эга бўлган **структура** сифатида ўрганиш лозимлигини таъкидлайди.

Худди мана шу жиҳат Прага мактаби билан Копенгаген мактаби ўртасидаги биринчи ва энг муҳим фарқланиш ҳисобланади. Чунки Прага лингвистик мактаби вакиллари тилни тилдан ташқаридаги борлиқ билан боғлиқ ҳолда ўрганади ва нутқий фаолиятни гуруҳларга ажратиш учун муҳим фактор сифатида лингвистик контактда бўлган сўзлашувчиларнинг ўзаро муносабати: уларнинг ижтимоий, касбий, ҳудудий ва қариндошлик алоқаларига жиддий эътибор берадилар. Шунингдек, тилларнинг ўзаро алоқаси, тиллар иттифоқи, бадиий тил каби масалалар ҳам Прага тилшунослигининг диққат марказида бўлади.

2. Л.Ельмслев тилни нутқдан ажратган ҳолда, тилга социал қўлланиши ва моддий гавдаланишига боғлиқ бўлмаган соф шакл ҳисобланувчи **схема** сифатида ёндашади. Шу билан биргаликда уни бевосита кузатишда турлича гавдаланувчи моддий воситалар ёрдамида тушунтирилиши мумкин бўлган ва муайян ижтимоий гуруҳ томонидан қабул қилинган кўникмалар йиғиндиси ҳисобланувчи «узус» сифатида ҳам эътироф этади.

Л.Ельмслев тил тушунчасини изоҳлашда Ф.де Соссюрнинг тилни шахмат ўйинига қиёслаганига кўпроқ эътибор беради. Шунинг учун у тил схема сифатида ўйиндан бошқа нарса эмаслигини, шахматда муҳим нарса доналарининг материал томони эмас, балки ўйин қоидаси эканлигини таъкидлайди.

Прага тилшунослари эса бунга эътироз билдиргани ҳолда, шахмат ўйини ўн ёшли ўқувчи осонгина ўзлаштириб оладиган бир неча қоидаларнинг йиғиндисигина эмас. Шахмат ўйинидаги муҳим нарса сезиш қийин бўлган, доимий ўзгариб турувчи вазият саналиб, ўйиннинг муваффақиятини таъминлаш учун уларни доимо эътиборга олиш лозимлигини кўрсатдилар. Бу фактларнинг барчаси тилни социал шарт-шароитга боғлиқ ҳолда ўрганиш лозимлигини кўрсатишини баён қиладилар.

3. Глоссематиклар томонидан математикадан ўзлаштирилган эмпиризм тамойили талаби: 1) зиддиятга йўл қўймаслик; 2) тавсифнинг тўлиқлиги; 3) соддалик Прага тилшунослиги учун бегона.

Л.Ельмслев назарияси учун эмпиризмнинг юқоридаги белгиларининг иккинчиси, яъни тавсифнинг тўлиқлиги тамойили таянч нуқта саналади. Бу тамойил тилни ҳар қандай социал шарт-шароитдан узилган мустақил структура сифатида ўрганишга имкон беради. Лекин тилнинг адабиёт, жамият, маданият, санъат билан бўлган барча мураккаб муносабатларини ёритишда бу талабни қўйиб бўлмайди. Шунинг учун Прага тилшунослари тилнинг бошқа ҳодисалар билан юқоридаги мураккаб муносабатларини эътиборга олиб, уни матндан ажралган ҳолда тўлиқ тавсифи ҳақида гапириб бўлмаслигини таъкидлайдилар.

4. Эпирик тамойил Л.Ельмслев учун индукцияни билдирмайди. Аксинча, у индукцияга кескин қарши чиқади ва дедукцияни олға суради. Дедукция остида Л.Ельмслев бутундан бўлакка, яъни бир бутун матндан абзацга, абзацдан жумлага, жумладан сўзга, сўздан товушга қараб йўналишни тушунади.

В.Скаличканинг эътироф этишича, бундай йўналиш, албатта, фойдадан ҳоли эмас: бутун ҳар доим қисмлари йиғиндисидан катта. Лекин бу тилшуносни қаноатлантирмаслиги керак. Чунки қисм фақат бутуннинг қисмигина эмас, балки у ўзининг мустақил ҳаётига ва

объективликка нисбатан муносабатига ҳам эга бўлади¹. Шунинг учун Прага тилшунослари Л.Ельмслевнинг дедуктив тамойилини ҳам рад этадилар.

5. Глоссематиклар ҳам, Прага тилшунослари ҳам функция тушунчасига таянадилар. Лекин функциянинг талқинида бир-биридан фарқланадилар.

Прага тилшунослари функция атамаси остида мақсад ёки вазифани тушунадилар. Хусусан, Гавранек «Тилшуносликдаги структурализм ҳақида» мақоласида тил ҳақида фикр юритар экан, у доимо маълум мақсадни ёки функцияни бажаришини таъкидлайди.

Прага тилшунослари томонидан функция атамаси лингвистик бирликларнинг маъноси ёки маъноли бирликлар структураси ҳақида гап кетганда қўлланилади. Масалан, сўзнинг функцияси, морфема функцияси, фонема функцияси каби.

Глоссематиклар ва шахсан Л.Ельмслев қўллаган функция атамаси математикадаги функция атамаси маъносига яқиндир. Яъни бу атама глоссематиклар томонидан қатъий боғлиқликни ифодалаш учун қўлланилади. Л.Ельмслев талқини бўйича функциянинг бир қанча турлари мавжуд. Масалан, сўз категорияси ҳам, феъл бошқаруви ҳам, эга ва кесим муносабати ҳам функция саналади. Лингвистик бирликларнинг ифодаловчи томони ҳам, ифодаланмиш томони ҳам ҳар бири функция ҳисобланади.

Л.Ельмслевнинг фикрига кўра, тилда бир қанча функциялар мавжуд. Шунинг учун функция типларини белгилашга ҳаракат қилади.

Кўринадики, «функция» атамасининг Л.Ельмслев талқини унинг тилга ва тилшуносликка умумий қараши билан узвий боғлиқдир.

Л.Ельмслев соф муносабат бўлмаган нарсаларни тилга киритмайди. Демак, тилда у функция деб номлаган бир қанча муносабатлардан бошқа ҳеч нарса қолмайди¹.

6. Л.Ельмслев Ф.де Соссюр ғоялари таъсирида тилни икки аморф массанинг – тафаккур дунёси ва товушлар дунёсининг қўшилишидан иборат деб тушунади. Бу икки томоннинг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган тил **субстанция** эмас, шакл саналади. Ифода плани билан маъно планининг ажратилиши тилни ташқи оламдан ажратиб қўяди. Фикрининг исботи сифатида ранг спектрини келтиради. Л.Ельмслев фикрича, ранг спектрида аморф узлуксизлик мавжуд. Худди шунингдек, тилда ҳам аморф узлуксизлик бўлиб, у турли тилларда турлича ифодаланиш хусусиятига эга. Масалан, сон категориясининг ифодаланишида буни кузатиш мумкин. Бир гуруҳ тилларда бирлик ва кўплик сон, бошқа тилларда эса бирлик – иккилик - кўплик сон, яна бошқаларида бирлик – иккилик – учлик - кўплик сон категориялари мавжуд.

Прага тилшунослари тилнинг форма ёки субстанция эканлиги масаласини фарқлашни ҳеч қачон кун тартибига қўймаган. Шу билан бирга ташқи олам аморф субстанция эканлигига ҳам жиддий эътироз билдиради. Гавранек юқоридаги мақоласида тилни лингвистик белгилар структураси сифатида, яъни ташқи олам билан бевосита муносабатда бўлган белгилар системаси сифатида изоҳлайди¹.

Ф.М.Березиннинг таъкидлашича, Л.Ельмслев назариясининг амалий аҳамияти ўта чекланган бўлса, Прага тилшунослари алоҳида тиллар системасини тадқиқ этишда, айниқса, фонология соҳасида тилшуносликка катта ҳисса қўшдилар².

II. Агар Прага лингвистик мактабининг глоссематика мактабидан ҳеч нарса олиши мумкин бўлмаган бўлса, фонология соҳасида Прага лингвистик мактаби билан дескриптив лингвистика ўртасида бир қатор умумийликлар мавжуд.

Ҳар икки мактаб вакиллари ҳам фонология бирлиги фонема эканлигини эътироф этадилар. Лекин фонемани ажратиш усули ва унинг моҳияти масаласида улар фарқланадилар.

¹ Скаличка В. Ўша асар, с.96.

¹ Скаличка В. Ўша асар, с.97.

¹ Скаличка В. Ўша асар, с.98., Березин Ф.М. Ўша асар, с.264.

² Березин Ф.М. Ўша асар, с.265.

Америка тилшунослари (Л.Блумфилд ва унинг издошлари) фонеманинг дистрибутив белгиларига асосий эътиборни қаратадилар. Прага тилшунослари эса фонемани дистинктив (маъно фақлаш) белгилари йиғиндиси сифатида тушунадилар.

Фонемаларни матндан ажратиш усули бўйича ҳам Прага ва Америка структуралистлари ўртасида маълум маънода умумийлик мавжуд. Хусусан, фонема ва унинг вариантларини белгилашда ҳар икки мактаб вакиллари уч таянч нуқтага асосланадилар. Фақат бу уч таянч нуқтанинг номланишида улар ўзаро фарқланадилар.

Жумладан, Н.Трубецкой юқоридаги уч таянч нуқтани **фонемаларнинг ажратиш қоидалари** деб номлади ва уларни тартиб билан биринчи қоида, иккинчи қоида, учинчи қоида деб берган бўлса, Америка тилшунослари уларни **дистрибуция қоидалари** деб номлайди. Н.Трубецкойнинг биринчи қоидасини *контраст дистрибуция*, иккинчи қоидасини *қўшимча дистрибуция*, учинчи қоидасини эса *эркин алмашишни дистрибуцияси* номи билан юритадилар.

Шу билан биргаликда кўпчилик Америка тилшунослари семантик томонни назардан соқит қиладилар. Прага тилшунослари эса фонеманинг маъно фарқлаш вазифасига доимо таъкид берадилар.

Прага тилшунослари Америка трансформацион методига ҳам танқидий баҳо берадилар. Бу методнинг тил системасининг динамик табиатини ҳисобга олмасликда айблайдилар.

Шунингдек, Прага лингвистик мактаби Америка тилшунослари томонидан олға ташланган БИ тушунчасини ҳам қабул қилишни хоҳламайдилар. Уларнинг фикрича, БИ морфологик ва синтактик бирликларни эътиборга олмаган ҳолда тил бирликларини механик дистрибутив таҳлил қилишга олиб келади.

Прага тилшунослари Америка тилшунослари томонидан илгари сурилган тилнинг сатҳларга бўлиниши ғояси ва унда ҳар бир сатҳнинг бошқа сатҳдан чегараланиши масаласи бўйича чекланган томонларни тўлдиришга ҳаракат қилади. Улар бир сатҳда рўй берган ўзгариш бошқа маълум сатҳларга ҳам таъсир этиши мумкинлигини таъкидлаган ҳолда, турли тил сатҳлари ўртасида мавжуд бўлган ўзаро муносабатларни ҳисобга олишга чақиради.

Америка тилшунослари тилнинг синхрон ҳолатини ўрганишга жиддий эътибор бериш баробарида, тил ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқани ўрганишни назардан соқит қиладилар. Бундан фарқли равишда Прага тилшунослари ҳар бир тил жамиятнинг коммуникатив ва экспрессив эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилишини, шунинг учун жамият билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлайдилар.

III. Америка дескриптив лингвистикаси билан глоссематика ўртасида маълум умумийлик ва айрим фарқли жиҳатлар мавжуддир.

Ҳар икки йўналишнинг умумий томонлари шундаки, уларнинг ҳар иккиси лингвистик ҳолатларни математик ифодалар ёрдамида баён қилишга уринадилар. Жумладан, З.Харрис ўзининг лингвистик таҳлилининг математик характериға эга эканлигини баён қилса, Л.Ельмслев ўзининг бош мақсади лингвистик алгебрани яратиш эканлигини таъкидлайди. Уларнинг ҳар иккиси тилшуносликнинг асосий вазифаси лингвистик тадқиқот техникасини ишлаб чиқиш деб биладилар.

Ҳар икки мактаб анъанавий лингвистик атамалардан воз кечган ҳолда, атамаларнинг умумий системасини, **метатилни** яратишга уринадилар. Ҳар икки мактаб вакиллари **икки аъзоли бўлишни** маъқуллайдилар:

Улар ҳар қандай жумлани дастлаб икки қисмга ажратадилар. Бу қисмларнинг ҳар бирини яна икки қисмга бўладилар. Шундай бўлиниш бўлинишнинг охириги иштирокчисига қадар олиб борилади. Бундай тамойилни Л.Ельмслев дедуктив деб атаса, Америка тилшунослари БИ таҳлили деб номлайдилар.

Шу билан биргаликда бу икки йўналиш ўртасида жиддий фарқланиш ҳам мавжуд. Бундай фарқланиш тилшуносликнинг фан сифатидаги мазмуни ва вазифасини турли хил тушунишдан келиб чиқади.

Америка тилшунослари ўзларининг олдиларига тилни тавсифлаш моделларини ҳосил қилишни асосий мақсад қилиб қўядилар. Глоссематиклар тилни матнлар йиғмаси билан тенглаштирадilar. Ана шу матнларни зиддиятсиз ва тўлиқ тафсифлашни бош мақсад қилиб оладилар. Лекин бу матнлар кўпинча дедуктив, фикран тавсифланади. Бошқача қилиб айтганда, олдиндан ишлаб чиқилган тушунчалар матнга, яъни тилга нисбатан берилгандай бўлади.

Агар матнни структурлаштириш (уларнинг дистрибуцияси, қўшилиши ва б.) Америка тилшуносларининг асосий мақсади бўлса, глоссематикларнинг якуний мақсади доимий ва барқарор белгиларни қидиришдан иборатдир.¹ Америка тилшуносларининг текшириш объекти бевосита нутқий жараён саналади. Шунинг учун улар бой фактик материалларни қўлга киритишга муваффақ бўлдилар. Лекин уларга конкрет маълум бир тилдаги ёки умуман тилда мавжуд бўлган муносабатлар системасини аниқлаш ҳеч қачон насиб этмади.²

Назорат саволлари

1. Структурализм мактабларининг қандай умумий томонлари мавжуд?
2. Прага структурализи билан Копенгаген структурализи ўртасида қандай умумий ва ўзига хос жиҳатлар бор?
3. Прага ва Америка структурализи қандай умумий ва ўзига хос жиҳатларга эга мавжуд?
4. Копенгаген ва Америка структурализи ўртасида қандай умумий ва ўзига хос томонлар мавжуд?

СТРУКТУРАЛИЗМНИНГ СОБИҚ ШЎРОЛАР ТИЛШУНОСЛИГИГА ТАЪСИРИ

Юкорида баён қилинган структурализм йўналишларининг ҳар бири тилшунослик тарихида катта из қолдирди. Ҳозирги тилшунослик ривожини учун ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар. Энг аввало, эски лингвистик текшириш методларининг тугал эмаслигини кўрсатиб бердилар ва янги текшириш методларини қидиришга даъват этдилар.

Структурализм, бир томондан, Ф.де Соссюр, иккинчи томондан, И.А.Бодуэн де Куртене ғояларидан озиқланганлиги туфайли, И.А.Бодуэн де Куртене шогирдлари томонидан асос солинган собиқ шўролар давридаги лингвистик мактабларнинг ҳам структурал мактаблар билан туташ нуқталари мавжуддир. Бу энг аввало, фонологик мактаблар ҳисобланган Москва фонологик мактаби (МФМ) билан Ленинград фонологик мактаби (ЛФМ)га ҳосдир.

Бу ҳар икки мактаб вакиллари гарчи И.А.Бодуэн де Куртене ўзларига устоз деб ҳисобласалар ҳам, унинг фонема назариясига амал қилсалар ҳам, улар ўртасида маълум фарқлар мавжуддир. Ана шу фарқланиш бу икки мактабни икки хил структур мактаблар билан яқинлаштиради.

Аввало, бу икки мактабда фонемага икки хил ёндашувнинг келиб чиқишига И.А.Бодуэннинг фонемага икки хил берган талқини сабабчидир. Бу мактаблардан бири И.А.Бодуэннинг фонема ҳақидаги бир хил талқинига, иккинчиси эса бошқа хил талқинига асосландилар.

Бу икки мактаб ўртасидаги фонемага фарқли ёндашув А.А.Реформатский томонидан атрофлича баён қилинган.¹

¹ Березин Ф.М. Кўрсатилган асар. с.266

² Хансен К. Пути и цели структурализма. –ВЯ, 1959 №4, с 97.

¹ Реформатский А.А. О расхождении МФМ с ленинградскими филологами, -Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. -М., 1970, с.45.

Унинг фикрича, ленинградликларнинг И.А.Бодуэн де Куртенэ қарашларидан чекланганлиги, энг аввало, фонемани белгилашда «антиморфематизм», фонемани морфема билан боғлаб изоҳлашдан кўрқибди. Уларнинг «Фонетиканинг автономлиги»ни эътироф этишидир.

Л.В.Щерба «Сифат ва миқдор нуктаи назаридан рус унлилари» (1912) асарида И.А.Бодуэн де Куртенэнинг фонема сўз ва морфемаларни фарқловчи белги эканлиги ҳақидаги таълимотини ва фонема психофизиологик ҳодиса эканлиги тўғрисидаги психологик концепциясини ривожлантирди. Бу асарида фонемага психологизм нуктаи назаридан таъриф берган бўлса ҳам, лекин функционализм белгиларига ишора ҳам ўз ифодасини топди. Унинг фикрича, фонема сўзнинг фонетик таркибини бузмаган ҳолда ажралиши мумкин бўлган, сўзни фарқлаш ва маъно тасаввури билан ассоциацияланиш имкониятига эга бўлган маълум бир тилнинг умумий товуш тасаввуридир.¹

Л.В.Щерба кейинчалик фонеманинг функционал томонига, яъни маъно фарқлаш хусусиятига асосий эътиборини қаратди ва психологик талқиндан халос бўлди. Жумладан, «Француз тили фонетикаси» асарида фонемага соф функционал томондан сўз ва унинг шакллари фарқлаш учун хизмат қиладиган товушлар типи сифатида ёндашади.² У фонемани ажратиш учун товушнинг артикуляцион-акустик хусусияти эмас, балки маъно фарқлаш хусусияти муҳим белги эканлигини таъкидлайди.

Кўринадики, фонеманинг маъно фарқлаш хусусиятига, яъни функция томонига асосий эътиборни қаратиш, унга автоном бирлик сифатида ёндашиш, **товуш типи, фарқловчи белгилар йиғиндиси** сифатида таъриф бериш билан ЛФМ Прага тилшунослари билан умумийликни ташкил этади.

Бунга сабаб Прага тилшунослик тўғрагининг аъзоси, фонология-нинг асосчиси Н.С.Турбецкой И.А.Бодуэн лингвистик концепцияси таъсирида тарбияланган ва унинг фонемага функция нуктаи назаридан ёндашиш ғоясини ривожлантирган эди.

Демак, Н.С.Турбецкой ва Л.В.Щербанинг фонологик қарашлари-даги умумийлик ҳар иккисининг устози И.А.Бодуэннинг фонологик концепциясига асосланганлигидир.

Шунинг учун ҳам фонема ва унинг оттенкалари ҳақидаги Л.В.Щерба қарашлари Н.Турбецкойнинг фонема ва унинг вариантлари ҳақидаги қарашлари билан ғоят ҳамоҳангдир. Шунингдек, фонема ва унинг вариантлари ёки оттенкаларини белгилаш тамойили нуктаи назаридан ҳам улар ўртасида умумийлик мавжуд.

Фонемага ЛФМ **функционал** нуктаи назаридан, МФМ эса **позицион** нуктаи назаридан ёндашадилар. МФМ фонемаларни позицион жиҳатдан ўрганишга жиддий эътибор берганликлари учун фонемаларнинг **кучли** ва **кучсиз позицияларини** аниқлашга қулай имконият туғилди. Бу икки хил позиция фонема ва унинг вариантларини белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилади. **Кучли позиция** фонемаларни ажратиш учун, **кучсиз позиция** эса унинг вариантларини ажратиш учун таянч нукта бўлади.

Фонемаларнинг перцептив (билиб олиш, англаш) ва сигнификатив (фарқлаш томонидан) кучли ва кучсиз позициялари белгиланди. Уларнинг фикрича, қуршовидаги товушларнинг таъсирига кам берилган максимал фарқлаш позицияси кучли позиция саналади. Хусусан, унлилар учун урғу ости позицияси, ундошлар учун унли олди позицияси кучли позиция ҳисобланади.

Позиция тушунчаси асосида МФМ фонема вариантлари ва вариацияларини ажратади. Жумладан, А.А.Реформатский кучсиз позицияларни иккига – перцептив кучсиз ва сигнификатив кучсиз позицияларга ажратади. Биринчиси фонема вариацияларини, иккинчиси эса фонема вариантларини ҳосил қилишини таъкидлайди. Биринчисига рус тилидаги мат, мать, мят, мять сўзларидаги «а»нинг турлича талаффузи, иккинчисига эса сўзнинг охириги позициясида ундошлар нейтрализацияси (пруд-прут) киритилади.

¹ Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. СПб, 1912, с.14

² Щерба Л.В. Фонетика французского языка. -Изд. 7-е, -М., 1963

МФШ билан Прага лингвистик мактабининг умумийлик жиҳати маълум бир шароитда фонемалар ўртасида зидланиш билгисининг йўқолиши-нейтрализацияси ҳақидаги таълимотдир.

Нейтрализация назарияси Прага тилшунослиги ва МФМнинг умумий жиҳати ва тилшуносликка қўшган катта хизматидир.

МФМ билан ЛФМ фонемага икки хил нуқтаи назардан (бири позицион, иккинчиси функционал) ёндашганлиги учун айни бир ҳодисага икки хил баҳо берганининг гувоҳи бўламиз. Масалан, «англа» сўзидаги биринчи товуш Л.Шчерба концепциясига мувофиқ *a* фонемасининг варианты. Чунки шу фонетик қуршовда *a* фонемасидан бошқа барча фонемалар оттенкаси билан қарама-қарши муносабатда бўла олади. МФМга кўра эса бу фонема *o* фонемасининг варианты. Чунки, ўзак таркибида кучли позиция (урғу остида) *o* ҳолида талаффуз қилинади.

Шунингдек, рус тилидаги *беГу –беЖить* ва *дуП – дуБа* сўзларидаги *Г-Ж, П-Б* муносабати ЛФМ томонидан товуш алмашилиши ҳисобланса, МФМ талқинича, биринчи ҳолатда позицион боғлиқ бўлмаган икки ҳар хил фонема (Г-Ж)нинг анъанавий альтернатсияси, иккинчи ҳолати эса бир фонеманинг позицион ҳосланган икки варианты саналади.

А.А.Реформатскийнинг таъкидлашича, ЛФМнинг кучли томони товушларни экспериментал ўрганишдир. ЛФМ экспериментал – фонетик нуқтаи назаридан МФМга нисбатан афзалликка эга.

Шўролар даври тилшунослигида А.И.Смирницкийнинг лингвистик қарашлари алоҳида ажралиб туради. У Ф.де Соссюрнинг тил-нутқ зидланишига қатъий амал қилади. Унинг фикрича, тил ва нутқ фарқланишини эътиборга олмасдан тилшунослик махсус ва чинакам фан сифатида мавжуд бўлиши мумкин эмас.¹

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИГА СТРУКТУРАЛИЗМ ТАЪСИРИ

Ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб структурализм ўзбек тилшунослигига ҳам кириб кела бошлади. Бу соҳада ўзбек тили лексик бирликларини макро ва микросистемаларига бўлиб, уларнинг бир қатор микросистемаларини монографик тадқиқот объекти¹ сифатида ўз шогирдларига тавсия этган проф. Ш.Раҳматуллаевнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим.

И.Қўчқартоев эса Ш.Раҳматуллаев ғояларини ривожлантириб, бу соҳада кенг илмий тадқиқотлар олиб борди. Тил ва нутқ фарқланиши, тил бирликларида шакл ва мазмун муносабати, Ф.де Соссюрнинг лингвистик концепциясига бағишланган тадқиқотлари ўзбек тилшунослигида структур йўналишнинг шаклланиши ва ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Фонологик сатҳда системавийлик туркий тиллар материаллари асосида А.М.Шчербак томонидан илк бор очиб берилган эди. Унда фонологик бирликлар фонологик зидланишлар асосида тадқиқ этилади. Фонемалар функционал жиҳатидан атрофлича ўрганилади².

Ўзбек тили фонологик сатҳидаги системавийлик проф. А.Абдуазизов томонидан дастлаб бор «Умумий тилшунослик» китобида кўрсатиб берилади. Унда ўзбек тилидаги унли ва ундош фонемаларнинг фарқловчи (дифференциал) ва фарқламайдиган (нодифференциал) белгилари, фонемалар ўртасидаги зидланишлар ва уларнинг турлари атрофлича ёритилади.

Бу тадқиқот майдонга келгунга қадар В.В.Решетовнинг «Ўзбек тили. Фонетика» (1960) ҳамда Ф.Абдуллаевнинг «Хоразм шевалари фонетикаси» (1960) китобларида ҳам фонема ва унинг вариантлари ҳақида батафсил маълумот берилган ва бу билан фонетик сатҳда тил ва нутқ муносабатини ёритишга ҳаракат қилинган бўлса ҳам, лекин ҳали бу

¹ Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. –М., 1957, с.12.

¹ Юнусов Р. Абдурахмонов И. Кулам сифатларининг семик таҳлили. Қўчқартоев И. Нуқтаий даъват феълларининг компонент ва валент таҳлили ва бошқа,

² Шчербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Л., 1971.

даврда ўзбек тилшунослигига структурализм назарияси етиб келмаган эди. Фонема ва унинг вариантлари масаласи Л.В.Шчерба, А.А.Реформатский каби ЛФМ ва МФМ вакиллари қарашлари таъсирида баён қилинган эди.

С.Усмоновнинг «Умумий тилшунослик» китоби нашр этилиши билан ўзбек талабаларини структурализм ва унинг турли йўналишлари билан таништириш имконияти туғилди.

Системавий – структур тадқиқотларнинг кенг тарқалиши 80-йилларга тўғри келди. Бу даврда ўзбек тили фонологияси, лексикологияси, синтаксисини системавий-структур нуктаи назаридан тадқиқ этувчи қатор асарлар майдонга келди¹.

Ўзбек тилининг барча сатҳ бирликларининг системавий – структур тадқиқ этишга даъват Ҳ.Неъматов, Н.Маҳмудов ва ушбу тадқиқ муаллифининг «Советская тюркология» журналида эълон қилган мақоласидан бошланди². Натижада ўзбек тилшунослигида системавий тадқиқотларга ҳужум даври бошланди дейиш мумкин.

Шундан сўнг ўзбек тили фонологик системасига бағишланган А.Нурмоновнинг «Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси» (1992), А.Абдуазизовнинг худди шу номдаги китобчаси (1994); Ўзбек тилининг морфем парадигматикаси ва синтагматикасига бағишланган Т.Мирзакуловнинг монографияси, ўзбек тили систем лексикологиясига бағишланган Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловларнинг «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» (1995), морфологик системасига бағишланган

Р.Расуловнинг «Ўзбек тили феълларининг семантик структураси» (1990), муаллифлар гуруҳининг «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология» (2001); ўзбек тили синтактик системасига бағишланган «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси», «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис», А.Бердиалиевнинг «Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификатив парадигматика», М.Қурбонова, Р.Сайфуллаевларнинг «Ўзбек тилининг структурал синтаксиси», Н.Турниёзовнинг «Функционал синтаксисга кириш», тил ва нутқ дихотомиясига бағишланган Ҳ.Неъматов ва О.Бозоровларнинг «Тил ва нутқ», лингвистик бирликлар даражаланишига бағишланган О.Бозоровнинг «Ўзбек тилида даражаланиш», лингвистик белгига бағишланган каминанинг «Лингвистик белги ва унинг хусусиятлари» каби китоблари ва бошқа бир қанча монографик тадқиқотлар ва илмий мақолалар эълон қилинди.

Шунингдек, Ш.Шаҳобиддинованинг «Ўзбек тили морфологияси умумийлик - хусусийлик диалектикаси талқинида», Ш.Искандарованинг «Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон асосида ўрганиш», Б.Менглиевнинг «Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар», М.Ҳакимовнинг ўзбек тили прагматикасига бағишланган «Ўзбек тили илмий матнининг прагматик тадқиқи», Н.Маҳкамовнинг «Ўзбек тилида плеоназм», А.Собировнинг «Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси сифатида тадқиқ этиш», Д.Набиевнинг «Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик - хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши», Д.Нурмонованинг «Ўзбек тилида парадигма аъзолари ўртасидаги зидланишнинг мўътадиллашуви», Д.Неъматованинг «Ўзбек тилида привативлик», М.Абдиевнинг «Соҳавий лексиканинг систем таҳлили», Ж.Элтазаровнинг «Сўз туркумлари парадигмасидаги ўзаро алоқа ҳамда кўчиш ҳоллари», Д.Лутфуллаеванинг «Гапни семантик-синтактик қолиплаштириш муаммолари» сингари қатор тадқиқотларининг майдонга келиши ўзбек тилшунослигида системавий структур йўналишнинг чуқур илдиз отишига олиб келди.

Ҳозирги кунда ўзбек тилшунослигида икки йўналишда баробар илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Уларнинг биринчиси анъанавий йўналишда, иккинчиси системавий – структур йўналишда. Бу икки йўналиш, Маҳмуд Қошғарий таъбири билан айтганда, икки

¹ Нурманов А.Н. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. -Т., «Фан», 1982; Маҳмудов Н. Ҳозирги ўзбек тилидаги сода гапларда мазмуний-шаклий асимметрия. Т., «Ўқитувчи», 1984; Р.Расулов Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Т., 1989.

² Неъматов Х. Др. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков. С.Т. 1984, №5, с. 3-10

улоқчи отдек ўзбек тилшунослиги аравасини баробар тортиб кетмоқда. Бу икки йўналиш бир-бирини мутлақо инкор этмайди. Аксинча, уларнинг бири иккинчисига таянади ва бири иккинчисидан озиқланади.

Хусусан, системавий-структур таҳлил анъанавий тилшунослик натижаларига таянади. Ўрганилаётган объект ҳақида бевосита сезги аъзоларимиз берган маълумотлар асосида олинган амалий билим кейинги назарий, илмий билим учун пойдевор бўлади. Айни пайтда назарий билим хулосалари амалий билимнинг ожиз, чекланган томонларини тўлдиради.

Ҳар икки билимнинг қўшилуви ўрганилаётган объектни чин билиш имкониятини беради.

Ўзбек тилшунослигида системавий-структур метод асосида олиб борилган тадқиқотларнинг тобора кенгайиб бораётганлиги, улар ўртасида қўлланилаётган терминологик аппаратдаги айрим фарқли жиҳатларнинг мавжудлиги бу тадқиқотларни умумлаштириш, фарқли томонларнинг сабабларини изоҳлаш заруриятини туғдиради.

Ўзбек тилшунослигидаги структур йўналишларни икки гуруҳга ажратиш мумкин. Улардан биринчиси ўзларининг тадқиқ йўналишини «формал – функционал йўналиш» деб номладилар ва бу йўналишнинг тадқиқ тамойиллари юзасидан М.Қурбонованинг «Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини» мавзусидаги монографик тадқиқоти ҳам майдонга келди.

Бу монографияда ўзбек тилшунослигидаги формал-функционал йўналишнинг илдизлари ва асосий тамойиллари ҳақида батафсил маълумот берилади.

Унда баён қилинишича, формал-функционал йўналиш структур тилшуносликнинг функционал тармоғи ва С.Ивановнинг субстанционал концепциясидан озиқланади ва 5 та асосий таҳлил тамойилларига асосланади. Улар қуйидагилардан иборат:

- 1) лисоний бирликнинг зотий (субстанционал) табиати;
- 2) ҳар бир лисоний бирликнинг камида икки парадигмага мансублиги;
- 3) лисоний бирликнинг барча босқичларида оралиқ учинчининг мутлақлиги;
- 4) лисоний тизимнинг иерархик (поғонавий) қурилиши; бу иерархияда ҳар бир бўғиннинг нисбий мустақиллиги ва узвларининг гипо-гиперонимик муносабатлар билан очиқ микросистема сифатида ўзаро боғланиши;

- 5) ҳар бир лисоний бирликнинг ўз хусусий синонимик ва градуонимик қаторга эга бўла олиши ва бу қаторларнинг умумий лисоний система ва микросистемаларга, уларнинг структурасига бевосита алоқадор эмаслиги¹.

Бу тамойилларнинг биринчиси ва тўртинчиси Л.Ельмслевнинг дедуктив тамойили таъсирида шаклланганлиги кўзга ташланади. Бундан ташқари, бу йўналишдаги тадқиқотларда тил бирликлари сифатида фақат учта бирликни – фонема, морфема ва конструкциянинг эътироф этилишида дескриптив лингвистиканинг ҳам таъсири сезилади.

«Формал-функционал йўналиш» вакиллари олға ташлаган бешта тамойил мантиқан ғоят изчил. Шундай бўлишига қарамасдан айрим тамойилларда сохталик, ортиқча бўрттириш ҳам кўзга ташланади. Масалан, «оралиқ учинчининг мутлақлиги» тамойили.

Бу тамойил формал мантикнинг умумий тафаккур қонунларига, хусусан, учинчиси истисно қонунига танқидий ёндашган Гегелнинг диалектик мантиқи таъсирида майдонга келган. Гегель бу қонунларнинг ҳиссий тафаккур шакллари эканлиги ва уларнинг бир ёқламалиги ва чекланганлигини танқид қилиб, ҳар қандай ҳақиқий билим диалектик мантик натижасида майдонга келишини таъкидлайди. Диалектик мантиқ эса «учинчиси истисно» қонунига зид равишда учинчи ҳолатнинг мавжудлигини эътироф этади.¹

Дарҳақиқат, зидланишнинг икки кутбини ташкил этувчи бир қатор зидланувчи аъзолар ўртасида оралиқ бирликлар мавжуд бўлади. Бу оралиқ бирликлар ўзаро кутбий зидланаётган бирликларнинг ҳар иккисига хос белгиларни қисман ўзида мужассам этади. Масалан, у ва а унлилари оғизнинг очилиш даражасига кўра икки кутбни ташкил этади: чап

¹ Қурбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини. Докт.дисс.авт. -Т., 2001, 12-бет.

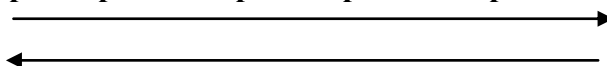
¹ Гегель. Наука логики. Т. II, -М., 1971, с. 32.

кутб *тор*, ўнг кутб *кенг*. Лекин уларнинг ўртасида ўрта торлик ва ўрта кенглик белгисини ўзида мужассам этган э унлиси ҳам мавжуд. Шунингдек, *у* ва *о* унлилари лабнинг иштирокига кўра кутбий зидланишни ташкил қилади. Бири белгига кучли эга, ўнг кутб эса кучсиз эга, яъни кучсиз лабланган. Улар ўртасида эса лабланган ў унлиси мавжуд.

Дихотомик зидланишга қарама-қарши бўлган бундай политомик зидланишларнинг лингвистик зидланишлар системасида мавжудлиги тадқиқотнинг фақат бинар, дихотомик тамойилга асосланиб бўлмаслигини, у зидланишларнинг барча турларини қамраб ололмаслигини кўрсатади. Айни пайтда политомик зидланишнинг мутлақлаштириш ҳам дихотомик зидланиш тамойилини тарғиб этган тилшунослар хатосини такрорлайди. Шундай зидланишлар мавжудки, оралик ҳолатга йўл қўйилмайди. Масалан, *жарангли* ва *жарангсиз* ундошлар зидланишини олайлик. Агар зидланишда овознинг иштироки эътиборга олинадиган бўлса, у ҳолда юқоридаги зидланиш бинарлик, привативлик хусусиятига эга бўлиш, зидланишнинг бир аъзоси белгига эга бўлишлик, иккинчи аъзоси эса эга эмаслик хусусиятига эга. Оралик ҳолатга йўл қўйилмайди.

Агар зидланишда овознинг ёки шовқиннинг ортиб бориш даражаси эътиборга олинадиган бўлса, у ҳолда юқоридаги зидланишдан *сонорлар* ҳам ўрин олади ва зидланувчи аъзоларнинг жойлашуви қуйидаги тартибда бўлади:

Сонорлар – жаранглилар - жарангсизлар

Бунда зидланувчи аъзоларда чапдан ўнгга қараб овоз белгиси кучсизлашиб боради, ўнгдан чапга қараб эса овоз белгиси кучайиб боради. Бундай вақтда сонорлар билан жарангсизлар зидланишнинг икки кутбида туради ва ўзаро икки белгига кўра ўзаро приватив зидланади. Сонорлар шовқин белгисига кўра белгига эга эмас, жарангсизлар эса бу белгига кучли эга; овоз белгисига кўра кучли эга; ҳар икки белгини ўзида мужассам этган жаранглилар оралик ҳолатни эгаллайди.

Ёки тил-нутқ зидланиши, гапларнинг тасдиқ ёки инкор белгисига кўра, феълларнинг бўлишли ёки бўлишсизлик, ўтимли-ўтимсизлик каби белгиларига кўра зидланишида ҳам оралик ҳолатларга йўл қўйилмайди.

Демак, зидланишнинг бинар, дихотомик тамойили мутлоқ бўлмаганидек, тренар, политомик тамойили ҳам мутлоқ эмас. Лингвистик бирликлар зидланишда ҳар икки тамойилнинг амал қилинишининг гувоҳи бўламиз.

«Формал-функционал йўналиш» вакиллари Ф.де Соссюрнинг «тил-нутқ» дихотомиясини «лисон-нутқ» атамалари билан номлайдики, бу ҳам амалиётда бир оз кийинчилик туғдиради. Чунки лисоний, нолисоний атамалари лингвистик ва паралингвистик, экстралингвистик атамалари учун қўлланилар эди. Бу атаманинг «тил» маъносида ҳам қўлланилиши унда кўп маънолилиқни вужудга келтиради. Масалан, паралингвистик воситаларга қарама-қарши қўйилган воситалар, яъни фонацион воситалар лингвистик воситалар саналади. Лингвистик воситалар эса тил бирликларини ҳам, нутқ бирликларини ҳам ўз ичига олади.

Шунингдек, **лингвистик бирлик** деган атама ҳам тил бирлигига, ҳам нутқ бирлигига нисбатан ишлатилади. Агар **лисоний бирлик** атамасини фақат тил бирлиги учун қўлласак, **нутқ бирлиги** ташқарида қолади.

Ф.де Соссюрнинг ўзи ҳам *langue* «нутқий фаолият»ни *La langue* ва *parole* га ажратган, кейинги икки тушунчани биринчиси ўз ичига олган. Ана шуни ҳисобга олган ҳолда нутқий фаолиятни тил - нутқ тарзида ифодалаш Ф.де Соссюрнинг тил-нутқ дихотомиясига яқинроқ бўлади, деб ҳисоблаймиз.

Ўзбек тилшунослигида системавий - структур тилшуносликнинг «формал-функционал йўналиши»дан бир оз фарқ қиладиган иккинчи йўналиш ҳам вужудга келди.

Бу йўналиш қуйидаги тамойилларга амал қилади:

1. Тилни ўрганишда индуктив ва дедуктив тамойилларнинг ҳамкорлиги;

2.Нутқий фаолиятда тил-нутқ дихотомиясининг амал қилиши; инвариант-вариантлик муносабатини белгилаш;

3.Тил системасининг иерархик тузилиши. Бир сатҳ birlikлари ва сатҳлараро birlikлар муносабатлари;

4.Лингвистик birlikларнинг белгили табиати. Лингвистик белгида шакл ва мазмун муносабати;

5.Нутқий фаолиятда лингвистик ва экстралингвистик воситалар ҳамкорлиги

6.Тилнинг ижтимоий функциялари (коммуникатив, куммулятив, экспрессив)

Бу тамойиллар асосида ҳозирги кунда ўндан ортиқ монографиялар, юздан ортиқ мақолалар майдонга келди.

Кейинги йўналиш, юқорида баён қилинган тамойиллардан кўриниб турибдики, системавий-структур йўналишларнинг ҳар уч тармоғига хос энг рационал томонларни ва шарқ фалсафасининг объектни фаҳмий ва идрокий билиш ҳақидаги таълимотларини ўзида мужассам этган.

Бу йўналиш лингвистик birlikларнинг ички структураси ва функциясига кўпроқ эътибор беради. Шунинг учун уни «структур-функционал йўналиш» деб номлаш мақсадга мувофиқдир.

Назорат саволлари

1. Собик шўролар тил сиёсатининг структурализмга муносабати қандай бўлди?
2. Ўзбек тилшунослигида структурализмнинг таъсири қандай намоён бўлмоқда ?

ХУЛОСА

1. Антик даврда шаклланган тилшунослик ўзининг узоқ ва мураккаб йўлини босиб ўтди. Бу йўлда тилшуносликнинг турли хил текшириш методларига асосланган турли хил йўналишлар майдонга келди. Фалсафий тилшунослик (XVII асргача бўлган тилшунослик), киёсий-тарихий тилшунослик (XIX аср охиригача бўлган тилшунослик), ёш грамматикачилар мактаби ва структур тилшунослик ана шулар жумласидандир.

2. Жаҳон тилшунослигида структур тилшуносликка қадар бўлган тилшунослик умумлаштирилган ҳолда анъанавий тилшунослик номи билан юритилади ва у системавий-структур тилшуносликка қарама-қарши қўйилади. Бу икки тилшунослик ўртасидаги муҳим фарқловчи белги тилшунослик объектида, яъни тилшунослик нимани ўрганишидандир.

Структур тилшуносликнинг текшириш объекти тил фалсафаси ҳам, тил шакллариининг эволюцияси ҳам эмас, балки тилнинг имманент реаллигини ўрганишдир. Яъни ўрганилаётган объектга муносабатлар системаси сифатида қаровчи, тилнинг субстанцияси билан шаклини фарқловчи тилшунослик системавий-структур, ёки структур тилшунослик саналади ва ана шу хусусияти билан объектнинг имманент белгиларига эмас, балки трансцендент белгиларига асосланувчи анъанавий тилшуносликдан фарқ қилади. Демак, структур тилшуносликнинг анъанавий тилшуносликдан ажратиб турган энг муҳим белгиси субстанция ва шаклни фарқлашдир.

3. Бу икки тилшунослик билишнинг икки босқичига, ҳиссий ва идрокий билиш босқичига таяниши билан ҳам фарқ қилади. Чунки объектнинг имманент белгиларини аниқлаш билишнинг бевосита кузатиш, анализ ва синтез босқичларини эътироф этади. Анъанавий тилшунослик билишнинг биринчи босқичига, структур тилшунослик эса иккинчи ва учинчи босқичига таянади.

4. Структур тилшунослик гарчи объектга муносабатлар системаси сифатида ёндашиш, асосий эътиборни бутун таркибидаги элементлар ўртасидаги ва элементлар билан бутун ўртасидаги муносабатларни очишга қаратиш билан умумийликни ташкил этса ҳам, лекин ана шу муносабатни очишда қандай усулларга таяниш нуктаи назаридан бир-биридан фарқ қилади.

Ана шу фарқланиш туфайли дунё тилшунослигида турли хил структур тилшунослик мактаблари ва ҳар қайси тилшунослик мактабига хос таҳлил методлари майдонга келди.

5. Америка дескриптив тилшунослик вакиллари нутқий элементларни маълум синфларга бирлаштиришни ўзларининг бош мақсади деб ҳисобладилар. Ана шу мақсадни амалга ошириш учун дистрибутив методни ишлаб чиқдилар. Нутқий парчаларни айнийлаштиришнинг формал тамойилларини белгилаш уларнинг асосий эътиборида бўлди. Тил бирликлари системасини аниқлаш эса назаридан четда қолди.

Европа структуралистлари эса, аксинча, асосий эътиборни тил бирликлари ўртасидаги муносабатларни очишга қаратдилар. Натижада лингвистик бирликлар ўртасидаги муносабат типларини белгиладилар. Лингвистик зидланишларга эътибор берилди. Бу тилнинг статик системасини аниқ изоҳлаб беришга хизмат қилди.

6. Структур тилшуносликда субстанция ва шаклнинг фарқланиши ва бу икки томоннинг қайсинисига эътиборнинг тортилиши структур тилшуносликнинг турли мактабларга бўлинишига сабабчи бўлди. Тил системасига субстанция ёки шакл нуктаи назаридан ёндашиш система таърифида ҳам ўз ифодасини топди. Субстанция нуктаи назаридан ёндашувчи структуралистлар системани *икки ва ундан ортиқ элементларнинг йиғиндиси*; шакл нуктаи назаридан ёндашувчи структуралистлар эса *элементларнинг ўзаро муносабатидан иборат бутунлик* сифатида изоҳладилар.

7. Структур тилшуносликнинг барча йўналишлари тил-нутқ зидланишини эътироф этади. Лекин тадқиқотчининг улардан қайси бирига таяниб иш кўриши бўйича бир-биридан фарқ қилади. Глоссематикларнинг тадқиқ усули дедуктивлик бўлиб, умумийликлардан хусусийликларга қараб йўналса, дескриптив тилшунослик бевосита кузатишда берилган

хусусийликларга таяниб иш кўради ва хусусийликлардан умумийликка йўналади, индуктив усулга таянади. Бу билан дескриптив тилшунослик анъанавий тилшуносликка яқинлашади.

Юксак даражадаги мавхумлаштиришга таяниш нуктаи назаридан глоссематика билан трансформацион лингвистика бағридан ўсиб чиққан генератив лингвистика, айниқса С.К.Шаумяннинг аппликатив модели умумийликни ташкил этади.

Бу жиҳатдан структур тилшунослик бир неча даражаларни ташкил этади. Даражаланиш қаторида чап қутбни дескриптив тилшунослик, ўнг қутбни эса глоссематика ва генератив лингвистика (аппликатив модел) эгаллайди. Функционал лингвистика, трансформацион лингвистика оралиқ ҳолатда туради.

8. Структур тилшуносликнинг даражаланиш қаторига эътибор берилса, шу нарса аён бўладики, зидланиш қаторининг чап қутбида турувчи анъанавий тилшунослик номи остида бирлаштирилган классик тилшунослик билан зидланишнинг ўнг қутбида турган структур тилшуносликнинг глоссематика йўналиши ўртасида ўтиб бўлмас жарлик йўқ. Дескриптив ва трансформацион лингвистика бу икки тилшуносликни туташтириб турувчи кўприк саналади.

9. Функционал лингвистика ҳам, Америка структурализми ҳам, гарчи умумий белгилари билан бир умумий ном остида бирлашса-да, лекин уларнинг ҳар қайсиси ўз ичида бир қанча тармоқлардан иборат. Хусусан, функционал лингвистикада А.Матезиус, Н.Трубецкой билан Скаличка қарашлари ўртасида муайян ўзига хосликлар мавжуд бўлса, Америка структурализмида *эмпиризм* деб тан олинган Блумфилд қарашлари билан *рационализм* деб эътироф этилувчи Н.Хомский қарашлари ўртасида жуда катта зиддият бор. Биринчиси антименталистик характерга эга бўлиб, фақат шаклга таянган ҳолда, аниқликка ва соддаликка интилади. Бу билан глоссематиканинг *эмпирик* тамойилларига яқин келади. Лекин бихейвиоризмга таяниш билан глоссематикадан фарқ қилади. Н.Хомский эса шакл ва мазмун бирлигини эътироф этган ҳолда менталистик ғояга суянади. Бу йўналишда тадқиқотларнинг икки босқичи эътироф этилади. Биринчи босқичда бевосита сезги аъзоларимизга таъсир қилаётган оғзаки ёки ёзма нутқ парчалари таҳлил қилинади. Иккинчи босқичда эса улар бир-бирига қиёсланиб, умумий жиҳатлари аниқланади ва ана шу йўл билан рационал грамматика яратишга ҳаракат қилинади. Кўринадикки, Америка тилшунослигидаги рационал йўналиш билишнинг анализ ва синтез босқичларини ўзида намоён қилади.

Шу билан биргаликда Америка структурализми ўз ривожланишининг бир неча босқичларидан иборат бўлиб, уларнинг бири иккинчиси учун доя ролини ўйнайди. Шу боис Америка структурализми тармоқлари хронологик тартибга ҳам эгадир. Хусусан, дескриптив лингвистика (ДЛ) бевосита иштирокчилар (БИ) грамматикаси учун доя ролини ўйнаган бўлса, БИ, ўз навбатида, трансформацион лингвистика (ТЛ)нинг пайдо бўлишига замин яратди.

Трансформацион лингвистика бағридан эса генератив ва Россияда Шаумяннинг аппликатив грамматикаси ўсиб чиқди.

10. Структур тилшунослик фанлар системасида шу қадар обрў-эътибор топдики, унинг текшириш методлари бошқа фанларга ҳам таъсир қила бошлади. Шунинг учун М.Н.Грецкий структурализм ўз тарихини лингвистикада бошлаганини ва кейинчалик бошқа фанларга, хусусан мусиқашунослик ва кристаллуносликка ҳам таъсир қилганини баён қилади.¹

Машҳур француз антропологи Клодо Леви-Стросса 1952 йилда Нью Йоркда бўлиб ўтган халқаро антропологлар симпозиумида сўзлаган нутқида лингвистикадаги структурализмнинг пайдо бўлиши ва унинг фандаги аҳамияти ҳақида фикр юритар экан, уни физика фанларида амалга оширилган Ньютон инқилобига тенглаштиради. Худди шунга ўхшаш фикр Америка антропологи ва лингвисти Джозеф Гринберг томонидан ҳам баён қилинади.

¹ Грецкий М.Н. Французский структурализм. -М., 1971, с. 10

АДАБИЁТЛАР

- Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. -М., 1966.
- Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. -М., 1975.
- Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975.
- Блумфилд Л. Язык. -М., 1968.
- Бодуэн де Куртенэ.Н.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II, -М.,1963.
- Брендаль В. Структуральная лингвистика. –В кн. В.А.Звегинцева. «История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях». Ч.II, -М., 1960.
- Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. -М., 1964.
- Гардинер А. Различие между «речью» и «языком». - В.А.Звегинцев. «История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях». II,-М., 1960.
- Ельмслев Л. Язык и речь – В.А.Звегинцев. Юқоридаги китоб.
- Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. -В.А.Звегинцев «История языкознания...», II, -М., 1960.
- Ельмслев Л. Можно ли считать, что значение слов образуют структуру. –Новое в лингвистике. II, -М., 1962.
- Ельмслев Л. Понятие управления. –В кн. В.А.Звегинцева «История языкознания...», II, -М., 1960.
- Звегинцев В.А. Глоссематика и лингвистика. –Новое в лингвистике, I.-М., 1960.
- Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. -МГУ, 1973.
- Исаченко А.В. Трансформационный анализ кратких и полных прилагательных. –сб. «Исследования по структурной типологии». -М., 1963.
- Кацнельсон С.Д. Порождающая грамматика и принцип деривации. –сб. «Проблемы языкознания», -М., 1967.
- Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. -М., 1979.
- Коэн М. Современная лингвистика и идеализм. -ВЯ, 1958, №1.
- Лешка О. К вопросу о структурализме. –ВЯ, 1963.
- Матезиус В. Куда мы пришли в языкознании. -В.А.Звегинцев. Юқоридаги асар.
- Седов К.Ф. Дискурс и личность. -М., 2004.
- Скаличка В. Копенгагенский структурализм и «Пражская школа». -В.А.Звегинцев. «История языкознания...».
- Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка . -М., 1957.
- Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики. -Труды по общему языкознанию.-М., «Прогресс», 1977.
- Тезисы Пражского лингвистического кружка. –В.А.Звегинцев. «История языкознания...»
- Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М. 1960.
- Хансен К. Пути и цели структурализма. -ВЯ, 1959, №4.
- Холодович А.А. «Курс общей лингвистики» Ф.де Соссюра. -Ф.де Соссюр. «Труды по языкознанию». -М.,1977.
- Хомский Н. Синтаксические структуры. –«Новое в лингвистике», II, -М., 1962.
- Храковский В.С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. -М., 1976.
- Хэррис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. – Новое в лингвистике. II, -М., 1962.
- Шаумян С.К. Теоретические основы трансформационной грамматики. –Новое в лингвистике. II, -М., 1962.
- Эшби У.Р. Введение в кибернетику. -М., 1967.

АТАМАЛАР ЛУҒАТИ

Адъюнкция – Ядро гап таркибига бошқа элементларни қўшиш йўли билан трансформандларни ҳосил қилиш қоидаси.

Ассоциатив муносабат – Лисоний (лингвистик) бирликларнинг сўзловчи хотирасида ўзаро боғлиқ муносабати. (Соссюр)

Бевосита иштирокчилар – 1.Зарурий нутқий бирликлар боғланиши. (Блумфилд)
2.Муайян конструкциянинг шаклланишида бевосита иштирок этган бир ёки бир неча иштирокчи.

Белги – Идрок қилувчига ўзи ҳақида ва ушбу белгидан ташқаридаги бошқа нарса ҳақида маълумот берувчи моддий восита.

Бир ўлчовли зидланиш – Икки аъзонинг зидланиши учун асос бўлган белгининг фақат шу зидланишгагина хос бўлиб, зидланиш системасининг бошқа аъзоларида учрамайдиган зидланиш. (Трубецкой)

Боғлиқ морфема – Жумла бўлиб кела олмайдиган шакл. (Блумфилд)

Боғлиқ шакл – Ҳеч қачон алоҳида қўлланилмайдиган шакл. (Блумфилд)

Гап - маълум қоидалар асосида ташкил топган морфемалар кетма-кетлиги. (Блумфилд)

Глоссема – Тил сигналларининг энг кичик маъноли бирлиги. (Блумфилд)

Градул (даражали) зидланиш – Зидланувчи аъзолар зидланишга асос бўлган белгининг турли даражасини кўрсатувчи зидланиш. Масалан, оғиз очилишининг турли даражасини кўрсатувчи *у-ў-о; и-э-а* унлилари зидланиши. (Трубецкой)

Дивергент – Девергенция ҳодисаси асосида ҳосил бўлган товуш. (Бодуэн)

Дедуктив метод – Ўрганилаётган объектга бутунлик сифатида қараш ва уни бутундан бўлақларни ажратиш йўли билан тилнинг иерархик табиатини очиш усули. Бутун унинг қисмлари йиғиндисидан доимо катта деб қаралади. Чунки қисм фақат бутуннинг қисмигина бўлиб қолмай, ўзининг ҳам мустақил ҳаётига эга.

Делимитатив функция – Гап таркибидаги бир сўзни бошқа сўздан фонетик жиҳатдан ажратиш вазифаси. (Трубецкой)

Дериват – Ядро гапдан маълум деривация оператори ёрдамида ясалган ҳосила гап.

Дериватор – айн. Деривация оператори.

Деривация оператори – Ядро гапдан ҳосила гапни ясовчи восита.

Детерминация – Барқарор ва ўзгарувчан бирликлар ўртасидаги бир томонлама тобе муносабат.

Диахрон лингвистика – Объектларнинг динамик, эволюцион жараёнини ўрганувчи тилшунослик. (Соссюр)

Дивергенция – Комбинацион тобелик муносабати натижасида ҳосил бўлган комбинацион ўзгариш. (Бодуэн)

Дистинктив функция – Товушларнинг маъноли бирликларни бир-биридан фарқлаш вазифаси.

Дистрибуция – 1.Элементларнинг жойлашиш тартиби, ўзаро муносабати.
2.Элементларнинг муносабат типлари, моделлари.

Доимий зидланиш – Тил системасидаги зидланувчи аъзолар нутқ жараёнида муайян синтагматик муносабатга киришганда ҳам, зидланишга асос бўлган белгини сақлаб қолувчи зидланиш.

Имманент – семиологик метод – Лингвистик бирликларни иерархик тузилишга эга бўлган бутунлик сифатида эътироф этувчи ва унинг ана шу иерархик тузилишини ёритишга қаратилган усул.

Индуктив метод – Бевосита кузатишда берилган нутқий бирликларнинг физик, физиологик табиатига асосланиб ўрганиш усули.

Интеграл (бирлаштирувчи) белги – Икки зидланаётган аъзоларни бир-биридан фарқловчи белги.

Интердепенденция – Бири иккинчисининг бўлишини тақозо қилувчи ўзаро тобелилик муносабати. (Ельмслев)

Ифода субстанцияси – Тил ёрдамида системалаштирилган товушлар занжири. (Ельмслев)

Ички лингвистика – Муайян бир тилнинг ички тузилиши ва хусусиятини, нутқий фаолиятни ўрганувчи фан. (Соссюр)

Иштирокчилар – 1.Конструкция таркибида иштирок этган барча маъноли birlikлар. 2.Матн қисмлари. (Блумфилд)

Кенема – Ифода плани бирлиги. (Ельмслев)

Кенематика – Кенемаларни ўрганувчи тилшунослик бўлими. (Ельмслев)

Когеренция – Товушларнинг ўзаро ёки бирининг иккинчисига комбинацион тобелиги. (Бодуэн)

Коммутация – Ифода планидаги ўзгаришнинг мазмун планида ҳам ўзгаришга олиб келиши муносабати.

Конstellляция – Функция аъзоларининг бири иккинчисини тақозо этмайдиган тобе муносабат. (Ельмслев)

Конституент – Ички мураккаб шакл учун умумий қисм саналган тил шакли. (Блумфилд)

Конструкция – Морфемаларнинг ўзаро қўшилиувидан ташкил топган бутунлик. (Блумфилд)

Континуум – Жумла. (Блумфилд)

Контраст дистрибуция – Бир хил куршовда бири ўрнида иккинчиси алмашилиб келиб, маънони ўзгартирувчи муносабат.

Коррелятив – Тарихан бир манбадан келиб чиқса ҳам, ҳозирги кунда фарқланувчи турли товушлар. Масалан, рус тилида *бегу* – *бежат* сўзларидаги *г-ж* товушлари. (Бодуэн)

Корреспондент –Тарихан бир манбадан келиб чиқиб, ҳозирги қардош тилларда фарқли талаффуз қилинувчи товушлар. (Бодуэн)

Кульминатив функция – Гап таркибидаги сўзларни фонетик жиҳатдан уюштириш, сўз қисмларини бир урғу остига бирлаштириш вазифаси. (Трубецкой)

Кўп ўлчовли зидланиш – Маълум бир зидланиш учун асос бўлган белги зидланиш системасининг бошқа аъзоларида ҳам учрайдиган зидланиш.

Лексема – Эркин морфема. (Блумфилд)

Лексикон - Тилнинг барча эркин морфемалар захираси. (Блумфилд)

Мазмун субстанцияси – Тилда сўз ифодасини топган борлиқ факти, тушунча. (Ельмслев)

Меъёр – Тил бирлигининг моддий шакл сифатидаги изоҳи. (Ельмслев)

Морфема – 1. Бошқа майда морфологик birlikларга бўлинмайдиган морфологик birlik. (Бодуэн) 2. Энг кичик маъноли шакл. (Блумфилд) 3. Тилнинг мазмуний системаси билан тўлиқ қўлланиладиган энг кичик ифода системаси бирлиги. (Глисон)

Мураккаб шакл – Бошқа тил шаклларига фонетик-семантик жиҳатдан қисман ўхшаш бўлган шакл. (Блумфилд)

Нейтрализациялашган (мўътадиллашган) зидланиш – Тил системасидаги зидланувчи аъзолар нутқ жараёнида муайян синтагматик муносабатга кириш натижасида улар ўртасида зидланишга асос бўлган белгининг йўқолиши. (Трубецкой)

Ноэма – Глоссеманинг маъно томони. (Блумфилд)

Нутқ - 1. Қисқа муддатли, тарихан бетакрор сўздан фойдаланиш фаолияти. (А.Гардинер) 2. Амалдаги тил. 3. Муносабат тугунларининг намоён бўлиши. (Ельмслев)

Нутқий акт – Индивидуал нутқий жараён. (Ельмслев)

Нутқий фаолият – 1. Социаллик ва индивидуаллик белгиларини ўзида мужассам этган, тил-нутқ муносабати бирлигидан ташкил топган бутунлик. (Соссюр) 2. Тил ва нутқ синтези. (Микуш)

Операнд – Трансформация учун асос бўлган гап. Қаранг. **Ядро гап.**

Охирги (терминал) иштирокчи – Матн қисмларини бўлганда энг охирги мазмуний бўлакка бўлинмас қисм. (Блумфилд)

Паратаксис – Сегмент бирликлар устига қўйилган ва синтактик бирликларни изоҳлашга ёрдам берадиган устсегмент бирликларни ўрганувчи тилшунослик бўлими.

Пермутация – Конструкция таркибидаги лисоний бирликларнинг ўрнини ўзгартириш йўли билан трансформандларни ҳосил қилиш қоидаси.

Плерема – Мазмун плани бирлиги, мазмуний парча. (Ельмслев)

Плерематика – Плеремаларни ўрганувчи тилшунослик бўлими. (Ельмслев)

Приватив зидланиш - Қиёсга асос бўлган белги зидланувчи аъзоларнинг бирида бор, бошқасида йўқ бўлган зидланиш. Масалан, *т-д*, *к-г* ундошлари ўртасидаги зидланиш приватив бўлиб, зидланишга асос бўлган **овоз** белгиси зидланишларнинг биринчи аъзоларида йўқлиги, иккинчи аъзоларида борлиги билан характерланади. (Трубецкой)

Сема – Бошқа майда бўлакка бўлинмайдиган энг кичик ҳам шаклий, ҳам функционал бирлик. (Скаличка)

Семема – Морфеманинг маъно томони. (Блумфилд)

Синтагма – Нутқ оқимида бири иккинчиси орқасидан терилиб чўзиқликни ҳосил қилувчи нутқий бирликлар боғланиши. (Соссюр)

Синтагматик бутунлик – Икки ва ундан ортиқ элементларнинг ўзаро боғлиқ муносабатидан ташкил топган бутунлик. (Соссюр)

Синтагматик муносабат – Лисоний (лингвистик) бирликларнинг муайян бир чузиқликдаги кетма-кет муносабат. (Соссюр)

Синтактик деривация – Ҳосила гапнинг асос (ядро) гапдан грамматик мақоми ва мазмуни жиҳатидан фарқ қиладиган шаклий ўзгариш.

Синтактик конструкция – Таркибидаги бевосита иштирокчиларнинг ҳар қайсиси боғлиқ морфема бўлмаган тил шакли. (Блумфилд)

Синхрон (статик) лингвистика – Объектларнинг муайян бир давридаги турғун ҳолатини ўрганувчи тилшунослик. (Соссюр)

Содда шакл – Бошқа тил шаклларига ўхшамаган шакл (морфема).

Стем (асос) - Сўз ўзгариши ва ясалиши учун таянч нуқта бўлиб хизмат қилган, яъни боғлиқ морфемаларни ўзига қабул қилувчи қисм. (Блумфилд)

Структура – 1. Ўзаро боғланган ва шартланган муносабатда бўлган элементлардан ташкил топувчи бутунлик. 2. Муносабат тугунлари. (Ельмслев) 3. Бевосита кузатишдан яширинган ва илмий таҳлил асосида тикланган тилнинг ички асоси. (Новак)

Субстанция – 1. Сезги аъзолари таъсирига берилувчи моддийлик. (Соссюр) 2. Маълум шаклнинг (моҳиятнинг) бевосита кузатишда хилма-хил моддий кўринишлари. (Ельмслев)

Субститут – Маълум синфга мансуб бўлган бир шаклнинг муайян бир шароитда бошқаси билан алмашилиб келиши. (Блумфилд)

Субституция – 1. Ифода планидаги ўзгаришнинг мазмун планидаги ўзгаришга олиб келмайдиган муносабат. 2. Конструкция таркибидаги бир лисоний бирликни бошқаси билан алмаштириш йўли билан трансформандларни ҳосил қилиш қоидаси.

Схема – Тил бирлигининг соф шакл сифатидаги изоҳи. (Ельмслев)

Сўз-морфема – Битта эркин морфемадан ташкил топган бирлик. Минимал эркин шакл. (Блумфилд)

Тагмема – Грамматик маъноли бирлик. (Блумфилд)

Таксема – айн. Фонема. (Ельмслев)

Ташқи лингвистика – Тилнинг яшаши учун зарур бўлган ташқи шарт-шароитларни ўрганувчи фан. (Соссюр)

Терминал занжир – Бевосита иштирокчиларга ажратиш учун асос бўлган ҳар қандай гап занжири.

Тил – 1. Тил эгаларининг ҳар бири хотирасида мавжуд бўлган нутқий фаолиятга киришиш имконияти, нутқий фаолиятнинг бир қисми. (Соссюр) 2. Тил эгалари онгида виртуал мавжуд бўлган грамматик система. (Соссюр) 3. Ҳар қандай луғат ва ҳар қандай

синтактик моделлар йиғиндиси. (А.Гардинер) 4. Муносабат тугунлари. (Ельмслев) Амалда қандай моддийлашишига боғлиқ бўлмаган соф схема, соф шакл. (Ельмслев)

Тилни имманент ўрганиш – Тилни нолисоний (физик, физиологик, психологик, мантикий, социологик) ҳодисалар қоришмаси (конгломерати) сифатида эмас, балки ўз ичида ёпиқ бўлган бир бутун структура сифатида, ўзига хос (*sue generis*) ички структура сифатида ўрганиш. (Ельмслев)

Тилни трансцендент ўрганиш – Тилни ўзгарувчан, ўткинчи, иккинчи даражали белгиларини нолисоний ҳодисалар билан қоришиқ ҳолда ўрганиш. (Ельмслев)

Трансформ – Трансформация натижасида ҳосил бўлган гап.

Трансформанд – айна. Трансформ.

Трансформация – Ядро гаплардан турли шаклий ўзгаришлар асосида асосий маънони сақлаган ҳолда иккиламчи синтактик қурилмаларнинг ҳосил қилиниши.

Трансформация қоидалари – Трансформацияни амалга ошириш учун қўлланиладиган усуллар.

Трансформация оператори – Операнддан трансформни ҳосил қилувчи восита.

Узус – Тил бирлигининг кўникмалар бирлиги сифатидаги изоҳи. (Ельмслев)

Фигура – Мазмуний энг кичик бирлик. (Ельмслев)

Фонема – 1. Реал талаффуз қилинувчи товушлар абстракцияси (моделли, инварианти). (Бодуэн) 2. Муайян тил нуқтаи назаридан кетма-кет бошқа майда фонологик бирликка бўлинмайдиган фонологик бирлик. (Трубецкой) 3. Овоз белгисининг минимал ўхшашлиги. (Блумфилд) 4. Фарқловчи (релевант) белгилар йиғиндиси. (Трубецкой) 5. Функционал бўлинмас таксема. (Ельмслев) 6. Бир жумлани иккинчисидан фарқлаш учун хизмат қилувчи тил ифода системасининг минимал бирлиги. (Глисон)

Фонологик муҳим (релевант) зидланиш – Маълум бир тилдаги икки сўзни бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилувчи зидланиш. (Трубецкой)

Фонологик номуҳим (иррелевант) зидланиш – Маълум бир тилдаги икки сўзни бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилмайдиган зидланиш. (Трубецкой)

Формант – Сўзнинг қисмини ташкил этувчи боғлиқ шакл. (Блумфилд)

Функтив – Тобе муносабат аъзолари. (Ельмслев)

Функционал лингвистика – Таҳлил жараёнида лисоний бирликларнинг структураси билан бирга, вазифасига эътиборни қаратувчи структур тилшунослик тармоғи.

Функция – 1. Таҳлил учун шарт-шароит тақозо этган боғлиқлик. (Ельмслев) 2. Лисоний бирлик вазифаси. (Трубецкой) 3. Лингвистик бирликлар ўртасидаги тобе м у н о с а б а т. (Ельмслев)

Шакл – Соф муносабатлар структураси, схема. (Соссюр)

Эквиволент (тенг қимматли) зидланиш – Зидланувчи аъзоларнинг ҳар иккиси мантиқан тенг бўлган зидланиш. Масалан, *она-сингил, ота-она* зидланиши. (Трубецкой)

Экзоцентрик конструкция – Гап шаклида ифодаланган синтактик конструкция. (Блумфилд)

Эллипсис – Ядро гап таркибидан айрим элементларни соқит қилиш йўли билан трансформандларни ҳосил қилиш қоидаси.

Эмпирик метод – Тилдаги дедуктив босқичликни (иерархияни) ўрганиш учун қўлланиладиган метод.

Эмпирик тамойил – Матнни уч хил талаб асосида (1) зиддиятлардан ҳолилик; 2) тавсифнинг тўлиқлиги; 3) соддалик) ўрганиш. (Ельмслев)

Эндоцентрик конструкция – Бирикмани унинг етакчи қисми билан алмаштириш мумкин бўлган конструкция. (Блумфилд)

Эписемена – Тагмеманинг маъно томони. (Блумфилд)

Эркин алмашиниш дистрибуцияси – Бир хил қуршовда икки элементнинг бири иккинчиси ўрнида келиб, маънони ўзгартирмайдиган муносабат.

Эркин морфема – Жумла бўлиб келиш имкониятига эга бўлган шакл. (Блумфилд)

Эркин шакл – Бошқа шакллардан алоҳида қўлланувчи шакл. (Блумфилд)

Ядро гап – содда, йиғиқ, дарак гап.

Қиёслаш учун асос – Икки зидланаётган аъзолар учун зидлашга асос бўлган белги.

Қиймат – Бир бирликни иккинчи бирликка нисбатлаш орқали намоён қилинадиган маънонинг таркибий қисми. (Соссюр)

Қуршов – Элементларнинг қуршови.

Қўшимча дистрибуция – Бир хил қуршовда икки элементнинг бири иккинчиси ўрнида кела олмайдиган муносабат.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши.....	3
Анъанавий ва структур тилшунослик муносабати.....	6
Структур тилшунослик пойдевори.....	13
Ёш грамматикачилар мактаби.....	18
Бодуэн де Куртенэнинг лингвистик концепцияси.....	23
Бодуэн де Куртенэнинг фалсафий қарашлари.....	23
Бодуэн де Куртенэнинг тилшуносликка қўшган хизматлари.....	24
Ф.де Соссюр – структур тилшуносликнинг асосчиси.....	30
Нутқий фаолият.....	35
Тилнинг система эканлиги.....	40
Тилнинг белгилар системаси эканлиги.....	41
Лингвистик белгининг эркинлиги.....	46
Лингвистик белги ифодаловчисининг кетма-кетлиги.....	47
Лингвистик белгининг ўзгармаслик ва ўзгарувчанлиги.....	48
Лингвистик қиймат тушунчаси.....	51
Лингвистик муносабатлар.....	55
Синтагматик муносабат.....	55
Синтагматик бутунлик.....	56
Ассоциатив муносабат.....	57
Синхрония ва диахрония.....	59
Прага структурализми.....	66
Прага лингвистик мактабида грамматика масалалари.....	75
Прага лингвистик мактабида фонология ва морфонология масаласи.....	79
Товушларнинг маъно фарқлаш функцияси ҳақидаги таълимот.....	80
Зидланиш системасига кўра зидланиш турлари.....	84
Зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра зидланиш турлари.....	85
Зидланувчи аъзоларнинг маъно фарқлаш кучига кўра зидланиш турлари.....	87
Глоссематика.....	89
Эмпирик тамойил.....	92
Инвариант-вариантлик.....	95
Л.Ельмслевнинг тил ва нутқ зидланиши ҳақидаги қарашлари.....	101
Америка структурализми.....	105
Дескриптив лингвистиканинг таҳлил методлари.....	117
Дистрибутив таҳлил методи.....	117
Бевосита иштирокчилар методи.....	123
Трансформация методи.....	130
Структурализм тармоқлари ўртасидаги умумий ва фарқли жиҳатлар.....	137
Структурализм мактабларининг умумий томонлари.....	137
Структурализм мактабларининг ўзига хос жиҳатлари.....	139
Структурализмнинг собиқ шўролар тилшунослигига таъсири.....	147
Ўзбек тилшунослигига структурализм таъсири.....	151
Хулоса.....	160
Адабиётлар рўйхати.....	165
Атамалар луғати.....	167
Мундарижа.....	176

АБДУЛҲАМИД НУРМОНОВ
СТРУКТУР ТИЛШУНОСЛИК:
ИЛДИЗЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

5A220102 - “Лингвистика” (ўзбек тилшунослиги)
магистрантлар учун ўқув қўлланма

Масъул муҳаррир
А.Собиров

Тех.муҳаррир
Н.Юнусов

Компьютерда саҳифаловчи
А.Умаров

Абдуҳамид Нурмонов – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими.

«Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка» (1982), «Тап ҳақидаги синтактик назариялар» (1988), «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси» (1992), «Ўзбек тилининг фонология ва морфонологияси» (1992), «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис» (1995), «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. «Мофология» (2001), «Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, II, III қисм» (2002), «Лингвистик белги назарияси» (2008), «Тилшунослик назарияси» (2008) сингари китоблар, ўрта мактабларнинг V-IX синф ўқувчилари учун «Она тили» дарсликларининг муаллифи.

